

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav světových dějin

Seminář nejnovějších dějin

Mgr. Martin Erva

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Znárodňování ve Velké Británii v letech 1945-1951

Nationalization in Great Britain in 1945-1951

Praha 2009

Konzultant rigorózní práce

Doc. PhDr. Martin Kovář, Ph.D.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci vypracoval samostatně, výhradně s použitím odborné literatury a pramenů, uvedených na konci práce.

V Praze dne 28. srpna 2009



Mgr. Martin Erva

Tato práce by nikdy nevznikla bez pečlivých připomínek doc. PhDr. Martina Kováře, Ph.D., kterému bych chtěl tímto způsobem vyjádřit svůj dík.

Obsah

Úvod.....	6
------------------	----------

První kapitola

Metodologie: věda jako kognitivně-normativní paradigma.....	16
--	-----------

Druhá kapitola

Vzestup vyvrhelů.....	33
------------------------------	-----------

1. 1. Labouristé a znárodnování – zrod plánů.....	36
1. 2. Krize, válka a nový proud.....	47
1. 3. Válečný socialismus.....	55
1. 3. 1. Uhelný průmysl.....	56
1. 3. 2. Železniční doprava.....	60
1. 3. 3. Svobodné silnice.....	62
1. 3. 4. Zdravotnictví.....	63
1. 3. 5. Školství.....	70
1. 3. 6. Výnosy z půdy.....	77

Třetí kapitola

Volby – labouristé na cestě do Whitehallu.....	86
---	-----------

2. 1. Guilty Men.....	89
2. 2. Ve vládě i opozici.....	92
2. 4. Kampaně.....	103
2. 5. Odbory.....	105
2. 6. Konzervativní konzervativci.....	107
2. 7. Tvář budoucnosti versus Churchillův pozdrav.....	109
2. 8. Hayek versus Laski.....	110
2. 9. Program.....	112
2. 9. 1. Zaměstnání pro všechny versus práce.....	113
2. 9. 2. Průmysl ve službách národa versus efektivní průmysl.....	113
2. 9. 3. Zemědělství a potraviny pro lidi versus potraviny a zemědělství.....	114
2. 9. 4. Domy a stavební programy versus domov.....	114

2. 10. Černý čtvrtek	115
----------------------------	-----

Čtvrtá kapitola

Vzhůru k socialismu	117
----------------------------------	------------

3. 1. Tři stránky pro „Starou dámu z Threadneedle Street“	119
---	-----

3. 2. Letecká doprava	121
-----------------------------	-----

3. 3. Čtyři měsíce na doly!	124
-----------------------------------	-----

3. 4. Cable and Wireless	130
--------------------------------	-----

3. 5. Doprava	133
---------------------	-----

3. 6. Silkingrad – půda a její rozvoj	138
---	-----

3. 7. Elektřina	142
-----------------------	-----

3. 8. Padesát hodin jednání pro státní plyn	145
---	-----

3. 9. Ocel a železo	146
---------------------------	-----

3. 10. Znárodnovací doslov	151
----------------------------------	-----

Závěr	155
--------------------	------------

Abstract	163
-----------------------	------------

Prameny a literatura	164
-----------------------------------	------------

Úvod

Na Nový rok roku 1947 se na dolech ve Velké Británii objevily desky s tímto nápisem: „Tento důl je nyní řízen Národním výborem pro uhlí ve prospěch lidí.“¹ To znamenalo jediné: nová labouristická vláda zahájila znárodnování. Jako první byla znárodněna *Bank of England*, následovala letecká doprava a po nich doly, na kterých změnu vlastníka hrdě oznamovaly zmíněné velké cedule. Znárodnovací seznam má mnoho položek. Znárodněna byla železnice a část silniční dopravy, rozvody elektřiny, plynu, jako poslední výroba železa a oceli. Znárodněny byly též nemocnice, omezeny soukromé praxe lékařů. Také školství začal dominovat státní sektor. Znárodněny byly také zisky z půdy.

Výsledek? Na začátku padesátých let, pět let od chvíle, kdy se „levicová lavina“ přehnala Velkou Británií a přivedla Clementa Attleeho do Downing Street č. 10, vytvářely státem ovládané podniky 12 % HDP² Spojeného království. Demobilizace armády a rozpouštění impéria uvolnily ruce pro vybudování domácí armády úředníků, zaměstnanců státních podniků a ekonomických plánovačů.

Znárodnování je ale jen jeden z mnoha „pomníků“ poválečné labouristické vlády. V roce 1945 se ve Velké Británii ustálil konsensus na státě blahobytu a sociálních služeb (*Welfare State*), který ukončila až na začátku osmdesátých let Margaret Thatcherová. Britové začali vůbec poprvé posílat děti do sítě státem kontrolovaných středních škol. Díky založení Národní zdravotní služby (*National Health Service*) ve zdravotnictví do značné míry skončila praxe vybírání poplatků. S tím souvisí zavedení plošného pojištění proti nezaměstnanosti, nemoci a pracovním úrazům. Život již nikdy nebyl jako dříve.

Není divu, že toto období neustále vyvolává kontroverze. „Nejhorší socialistický experiment“ podle jedněch,³ či „bez pochybností nejefektivnější ze všech labouristických vlád,“ a pravděpodobně nejefektivnější britská vláda od schválení reformních zákonů v roce 1832.⁴ Takto vzájemně si v řadě ohledů

1 Henessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 184.

2 Hanson, A. H. (ed.): *Nationalization: A Book of Readings*, London 1963, s. 11.

3 Malcolm, P and Geoffrey, S.: *British Political History 1867-2001*, New York 2002, s. 437.

4 Morgan, K. O.: *Labour in Power 1945-1951*, Oxford 1984, s. 402.

odporující jsou hodnocení poválečné Británie, která sice porazila Německo, ale převzala jeho sociální systém a ekonomický korporativismus.

Základní otázkou této práce je: jak je vůbec možné, že se v kolébce demokracie znárodňovalo? Jak se tato myšlenka dostala do širšího povědomí lidí a zakořenila v něm? Znamená to, že demokracie je slučitelná se státním dirigismem? Raymond Aron v jednom ze svých esejů napsal, že největším nebezpečím totality je, když se stát z tvůrce pravidel stane také zaměstnavatelem, když politika má možnost určovat výši prémie, pracovní zařazení a výši výdělku.

Velká Británie se začala ale měnit již dříve. Kořeny změny se dají vysledovat až na začátek 20. století. Několikrát z nich „vyrašily výhonky“ a „začaly dávat své ovoce“ již za první světové války. Les však vyrostl až během druhé válečné koalice všech tří hlavních politických stran: konzervativců, liberálů a labouristů. Bez nich by se byl Winston Churchill nikdy nestal ministerským předsedou.⁵ Byli to labouristé, kteří mu ve válečném kabinetu pomohli přehlasovat konzervativní ministry, a tím definitivně skoncovat s politikou appeasementu.⁶ Churchill jim důvěřoval více než straně, jíž byl sice členem, ale proti níž vedl ve třicátých letech boj. Labourističtí ministři tak převzali řízení vnitřních záležitostí země. Od odborářského vůdce Ernesta Bevina, který se stal ministrem práce, přes Clementa Attleeho a Herberta Morrissona – ministra vnitra – až po Huga Daltona na ministerstvu „domácí války“ a později obchodu. „Časem se ukázalo, že koaliční vláda byla nejreformnější administrativou od vlády liberálů v letech 1906-14.“⁷

Labourističtí ministři (a nejen ti) několikrát během trvání koaličního kabinetu zkoušeli předkládat návrhy na znárodňování. Stát měl tak jako tak pod kontrolou celé zmobilizované hospodářství. Jestli se ale strany koalice v něčem rozcházely, tak to byl právě postoj k soukromému vlastnictví. Například v říjnu 1943 Winston Churchill „vetoval znárodnění uhelných dolů, na které tlačili labourističtí ministři.“⁸ Válka ale celou společnost změnila. Přídělový systém, děti dělníků odstěhované na venkov, to vše nalomilo třídní bariéry. Celá polovina národa se

5 Gilbert, B.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 590.

6 Tamtéž, s. 600.

7 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 14.

8 Tamtéž, s. 20.

podílela na válečném úsilí. Byla to totální válka, která sjednotila národ a zanechala na něm své stopy.⁹

Konzervativci nečekaně prohráli volby v roce 1945. Ohromující labouristická většina znamenala změnu ve všech ohledech. Překvapení domácí, ale především světové veřejnosti bylo nesmírné. Winston Churchill vyhrál válku, ale vliv na mír již neměl.

Měsíc po volbách si v Paříži Raymond Aron v eseji „Rozčarování ze svobody“ poznamenal: „Anglický národ dal nedávno v drtivé většině přednost programu před určitým mužem, třebaže velkým a nesmírně zasloužilým o vlast a lidstvo. Ve Francii není ještě takováto srážka nevyhnutelná; má-li však generál de Gaulle ospravedlnit své setrvávání u moci, nestačí, aby jen vyřizoval běžné záležitosti; musí provést hluboké reformy, takové, o jakých se soudí, že jich běžné vlády nejsou schopné. Až dosud je neuskutečnil.“ Aron de Gaulla varoval, že pokud se nepostaví do čela hnutí, které „nezadržitelně pudí všechny národy zkusit to se s pokročilým socialismem,“¹⁰ historie mu „nadělí“ stejný osud jako Churchillovi.

Přání Britů byla naplněna. Labouristé začali kromě jiného znárodňovat. Po dvaceti letech konzervativní dominance se dostali k moci. Znárodňovací zákony procházely parlamentem bez problémů. Konzervativci se vzdali odpor až při plynárenství, ale dosáhli pouze toho, že zákon nebyl schválen odpoledne, ale až pozdě večer. Podobně tomu bylo i při znárodňování železářského a ocelářského průmyslu, které mělo řadu odpůrců také v labouristickém kabinetu. Jediný zádrhel, který nakonec znamenal menší ústupky, bylo znárodňování silničních dopravců a vytváření Národní zdravotní služby. Ani v těchto případech se však „hrází“ proti labouristické politice nestala Konzervativní strana, nýbrž nárek postižených: praktických lékařů a dopravců.

Socialismus a jeho myšlenky se staly obecně přijímanou tezí. Hospodářské plánování, politika plné zaměstnanosti a státní podniky - to mělo samo o sobě své peripetie. Konzervativci tváří v tvář změně společenského konsensu začali měnit

9 Malcolm, P. and Geoffrey, S.: *British Political History 1867-2001*, New York 2002, s. 436.

10 Aron, R.: *Dějiny XX. století*, Praha 1996, s. 676.

svoji politiku. Ke slovu se ve straně dostali lidé jako R. A. Butler, Quintin Hogg a Harold Macmillan. Churchill se straně a její strategii příliš nevěnoval. Pro labouristickou vládu ale nakonec znárodnování znamenalo pád. Nákladný systém produkuje dluhy nebyl po druhé měnové krizi v roce 1949 udržitelný. Kompenzační platby drtily státní rozpočet. Je ale ironií osudu, že vládě nezlomilo vaz přímo znárodnění, nýbrž poplatky za návštěvy očních lékařů a zubní protézu, tedy drobnosti. Dva osamělí kritici vládní politiky a poválečného konsensu: Fridrich August von Hayek a Karl Raimund Popper, našli své čtenáře ve Whitehallu až o více než třicet let později.

Práce má klasickou strukturu čtyř kapitol. Po první metodologické kapitole, nazvané Metodologie: věda jako kognitivně-normativní paradigma, následuje druhá kapitola, jež je *de facto* pouze expozicí, která by měla revidovat „školní vnímání“ fenoménu znárodnování v demokratické společnosti. Tato kapitola práce má ambici v historickém čase nalézat a definovat přímé personální, ideové a socio-ekonomické trendy, jejichž důsledkem bylo znárodnovací nadšení poválečné doby. První kapitola je analýzou především dvou nejdůležitějších historických linií: *Labour Party* (nositelka myšlenky znárodnování; její členové v ní na základě marxistického učení viděli cíl svého politického působení – společenské vlastnictví), tzv. „středního proudu“ (expertní nositelé myšlenky znárodnění, kteří ji přijali zejména v důsledku exogenních okolností; tyto lidé změnili vnímání znárodnování z cíle na prostředek ekonomické regulace).

Cílem třetí kapitoly bylo analyzovat roli socialistů a tzv. „středního expertního“ proudu“ a jejich postupné „symbiózy“, jež je zásadním předpokladem znárodnování v demokratické společnosti se staletí pěstovanou úctou soukromého vlastnictví. Právě na Britských ostrovech bylo přitom vlastnictví od raného novověku vnímáno jako základ svobody.¹¹ Konzervativci se soustředili na obranu země a díky „expertům“ byli pomalu posouváni na politickou levice. Nebezpečí diktátu odborníků, které nahrazuje politický souboj jedinou pravdou, popsane José Ortegu Y Gassetem ve slavné „Vzpouře davů“ nalezlo v poválečné Británii svůj předobraz.

11 Pipes, R.: *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008, s. 45-53.

Velká pozornost je v práci věnována analýze průběhu voleb v roce 1945 a jejich interpretaci. Ambicí této práce není nalézt nová fakta, nýbrž reinterpretovat známé události jiným způsobem. Převládající paradigma britské historiografie totiž tvrdí, že znárodňování bylo jen záchranou upadajících podniků a v zásadě nikomu nevadilo. Na vysvětlení tohoto faktu se snad nejvíce hodí tzv. teorie roztříštěného versus koncentrovaného zájmu. Masa daňových poplatníků mlčí, zatímco silně motivovaná skupina lidí prosazuje své představy o životě na úkor ostatních. Lidé v Británii nevolili labouristy kvůli znárodňování samému, nýbrž kvůli znárodňování jako nástroji k zavedení všeobecného blahobytu. Znárodňování dostalo v socialistické propagandě punc řešení lidských strastí.

Čtvrtá kapitola práce je analýzou samotného aktu znárodňování. S pomocí stenografických záznamů jednání v britském parlamentu se snažím prokázat odlišný pohled než autoritativní autoři, jako jsou Angus Calder, Paul Addison, Kenneth O. Morgan a Peter Hennessy. Znárodnění nebylo „*bussiness as usual*“, jak tito autoři dovozují, nýbrž neobvyklým činem v neobvyklé době. Každý znárodňovací zákon měl svou „vlastní kapitolu“; přesto je možné analyzovat, jak se „lécila závislost na drogách podáváním stále většího množství medikamentů,“ a to i díky tomu, že se ale znárodňování stalo jen instrumentem a ne cílem.

Prameny a literatura

Pro metodologickou kapitolu této rigorózní práce bylo podstatné zejména mé studium metodologie během roku 2009. Za tímto účelem jsem v létě strávil tři týdny v Auburnu v Alabamě (USA), kde vyučovali současní představitelé současné rakouské ekonomie na *Mises University 2009*. Ekonomové přednášející v Auburnu byli především představitelé *aprioristické* linie, kterou po Ludwigu von Misesovi rozvinul zejména Murray N. Rothbard a v současnosti na tomto poli pracuje Hans Hermann Hoppe. Podnětné bylo čtení jeho *The Economics and Ethics of Private Property*.

Následující týden jsme strávili na přednáškách pořádaných *Foundation for Economic Education Advanced Austrian Economics*. Israel Kirzner, hlavní žijící reprezentant čtvrté generace rakouské ekonomické školy a zejména pokračovatel

její hayekovské větve, představuje další pohled na metodologii zkoumání lidské společnosti z „rakouských pozic“, bližších mainstreamové ekonomii, která má dnes hlavní základ na *George Mason University*. Metodologii rakouské ekonomické školy jsem si vybral jako základní nástroj pro „uchopení“ fakt a struktur historických procesů.

Struktura literatury použité pro metodologickou kapitolu této práce tak obsahuje hlavní díla Ludwiga von Misesa, zejména monumentální *Human Action*, jejíž první dvě kapitoly se věnují právě metodologii. Neméně důležitá pro má studia byla také jeho kniha o metodologii pro psaní historiografických prací – *Theory and History* – a knihy zabývající se socialismem jako ideologií (*Socialism*) a podstatou jeho ekonomické nemožnosti (*Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*). Pro pochopení politických konsekvencí metodologické individualismu je důležitá též jeho kniha *Liberalismus*. Neméně podstatná pro mě byla práce Fridricha A. von Hayeka o *Kontrarevoluci vědy. Studie o zneužívání rozumu*.

Pro studium předparadigmatického zkoumání růstu státu, jehož je znárodnování jedním z hlavních projevů, jsem samozřejmě četl *Leviathana* Thomase Hobbesa, *Dvě pojednání o vládě* Johna Locka a Rousseauovy *Rozpravy* obsahující jeho *Pojednání o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi*, stejně jako Kantovu knihu *Základy metafyziky mravů* či jeho stať *K věčnému míru*. Za naprosto zásadní pro mou orientaci a uvažování o změnách státní entity a její provázanosti se společenskými změnami pak považuji esej Josého Ortegy Y Gassetta *Vzpoura davů*.

Výrazný metodologický posun jsem zaznamenal studiem metodologické knihy Karla Raimunda Poppera *Logika vědeckého poznání*, která pro 20. století určila paradigma vědeckého poznání. Mnohem výstižnější pro noetické problémy mi ale přišla kniha Thomase S. Kuhna *Struktura vědeckých revolucí*, jejíž závěry jsem vedle rakouské ekonomické školy přijal s největším uspokojením. Důležité pro mne byly také přednášky a studie o struktuře a manipulaci vědy, které jsem absolvoval v USA pod vedením ekonomických historiků Williama Butose a Lawrence Whita. Využil jsem zejména Butosovu přednášku *Political Economy of*

Government and Science a přednášku založenou na připravované knize Lawrence Whita *The Economic History of the 20th Century*.

Inspirací mi samozřejmě byly i knihy amerických historiků, kteří se růstem státu zabývají. Vedle Thomase DiLorenza a jeho *How Capitalism Saved America* je to zejména americký historik Robert Higgs a jeho průlomové dílo *Crisis and Leviathan*. Pochopení pro roli utopií v jejich převrácené podobě mi přinesla zejména kniha Aldouse Huxleyho *Krásný nový svět*.

V češtině dosud nevyšla práce, která by se přímo zaměřovala na problematiku znárodnování ve Velké Británii v letech 1945-1951. Přesto mi částečnou inspirací byla kniha Václava Lhotáka *Znárodnování v Československu* (Praha 1984), jež analyzuje znárodnování v letech 1945-1948 jako „přirozený proces záchranu soukromého sektoru po válečném vyčerpání“, čímž se Lhoták nijak neliší od britských historiků. Malou zmínku o poválečném zestátnování britského soukromého sektoru tak v češtině nakonec poskytují jen dějiny Velké Británie Kennetha O. Morgana z řady Dějiny států Lidových novin. Ty jsou ale jen překladem Obrazových dějin Velké Británie pro školáky ve Spojeném království a poskytují jen slabý přehled základních faktů.

Fond Národní knihovny má naštěstí dostatečnou zásobu cizojazyčné literatury, jež se znárodnováním zabývá. Obecnější přehled mi tak poskytly práce, které v širším historickém rámci, interpretují celé období. Mezi ně na prvním místě patří *The People's War* Anguse Caldera (London, 1969). Calder ve své velkolepé fresce druhé světové války mapuje proměnu britské společnosti, kultury, ekonomiky a pojetí role státu pod vlivem válečných skutečností. S mnoha jeho závěry lze nesouhlasit, rozhodně ale platí, že každý další autor prokazatelně z jeho premis vycházel, někteří se dokonce dosud drží i struktury jeho díla. Další důležitou knihou je *The Road to 1945* (London 1975) britského historika z okruhu Martina Gilberta Paula Addisona. Addison měl jako první možnost prozkoumat vládní archívy a jeho disertační práce přinesla bádání o tomto období mnoho nového. Ty knihy jsou nejčastěji citovanými v literatuře věnující se tématu Velké Británie a její proměny za druhé světové války.

Za velmi důležitý považují také sborník *Nationalization: Book of Readings* (London 1963) E. H. Hansona. Bez desítek originálních dokumentů, odborných studií, politických pamfletů a hospodářských výsledků, jež sborník obsahuje, se nelze v rámci studia dané problematiky obejít. Stejně tak kniha Davida Butlera a Jenie Freemanové: *British Political Facts 1900-1960* (London 1968) poskytuje nepřeborné množství základních dat, v nichž se dá vysledovat vývoj britské ekonomiky, populace a politického života.

Pro poválečnou dobu jsou zásadní dvě knihy, které vyčnívají nad ostatní. Je to *Labour in Power* (Oxford 1984) již zmíněného Kennetha O. Morgana a *Never Again* (London 1992) Petera Hennessyho. Morganovu knihu není, pokud je mi známo, v České republice dostupná. Peter Hennessy ovšem do fondů Národní knihovny „pronikl“. Jeho „novinářské“ vyličení poválečné doby má všechny nemoci „novinářských vyličení“: krásné leč nepřesné, poutavé leč často mýjící realitu.

Základ mého výzkumu tvoří, kromě reinterpretační historie daného období autoritativními historiky, analýza komplexu průzkumů veřejného mínění prováděného *British Institute of Public Opinion (Gallup)* v letech 1938-1946. Na základě těchto dat jsem sestavil několik grafů publikovaných v této diplomové práci a vytvořil ze získaných dat časové linie, jež v konfrontaci se historickými událostmi tvoří základní možnost přisuzování relevance jednotlivým historickým faktům. Pokud je mi známo, jsem v českém prostředí první, kdo tato data použil. Stejně tak pro mě byla důležitá analýza dat Britského statistického úřadu, tzv. *Blue Books*, jež se věnují makroekonomickým ukazatelům zkoumaného období. Neméně podstatné bylo studium stenografických záznamů jednání britského parlamentu o znárodnovacích zákonech v *Hansard, the Official Report, the edited verbatim report of proceedings in both Houses of Parliament*.

Z literatury, kterou jsem měl k dispozici, mi zajímavý náhled na danou tematiku poskytly též některé starší práce, věnované znárodnování. V této souvislosti bych připomněl *Beyond Nationalization: The Labor Problems of British Coal* George Baldwina (Oxford 1955), *Nationalization in British Politics: the Historical Background* (Stanford University Press 1965) Barryho E. Eldona a

například *Nationalization in Britain: the end of a dogma* (London 1958) Richarda Kelf-Kohena. V každé z uvedených knih jsem našel fakta, s nimiž jsem mohl pracovat, a názory, s nimiž jsem mohl konfrontovat svůj pohled.

Neméně důležité pro mé účely byly knihy historiků školství (Barker, R.: *Education and politics 1900-1951: a study of the Labour Party*, Oxford 1972), urbanistiky (Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002) a například zdravotnictví (Webster, Ch.: *National Health Service: A Political History*, London 2002). Pro širší pohled na ekonomický vývoj Velké Británie byly nezastupitelná kniha Martina Dauntona *Wealth and Welfare: An Economic and Social History of Britain 1851-1951* (Oxford 2007), *The Development of British Economy, 1914-1950* (London 1963) Sydneyho Pollarda, *Social and Economic History of Britain 1760-1965* (London 1967) Paulinne Greggové a sborník *The Political Economy of Nationalisation in Britain 1920-1950* (Cambridge University Press 1995) R. Millwarda a J. Singletona.

Pro vývoj politických stran a jejich postoj ke znárodnování pro mě byly vedle jejich programových dokumentů důležité knihy o dějinách *Labour Party*. Jako je její historie z pera marxistického historika Davida Coatese *The Labour Party and The Struggle for Socialism* (Cambridge 1975), *Social Democracy in Capitalist Society: Working-class politics in Britain and Sweden* od Richarda Scase či celkem podnětná Pellingova kniha *A Short History of the Labour Party* (London 1972). Proměny a vývoj konzervativní strany obstojně mapuje kniha Arthura Gambla *The Conservative Nation* (London 1975), *The Conservative Party 1918-1970* (London 1974) T. L. Lindsaye a M. Harringtona či Jessopova kniha *Traditionalism Conservatism and British Political Culture* (London 1974).

Pro širší pohled na vývoj politického systému jsem využíval zejména knihu Justina Fishera *British Political Parties* (Hertfortshire 1996) a *British Political History 1867-2001* Malcoma Pearce a Steva Geoffreyho (New York 2002). Z životopisů jsem využil čtyři práce o Winstonu Churchilovi: kritický od Cliva Pontinga *Winston Churchill* (Praha 1997), klasický od Martina Gilberta (*Churchill – život*, Praha 2002), velmi zajímavý od Paula Addisona (*Churchill: the unexpected Hero*, Oxford 2005) a psychologizující od Normana Roseho

(Churchill: *Nepoddajný život*, Praha 1994), stejně jako dva skvělé články o vlivu *Guilty Men* na volby v roce 1945: *The Ghost of Neville Chamberlain: Guilty Men and the 1945 election* Scotta Kellyho a *The Political Demise of Neville Chamberlain* H. Kumarasinghama, oba z *Conservative History Journal*.

První kapitola

Metodologie: věda jako kognitivně – normativní paradigma

„...hrůzy 20. století nezpůsobily negativní lidské vlastnosti, ale ideje.“

Isaiah Berlin

Znárodňování ve Velké Británii bylo nejen historicky unikátní událostí, ale také obecnou otázkou pojetí státu, jeho růstu, ideologie a institucí. Velká Británie je z hlediska zkoumání státu ideálním modelovým případem. V roce 1900 se jednalo o společnost, ve které – slovy Josého Ortegy Y Gasset – „plaval stát jako koráb uprostřed buržoazie;“¹² na konci 20. století to byl socialistický *commonwealth*, o němž psal v roce 1922 Ludvig von Mises.¹³

Velká Británie se stala v sedmdesátých letech 20. století příkladem dohasínajícího „*perpeta mobile*“, jako země spotřebovávající vlastní podstatu. Více než 60 % HDP této země spotřebovávaly státní výdaje.¹⁴ Vláda vytvářela iluzi růstu agregátních ukazatelů v podobném duchu jako země za železnou oponou, což mnohé vypovídalo o její ohromné moci manipulovat s ekonomickou strukturou a lidskými preferencemi. Státní intervence dosáhly takových rozměrů, že se za zdroj bohatství čím dál tím více považovalo absurdní přerozdělování majetku občanů a nikoli jeho tvorba prostřednictvím spontánní dobrovolné spolupráce a konkurence podnikatelů. Stát jako by znal co nejlepší odpovědi na základní ekonomické otázky: Co vyrábět, jak a pro koho? Koordináční tržní mechanismus a podnikatelské objevování¹⁵ do velké míry suplovalo byrokratické rozhodování, plánování a boje zájmových skupin.¹⁶ Jen rozsáhlá akumulace kapitálu z minulosti, stále živý duch civilizačních a ekonomických svobod kdysi nejmocnější země světa a strach z „východního monstra“ v době studené války, stály v cestě trvalejšímu úpadku někdejšího nejsvobodnějšího impéria.

12 Gasset, J. O.: *Vzpouřa davů*, Praha 1993, s. 94.

13 Mises, L. von.: *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*, Auburn 1990.

14 Viz grafy na konci této práce.

15 K tomu více: Kirzner, I.: *Competition and Entrepreneurship*, Chicago 1978.

16 K tomuto tématu více: Buchanan, J. M. a Tollison, R. D.: *The Theory of Public Choice*, Chicago 1984.

V této kapitole si chci především pokládat otázky. Co se stalo se zemí, jež nese všechny konzervativní a liberální tradice? Problém má několik dimenzí: obecnou a unikátní. Obecnou dimenzí je problém růstu státu ve Velké Británii, který expandoval společně s poválečným znárodněním, stát samotný jako entita, ideologie, jež působí na jeho růst, a instituce, které jsou jeho projevem. Odpověď na tuto obecnou otázkou nelze hledat jinde než v metodologii, odpověď na druhou otázku ve využití metodologie pro hledání unikátních historických fakt a souvislostí. Není proto od věci stručně zrekapitulovat základní fakta a myšlenky, které stát tak, jako ho známe, za posledních několik staletí provázely.

Pokud vynecháme antická polis, pak jedním z prvních děl zabývajících se státem jako entitou založenou na smluvním (ne božském) základě je *Leviathan* Thomase Hobbesa. Tato kniha byla výsledkem Hobbesovy zkušenosti s anglickou občanskou válkou. Vycházela z premisi: *homo homini lupus* – člověk člověku vlkem. „V lidské přirozenosti shledáváme tři hlavní příčiny sporů. První je soutěžení, druhá nedůvěra a třetí touha po slávě.“¹⁷ Podstatou společnosti je konflikt a důvodem pro vznik státu je zabránit konfliktu, válce všech proti všem. „Tak se zrodil tento veliký *Leviatan*, nebo, abych to řekl uctivěji, tento smrtelný bůh, jemuž jsme povinni děkovat za to, že pod záštitou Boha nesmrtelného máme na světě pokoj a ochranu.“¹⁸ Stát přestal být emanací božího výtvoru a stal se subjektem úvah. Podstatou Hobbesova názoru je, že lidé nemohou žít beze strachu z vyšší moci, v jiném případě mezi nimi nastane smrtelný konflikt na život a na smrt. Hobbes vytvořil celou tradici, sahající až k současnosti, uvažování o státě.

O pár desítek let později napsal jiný Angličan, John Locke práci, v níž fakticky obhajoval politické poměry po tzv. Slavné revoluci (*Glorious Revolution*) z let 1688-1690. V tzv. přirozeném stavu se dle jeho mínění člověk řídil rozumem. Proč tedy vznikl stát? „...pro zachování vlastnictví všech členů oné společnosti, pokud je možno.“¹⁹ Locke samozřejmě zmiňuje také bezpečnost, ale vlastnictví, jeho původ a oprávněnost, je jedním z hlavních témat této knihy. Existence státu je „omluvena“ ochranou soukromého vlastnictví.

17 Hobbes, T.: *Leviathan*, Praha 1941, s. 162.

18 Tamtéž, s. 205.

19 Locke, J.: *Druhé pojednání o vládě*, Praha 1992, s. 78.

Třetí Kuhnovými slovy předparadigmatické vysvětlení státu poskytl J. J. Rousseau, jenž jako „správný Francouz“ požaduje rovnost, jediné povolené rozdíly mezi lidmi jsou podle něj biologické. Rousseau projektuje společenskou utopii založenou na kráse původního stavu, kdy člověk „ukájí hlad pod dubem a žízeň v prvním potoce, své lože nalézá u paty téhož stromu, který mu poskytl potravu...“²⁰ Příčinou veškerých špatností ve světě je podle Rousseaua touha po soukromém vlastnictví. Stát vzniká jako smlouva všech a jelikož jsou v něm všichni zahrnuti, je „každý přijímán jako neoddělitelná součást celku.“²¹ Takto tvořený suverén nemůže mít jiné zájmy než ti, kteří ho smluvně vytvořili. Již svým bytím nemůže suverén podle Rousseaua nikomu škodit. Může sice donutit jednotlivce sdílet obecnou vůli, ale tím ho pouze nutí ke svobodě, ke „svobodě“ pochopit, že nesmí být závislý sám na sobě.

Uvažování o státě je u všech třech výše zmíněných myslitelů spojeno s uvažováním o člověku, jeho přirozenosti a vlastnostech. Tento aspekt není možné vynechat. Stát a jeho jednání nelze zkoumat jinak než skrze člověka a jeho jednání. Stát je konstrukce, která je ospravedlněna lidskou nedokonalostí. Hobbes a Rousseau sdílí společnou doktrínu, že je třeba člověka bránit před jím samým. Podle Locka má stát chránit ochranu plodů práce člověka před ostatními – tedy vlastnictví. Hobbes chce člověka „krotit státem“, Rousseau ho chce rovnou změnit.

O několik set let později zvažoval Imanuel Kant kategorické imperativy lidského jednání. Utilitaristé se snažili „rozlousknout“ stejnou otázku. U Hobbesa, Locka i Rousseau je ale platná jedna základní věc. Každý z nich žil v určitých historických podmínkách, jež vymezovaly vnímání státu a jeho role. Hobbes prchl k rojalistickému dvoru do Paříže před hrůzami občanské války, aby se následně vrátil do Londýna před hněvem rojalistů, kteří mu vytýkali „smluvní založení jeho státní teorie“. Locke se stal apologetou nově nastoleného režimu, který svou legitimitu nemohl vyvozovat od bohem seslaných vládců. Každý z nich byl svým způsobem „dobově podmíněn“; přesto se všichni tři shodli na metodologii. Stát lze zkoumat pouze skrze člověka. Nelze použít metodologický kolektivismus, naopak

20 Rousseau, J. J.: *Rozpravy*, Praha 1989, s. 86.

21 Tamtéž, s. 226.

vodítkem je metodologie individualistická. U Hobbese jsou to hrůzné vlastnosti člověka, jenž musí být potlačen jednáním *Leviathana*. Primární je člověka a jeho bezpečnost, ochrana před smrtí. To je *conditio sine qua non*.

Necelá tři staletí po vydání *Leviathana* napsal španělský filosof, který z vlastní země často unikal na německé univerzity, že budeme i nadále žít pod vlivem násilí a pod jeho vládou třebaže v jiné formě. „Narážím na největší nebezpečí, které dnes hrozí evropské civilizaci. Jako všechny ostatní nebezpečí, jež této civilizaci hrozí, i ono se zrodilo z ní. Ba co víc – stalo se její pýchou. Je to soudobý stát.“²² José Ortega Y Gasset, jehož považují za jednoho z největších filosofů 20. století, zdánlivě považuje stát za entitu která má být zkoumána, na rozdíl od člověka. Ve své *Vzpouře davů* se ale státem zabývá až na konci první části knihy. Analýza státu je mu výsledkem analýzy člověka. Tématem Gassetovy práce je Davový člověk, definovaný futuristickou touhou po pokroku, rychlosti a jeho nejhrůznějším předobrazem je vědec.

V téměř stejném roce jako Gasset si přítel George Orwela Aldous Huxley zvolil pro svůj *Krásný nový svět* stejné téma jako J. J. Rousseau, změnu člověka. Jeho děsivá antiutopie byla předobrazem další knihy, která definovala rozmach státu ve 20. století: Orwelův román *1984*. Je to náhoda? Na začátku třicátých let 20. století začala vznikat díla, jež jsou nesmírně významná až do současnosti. Jejich tématem je rostoucí moc státu a její zneužití. Organizovaná společnost získává obrysy hrůznosti, ze které jde uniknout pouze smrtí. Tak jak to demonstroval „divoch“ v *Krásném novém světě*.²³

Mezi karteziánskou revolucí a moderními státy, které Gasset považuje za největší nebezpečí současnosti, jistě existuje souvislost. Svět je v těchto přístupech zredukován na hlínu a *philosophers kings* na hrnčiče. I Immanuel Kant považuje svět za nepřiliš dokonalý a snaží se jeho spontánní řád nahradit řádem rozumovým. Rozum dělí na několik druhů a pokouší se do jeho tenat stěsnat složitost světa. Ve 20. století, ale přichází obrat ve vnímání státu.

22 Gasset, J. O.: *Vzpouře davů*, Praha 1993. s. 94.

23 Huxley, A.: *Nový krásný svět*, Praha 1970.

„Tři staletí „racionalistické“ zkušenosti nás nutí uvažovat o velkoleposti a omezenosti onoho zázračného karteziánského rozumu. ... Je to rozum biologický, matematický, fyzikální. Jeho skvělé triumfy nad přírodou, převyšující všechno, o čem se mohlo snít, o to víc podtrhují jeho ztroskotání v záležitostech čistě lidských.“²⁴

Nejen v Evropě začínají filosofové, politici a další lidé vidět vzestup státu. Na rozdíl od německých filosofů je anglosaská tradice vůči rostoucí státní moci obezřetná. Johna Adamse, právníka z Massachusettes, vyprovokovaly ideje mající za přímý důsledek růst státu k napsání jeho slavné *Defense of the Constitutions of Government of the United States of America*. Celý život pak hlásal princip, jež lze jednoduše vystihnout jednou větou: „svobody mohou dosáhnout a dokáží ji udržet pouze střizliví lidé, kteří berou lidstvo takové, jaké je a nikoli takové, jaké by mělo být.“²⁵

První kvalitativní změnu v Evropě vytvořili v budování státu Francouzi. Jejich revoluce přinesla všeobecnou vojenskou službu, a tím masové armády, centrální banku, a tím inflační zdanění a další „výdobytky“. Možná i proto jedna z prvních kritik růstu státu vznikla ve Francii. Frederic Bastiat, francouzský politik, esejista a spisovatel, zdůrazňoval ještě jednu roli státu: každý chce žít na náklady státu, neuvědomuje si ale, že stát žije na náklady každého z nás.“²⁶ Považoval stát za nejlepší „cestu do otroctví“, za způsob omezování svobod jednotlivce. Známý je jeho citát, že „právo zperverznilo“. Právo podle něj přestalo plnit svůj základní smysl ochrany jednotlivce a jeho majetku před ostatními. Naopak, postupem času se stalo nástrojem „legálního zločinu“ na těch, kteří měli být právě právem chráněni.

Debata o roli státu je dlouhodobá a postupuje napříč lidskými dějinami. Poslední staletí a dekády ale jednoznačně dokazují, že přichází kvalitativní změna této debaty. To značí jediné: stejně tak přichází kvalitativní změna v pojetí státu a jeho role. První systematický základ dostala debata o státě v ekonomii. Ekonomie

24 Gasset, J. O.: *Vzpouřa davů*, Praha 1993, s. 33.

25 Kirk, R.: *Konzervativní myšlení*, Praha 2000, s. 95.

26 Bastiat, F.: *The Law*, New York 1997, s. 5.

jako jediná společenská věda dokáže rozlišit *public goods* a *privat goods*. Debata o tom, co patří do které z těchto kategorií, se liší podle založení ekonomů a jejich příslušnosti k různým školám. Na obou pólech této debaty v současnosti stojí lidé jako Hans Hermann Hoppe, který nazývá obhájcem „*public goods*“ za teroristy,²⁷ a Joseph E. Stiglitz, jenž považuje ekonomiku veřejného sektoru za tu téměř nejdůležitější.²⁸ Každopádně v současné ekonomii debata probíhá.

Ve dvacátých letech 20. století se dokonce objevila samostatná odnož ekonomické vědy – institucionální ekonomie. Ta si klade za cíl navrátit předmět zkoumání k institucím jakožto základním civilizačním předpokladům lidské společenské existence, zejména institut vlastnictví a jeho ochrany ve vztahu k růstu bohatství národů. Historicky vzato není náhodné, že růst států v západním světě šel ruku v ruce právě s vytracením „vlastnictví“ z předmětu zkoumání společenských věd a zejména ekonomie.

V této souvislosti je vhodné zmínit i velký návrat institucionálních úvah o povaze a podmínkách společenského a ekonomického pokroku při radikálním poklesu role státu ve společnosti po pádu komunismu ve střední a východní Evropě před dvaceti lety, tedy paradoxně při procesu opačném, než je hlavní cíl mé práce. To nicméně jen ukazuje historickou pravdu o tom, kam až transformace společnosti při absolutní etatizaci může dospět, a jak obtížný je poté návrat k fungujícím institucím, které byly hlavní podmínkou vzestupu západního civilizačního okruhu. Jedním z hlavních představitelů transformační institucionální ekonomie je například Svetozar Pejovich.

Ekonomie dokáže rozebrat argumenty pro přesuny mezi těmito položkami, ale vůbec nejvhodnější je pro účel zkoumání státu, protože se stala hlavní paradigmatickou vědou, která se lidskou svobodou, rozměry státu a dalšími jeho aspekty umí systematicky zabývat. Ekonomie není samozřejmě „*pure science*“. Její poznatky, přístupy a jednotlivé školy odrážejí širší společenské ukotvení. Ekonomie není sama nezávislá na módních trendech, vlnách a není oproštěná od hodnotové orientace, jakkoli by ze své definice čistě pozitivní být měla. Pokud

27 Hoppe, H. H.: *The Economics and Ethics of Private Property*, Auburn 2006, s. 4.

28 Stiglitz, J. E.: *Economics of the Public Sector*, New York 1986.

sociologové považují za zakladatele svého oboru Karla Marxe, pak ekonomové sahají k Adamu Smithovi. Mezi ekonomy ale patří také Karel Marx, patří mezi ně i J. M. Keynes, který ekonomii jako takovou nikdy nevystudoval. Ekonomické debaty jsou přínosné, mají vhodnou metodologii a lze na nich demonstrovat smysluplné pojetí vědy a docházet v jejím rámci k relevantním výsledkům.

Současně je to pojetí omezené, které přesto umožňuje pokrok. Vytváří totiž vědecká společenství, jež vede k „uznání existence jediné oprávněné odborné skupiny a přijetí její rozhodčí role, pokud jde o odborné výsledky.“²⁹ Bastiat, Gasset, Huxley či Orwell možná dokáží říci o světě a o jeho principech mnohem více, ale jejich citováním a interpretací se badatel jednak dostává na roveň přinejlepším populárně-vědeckou, jednak citace z nich jsou považovány za doplňkové; nejsou totiž součástí vědecké komunity, která si navzájem přiznává právo na autoritativní citování. Kromě toho chybí systematizace, jež je nutná pro strukturování dějin paradigmatu, že výsledkem může být pro čtenáře kakofonie informací a nestrukturovaný, tedy nelineární děj. Neexistuje přímá linie, ve které by byl zřejmý pokrok. Bohatá literatura, stovky a tisíce knih, jež se nějakým způsobem dotýkají badatelova tématu, tedy svobody jednotlivce respektive moci státu, navozují dojem, že bez paradigmatu nelze smysluplně studovat.

Ekonomie jako věda takové paradigma nabízí. Současně je ale reprezentována řadou škol, které mezi sebou vedou jak metodologické, tak další věcné spory. Každopádně je to ekonomie, jež je schopná poskytnout teoreticko-metodologickou literaturu pro zkoumání státu a jeho vlivu na společnost. Ne proto, že by zvyšovala naši znalost o poznání, ale proto, že poskytuje základní pojmový a orientační aparát. Ekonomie má ale kromě kognitivní funkce funkci konstruktivistickou. „...měli bychom se vzdát implicitní nebo explicitní představy, že změna paradigmatu posune vědce nebo ty, kteří z paradigmatu čerpají, blíže k pravdě.“³⁰ Tuto větu považuji za zásadní zejména pro společenské vědy. Tato věta v sobě implicitně nese jednoduché poselství. Scientismus jako víra v absolutní pravdu vědeckých postulátů je nesmyslný. Jinými slovy: poznání funkce štěpení uranu a uvolnění energie z jeho jádra nás nijak nepřiblíží k pravdě o lidské společnosti,

29 Kuhn, T.S.: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997, s. 166.

30 Tamtéž, s. 168.

stejně jako nás nijak k pravdě nepřiblíží nové společenské teorie založené na zkoumání přírody, života dělníků, ozónu či společenského uspořádání termitů.

Právě z těchto vědeckých zájmů vyrostlo ve 20. století ohromující množství ideologií jako keynesiánství, environmentalismus, socialismus, fašismus či *global warming alarmismus*, které zvyšovaly moc státu a snižovaly relevanci lidské svobody a úlohy základních společenských institucí, zejména vlastnictví. Věda má jako taková funkci sociální konstrukce, zvláště je-li aplikována do života společnosti a je s ním natolik spjata jako právě ekonomie. „Dnešní vědec je pravzorem davového člověka – věda sama (základ civilizace) ho mění v davového člověka, tj., dělá z něho primitiva – plody vědy ho nutí ke specializaci.“³¹

Dějiny ekonomického myšlení se tak stávají nejen paradigmatickými dějinami daného vědního oboru, ale také fenoménem, na němž lze vysledovat základní kontury námi zkoumaného fenoménu. Jednodušeji řešeno – ekonomie má stejně jako každá věda kognitivně normativní funkci. Je proto možné aplikovat dějiny ekonomického myšlení nejen jako dějiny oboru, ale také jako dějiny idejí, které ovlivňují svět kolem sebe. V okamžiku, kdy státy začaly řešit ekonomické problémy společnosti, stala se ekonomie vědou zapojenou do jejího života, jak to vystihuje Berlinova věta na začátku této kapitoly.

Není v možnostech a ani cílem této kapitoly zkoumat dějiny ekonomického myšlení v jejich celku. Omezím se proto na dva spory, které považuji za definiční. Spory, ve kterých vyplynuly ideové problémy, na nichž je metodologické paradigma ekonomie postaveno do současnosti. První zásadní spor je spor mezi německou historickou školou v 70. letech 19. století a rakouskou ekonomickou školou, druhý je spor mezi J. M. Keynesem na jedné straně a Ludwigem von Misesem a Fridrichem Augustem von Hayekem na straně druhé. Rakouská ekonomická škola v obou sporech představovala směr, jenž stál na straně metodologického individualismu proti metodologickému kolektivismu. Gustav Schmoller, představitel mladší větve německé historické školy, měl blízko k tzv. marburskému novokantovství.³² To vzniklo, zjednodušeně řečeno, na dvou

31 Gasset, J. O.: *Vzpouřa davů*, Praha 1993, s. 90.

32 Loužek, M.: *Metodologie ekonomie*, Praha 2009, s. 249.

hlavních základech: na kantovském idealismu a Marxovu materialismu. „Menger vystoupil proti Schmollerovi ve chvíli, kdy cítil, že Schmoller absolutizuje vlastní metodologii – induktivní postupy, historický empirismus a metodologický kolektivismus...“³³ Naopak Karl Menger reprezentoval tradici „výrazně esencialistickou zaměřenou na logiku, v tomto smyslu neoaristotelovskou, racionalistickou a zřejmě i předkantovskou.“³⁴

Kant i Marx jsou myslitelé, kterým „svět nebyl dost“. Jejich myšlení se upínalo buď ke snaze svět uzavřít do racionálních kategorií, jako tomu bylo v případě Kanta, nebo do Marxova vulgárního materialismu. V každém případě jde o jednoznačnou snahu svět konstruovat a měnit. Takový přístup v kombinaci s explozí výsledků přírodních věd a tím i s jevovou změnou světa může vést k přesvědčení, že poté, co byl z lopaty udělán bagr, může být z člověka vytvořen tvor jiný, samozřejmě lepší. Menger sice spor vyhrál, ale vliv německé ekonomické školy zůstal i nadále enormně silný.

Americký ekonomický historik Lawrence White ve své připravované knize dokládá, že Německo bylo na konci 19. a začátku 20. století „ekonomickou Mekkou“. Špičky anglosaské ekonomické obce studovaly nebo čerpaly své znalosti z německé historické školy. Ukázkovým příkladem je vlivný americký ekonom Richard T. Ely, který vystudoval ekonomii v Heidelbergu a po svém návratu do USA se stal hlavním postavou utváření *American Economic Association*, kde působil jako sekretář a prezident.³⁵ Výsledkem působení německé historické školy, progresivistů a marxistů byla postupná inkorporace myšlenek těchto škol do ekonomického mainstreamu. Pokud se nalézalo nějaké řešení, pak to bylo často státní řešení problému. Výtvozem 19. století pak byl, viděno z této perspektivy, kolektivismus 20. století.

Jakkoli v „*methodentstreitu*“ zvítězila rakouská ekonomická škola, přesto se v odborném světě pod vlivem přírodních věd, pozitivismu a německé historické školy prosadilo několik tendencí. Mezi jednu ze základních, která předurčila také i

33 Tamtéž, s. 249.

34 Tamtéž, s. 248.

35 White, L.: *The Economic History of the 20th Century*, <http://fee.org/audio/236>.

percepci znárodňování jako „vědecky podloženého kroku“, patřil scientismus. Důležitým aspektem scientistického přístupu k vědě je právě jeho historismus, objektivismus (představa, že to, co se jeví stejné nám, se bude jevit stejné i ostatním lidem) a kolektivismus (metodologický). „Přesvědčení, že lidské dějiny, které jsou výsledkem interakce nespočetných lidských myslí, musí být přesto podřízeny jednoduchým zákonům, přístupným lidskému poznání, je teď natolik rozšířené, že jenom málo lidí si vůbec uvědomuje, jak úžasné nároky z něho ve skutečnosti plynou,“³⁶ odhalil Hayek.

Historicismus, scientismus a objektivismus jsou jedním z ideových kořenů růstu státu ve 20. století. Hayekovými slovy řečeno se jedná o „kontrarevoluci vědy.“ Je to složitý fenomén, který má kořeny ve samotné struktuře vědy. Věda má nejen funkci kognitivní, ale také konstruktivistickou. Thomas Kuhn používá jinou pojmolonii. „...posunem důrazu z kognitivní funkce paradigmatu na funkci normativní dovolují rozšířit porozumění způsobu, jimiž paradigma formuje vědecký život.“³⁷ To je absolutně zásadní poznatek. Věda má nejen poznávací, ale také normativní charakter! Právě tato její druhá složka měla zásadní vliv na znárodňování ve Velké Británii. Dále si ukážeme, jak je to možné.

Je ale důležité zmínit, že mnoho liberálních myslitelů s Hayekem nesouhlasilo v otázce objektivní možnosti poznání a následných implikací pro politicko-filozofické důsledky. Jde zejména o možnost objektivního vymezení soukromého vlastnictví a vůbec individuálních práv člověka jako takových (viz Hoppe). V podobném duchu se nese i spor mezi nejvýznamnějšími představiteli rakouské ekonomické školy Rothbardem a Misesem (Etika svobody) o povaze subjektivismu a objektivismu ve společenských vědách. Krajním příkladem je například explicitní objektivistka Ayn Randová, jež představuje radikální formu aristotelovsko-lockovské doktríny přirozených práv. Hlavním argumentem proti totální subjektivizaci normativní hodnotové sféry nad rámec subjektivního individuálního užitku je nebezpečí morálního relativismu a hodnotového utilitarismu. Otázkou v tomto ohledu zůstává, zda „hayekovské“ zneužití rozumu ke scientismu nemůže *ad absurdum* podkopat rozum sám o sobě.

36 Hayek, F. A.: *Kontrarevoluce vědy. Studie o zneužívání rozumu*, Praha 1995, s. 69.

37 Kuhn, T. S.: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997, s. 113.

Dalším argumentem podporujícím názor, že věda a její výsledky nejsou absolutní, je její ovlivňování. Strukturu vědy lze určovat také jejím financováním, jak dokazují výzkumu amerického historiky věda Williama Butose. V jedné ze svých studií Butos ukazuje, jak ve Velké Británii ve třicátých letech 20. století vznikla snaha centrálně plánovat vědu. Ta byla motivována nikoli fabiánským socialismem, nýbrž snahou o „vědecké plánování vědy a výzkumu.“ Aby byly tyto snahy zastaveny, byla v roce 1940 Michaelem Polanyim a Johnem Bakerem založena *Society For Freedom in Science*. Oběma vědcům se nakonec podařilo zastavit myšlenku, že by věda měla sloužit pouze jako instrument společnosti.³⁸

Butos jako jeden z mála historiků vědy upozorňuje na nebezpečí, které jí hrozí v současnosti, a to je způsob jejího financování. Věda se politizuje pod vlivem státu. To zmiňuje v rozhovoru pro *Lidové noviny* i profesor Kutílek, který vysvětluje popularitu fenoménu *global warming alarmismu*. „Můžou za to peníze. Výzkumné skupiny, jež se zabývají globálním oteplováním, dostanou štědrú podporu. Kdybych studoval, jak globální oteplování ovlivní třeba vývoj půdní vlhkosti, dočkám se tučného grantu. Můžu mít víc doktorandů a publikací. Jiné výzkumné téma tolik netáhne. Spojení globálního oteplování a CO2 produkovaného lidmi je sice málo průkazné, ale politicky chytlavé. Když vědci vykřikují „podívejte, jaké nebezpečí na nás číhá“, politici snadněji pustí nějaký groš. Lépe se také prodá informace o katastrofě než zjištění, že rostliny pod vlivem oxidu uhličitého lépe prosperují,“³⁹ vysvětluje profesor Kutílek, jak probíhá bádání v současnosti. I přesto, že ekonomii měla do třicátých let dominovat politika volného trhu, tak tomu tak nebylo. Mainstreamoví ekonomové dle Butesova výzkumu dávali přednost německé historické škole, zakořenění byl také scientismus se svým důrazem na absolutnost vědeckého poznání. Nové metodologické redefinice vědy našly uplatnění až po druhé světové válce: Karl Raimund Popper se svojí teorií falsifikace⁴⁰ a zejména v padesátých letech Thomas Kuhn s teorií paradigmatu.

38 Butos, W. N.: *Political Economy of Government and Science*,
http://fee.org/videos/economics_of_science/.

39 Kutílek, M.: *O hypotézách se nesmí hlasovat*, in: *Lidové noviny*, 10. listopadu 2009.

40 Popper, K. R.: *Logika vědeckého zkoumání*, Praha 1997.

Znovu opakuji, věda může být nejen zástojem poznání, ale také určujícím momentem, který rozhoduje o společenském pohybu. Právě jeden takový se stal po Velké hospodářské krizi ve třicátých letech. První vysvětlení této krize z per ekonomů se víceméně shodovala. Ještě v roce 1934 vyšla kniha Lionela Robbinse, která vysvětlovala příčiny krize jako selhání státu.⁴¹ V té době již ale byla v plném proudu debata mezi Misesem, Hayekem na jedné straně a J. M. Keynesem na straně druhé.

Mises a Hayek ztratili ve vědeckém světě reputaci v „debatě o kalkulaci za socialismu“, která se odehrávala po jejich odchodu z nacisty obsazeného Rakouska ve třicátých letech. Keynes byl obhájcem státem financované podpory agregátní poptávky a volné měnové politiky. Keynes vyhrál. Není to proto, že by jeho teorie byly přesvědčivější. Keynes přesvědčil řadu ekonomů, že právě on má lék na krizi. „...akt souzení, který vede vědce přijetí dosud odmítané teorie, vždy spočívá na něčem více než na pouhém porovnání teorie se světem.“⁴² Je to také porovnání paradigmat mezi sebou navzájem. Po dlouhém období mentální nadvlády idejí trhu měli ekonomové pocit, že musí přijít něco jiného.

Krize způsobují šoky ve vědecké komunitě. Sám Hayek popisuje v předmluvě amerického vydání Misesovy práce *Socialismus*, jaké pocity měl on sám po první světové válce a jaký vliv na něj tato kniha měla, když se jako mladý idealista vrátil na univerzitu po hrůzách, které prožil v první světové válce. „Cítili jsme, že civilizace, v níž jsme vyrůstali, zkolabovala, a byla to tato touha rekonstruovat společnost, která mnohé z nás vedla ke studiu ekonomie. Socialismus sliboval, že naplní naše naděje v racionálnější a spravedlivější svět. A pak přišla tato kniha,“⁴³ svěřuje se Hayek a dodává, že Misesův rozbor socialismu všechny naděje v socialismus zničil. Vědci neporovnávají, a to platí pro společenské vědy především, své teorie s realitou, ale především mezi sebou navzájem. Revoluce vědy znamenají vítězství jednoho z táborů. Vítězný tábor poté definuje své výsledky jako pokrok. Tak byla ekonomika volného trhu ve třicátých letech odmítnuta vědeckou komunitou jako zastaralá a za moderní byla považována

41 Robbins, L.: *The Great Depression*, Auburn 2007.

42 Kuhn, T. S.: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997, s. 85.

43 Mises, L. von.: *Socialism*, Indianapolis 1981, Foreword by Fridrich August von Hayek, s. 19.

ekonomie státních zásahů. „...vědec vidí dějiny svého oboru jako pokrok. ... Tyto poznámky nutně vyvolají představu, že člen vyspělého vědeckého společenství je – podobně jako typická postava z Orwellova románu „1984“ – obětí dějin předepsaných vládnoucí mocí. Tato představa je vcelku přiléhavá.“⁴⁴

Mises a Hayek na prohru reagovali obsáhlými díly. Stejně tak Keynes, který publikoval *Obecnou teorii zaměstnanosti, úroku a peněz*. Mises po válce reagoval monumentální dílem *Human Action*.⁴⁵ Hayek publikoval svou populární knihu *Cesta do otroctví*. Churchill jí využil ve své proslulé „gestapo speech“⁴⁶ a prohrál volby. Tím byly myšlenky obou těchto profesorů ekonomie na čas zapomenuty. Mises učil v New Yorku, kde se dokonce nestal ani stálým profesorem,⁴⁷ Hayek působil zejména v Chicagu a později se vrátil do Rakouska. Nic nemůže být zřejmějším důkazem o nelineárnosti vědeckého myšlení než jejich znovuobjevení Margaret Thatcherovou ve Velké Británii a Ronaldem Reaganem v USA o čtyřicet let později. Není možné aplikovat postupy a návyky přírodních věd na vědy společenské.

Dalším podstatným argumentem proti aplikaci přírodovědeckého scientismu je jev, k němuž jsem již výše citoval Gasset. Hayek jej dokázal zařadit do schématu vědy. Inženýrské řízení společnosti vyžaduje, aby ten, kdo ji řídí, měl stejné znalosti, jako má vědec o své „komůrce plástve či psí boudě“,⁴⁸ respektive o svém světě omezeného bádání. „Asi se skutečně ukazuje, že pro lidský rozum je daleko nejtěžším a z hlediska důležitosti nikoli posledním úkolem racionálně pochopit své vlastní meze.“⁴⁹

Metodologie této práce proto bude vycházet z neorakouských principů, které načrtli Ludwig von Mises a Fridrich August von Hayek. Je to totiž především člověk a jeho jednání, jež jsou absolutním základem pro pochopení růstu státní moci. Neorakouský přístup vznikl víceméně jako polemika s hlavním proudem,

44 Kuhn, T. S.: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997, s. 165.

45 Mises, L. von.: *Human Action*, Auburn 1998. První anglické vydání bylo v roce 1949.

46 Viz kapitola III. Volby této práce.

47 Více k Misesově životě viz: Hülsmann, J. G.: *The Last Knight of Liberalism*, Auburn 2007.

48 Gasset, J. O. Y.: *Vzpoura davů*, Praha 1993, s. 89. To je termín, který používá Gasset. U Hayeka se v kontrarevoluci vědy setkáme s podobným myšlením, liší se pouze definice. Hayek používá „vědeckou definici“, inženýrské myšlení viz dále.

49 Hayek, F. A.: *Kontrarevoluce vědy. Studie o zneužívání rozumu*, Praha 1995, s. 86-87.

kdy se ekonomie stále více začala podobat přírodním vědám. „Rakušané“ odmítají matematizaci ekonomie, modely a ekonometrii. Jedním z hlavních důvodů odporu k matematizaci ekonomie je kvantita proměnných. Do matematických modelů je nutné počet proměnných redukovat, a tím modely zjednodušit. Výsledkem je redukce reality. I takové postupy mohou mít „relativní“ úspěch.⁵⁰

Misesův metodologický přístup má tři základní prvky. Jsou to metodologický individualismus, metodologický dualismus a apriorismus. Mises odmítl makroekonomický přístup jako neprůkazný. Ve své metodologické práci *Theory and History* popisuje Mises základní historickou metodu jako metodologický dualismus. „Věda o lidské jednání začíná u faktu, že člověk je cílevědomý při výběru svých cílů, které si vybral.“⁵¹ Podstatou lidství je právě jejich jednání, které je cílevědomé a lidé se snaží těchto cílů dosáhnout. Z toho vyplývá základní premisa pro zkoumání jakékoli člověkem vytvořené struktury: „Výběr prostředků je záležitostí rozumu, výběr cílů je věcí duše a vůle.“⁵²

Nejkritizovanější je na neorakouském přístupu, artikulovaném především Misesem a v další linii Murrayem N. Rothbardem a Hansem H. Hopem, jeho apriorismus, který se utkává s dalším principem bližším spíše Karlu R. Popperovi a Fridrichu A. von Hayekovi (zejména pozdnímu), a sice s empiricismem a posléze utilitarismem. V kapitole *The A Priori and Reality* vysvětluje Mises apriorismus takto: „Aprioristické myšlení je čistě pojmové a deduktivní. Nemůže vyprodukovat nic jiného než tautologie a analytické soudy. Všechny implikace jsou logicky derivovány z premis a byly v nich logicky obsaženy.“⁵³ Po ustanovení popperovského paradigmatu vědy neměl Mises se svou metodologií šanci na úspěch, a to pro nedodržení hlavního pravidla popperovské vědeckosti – falsifikace. *Apriorní* soudy nejsou falsifikovatelné. Není proto s podivem, že i přes ohromující Misesův přínos ekonomii dostal částečně i za jeho dílo Nobelovu cenu v roce 1974 Hayek, který používá jako falsifikovatelný princip utilitarismus.

50 Viz například Milton Friedman, který byl důsledným obhájcem liberálních idejí. Například v metodologii pozitivní ekonomie.

51 Mises, L. von.: *Theory and History*, Auburn 2007, s. 3.

52 Tamtéž, s. 15.

53 Mises, L. von.: *Human Action*, Auburn 1998, s. 38.

Metodologický individualismus, který nemá daleko, jak dokazují jiné Misesovy práce,⁵⁴ k individualismu politickému, je rozhodně základním metodologickým kamenem, na němž stojí tato skromná a nedostačující práce. Stejně tak se důsledně drží metodologického dualismu, který rozlišuje mezi přírodními a společenskými vědami, a tím i odlišného přístupu ke zkoumání živého člověka s volní schopností na rozdíl od entit neživých a nemožných racionálního a volního jednání.

Ohromující inspirací je každopádně výsledek práce amerického historika Roberta Higgse, který se věnuje výlučně dějinám Spojených států amerických. Robert Higgs přišel s „*crisis hypothesis*“. Její podstata se kombinuje s vysvětlením „*ratchet principle*“. „Podle všech standardních měření velké krize neprodukuje velkou vládu pouze dočasně, ale znamenají permanentní růst státu,“⁵⁵ zjistil Higgs. Svoji hypotézu konfrontoval s dějinami USA ve 20. století a došel k závěru, že je oprávněná. Higgs kromě toho zkoumal vliv ideologií a dalších aspektů; já ale jeho přínos vidím zejména v definování „západkového principu“ a krizové hypotézy.

Problém „krizové hypotézy“ lze vidět schématicky jako odpověď na dvě základní otázky. Za prvé: Proč stát zvyšuje své kapacity při mobilizaci, která je odpovědí na nějakou krizi – nejčastěji válku? Odpověď je sice banální, ale je naprosto podstatné ji definovat. Stát v takových podmínkách roste, protože musí. Viz, v britském případě, reakce státu na první a druhou světovou válku, které byly ještě „proloženy“ neméně podstatnou Velkou hospodářskou krizí, jež byla veřejností a vládou vnímána jako řešitelná pouze s pomocí vládního aparátu. Takové krize mají empiricky dokazatelný důsledek. Stát ve Spojeném království reagoval ohromující mobilizací svých schopností a zásahů do ekonomiky. Omezení občanských svobod, včetně té základní, kvůli níž stát vznikl: právo na soukromé vlastnictví. Vláda tedy expanduje nad rámec své základní funkce, kterou je vnitřní a vnější bezpečnost. Například svobodný trh je nahrazen řízeným trhem. „To ... osvětlí povahu státu v moderní reprezentativní demokracii,“⁵⁶ domnívá se.

54 Mises, L. von.: *Liberalismus*, Praha 1998.

55 Higgs, R.: *Crisis and Leviathan*, Oxford 1987, s. 59.

56 Tamtéž, s. 60.

Druhá základní otázka „krizové hypotézy“ zní: Proč je postkrizové zmenšování státu či snižování výdajů nekompletní? „Zvážení této otázky objasní charakter moderní politické ekonomie, stejně jako vztah mezi ideologickou změnou k růstu vlády respektive státu,“⁵⁷ dodává Higgs.

Důvody pro růst státu během krizí jsou nejlépe popsány Buchananem a tzv. školou veřejné volby. V praktickém případě pak viz tato práce a případ ocelářského průmyslu. Jeho kartelizace a kooperace státem byla výsledkem tlaku lobbystických skupin. Veřejnost je poté upozorněna na to, že je „krize.“ V krizi není čas na „dlouhé hovory“ v parlamentu či na diskusi. Krize vyvolává časovou tíseň. Občané požadují více „vládní akce“ a „méně řeči.“⁵⁸ Odpověď na první otázku krizové hypotézy je tedy nutné hledat v čistě politické sféře. V případě války je hlavním argumentem teze, že trh a svoboda jsou neslučitelné s válkou. „Trh...není schopen akumulovat dostatečné množství peněz, které jsou nutné pro určité válečně-průmyslové podniky.“⁵⁹ Trh je pak ale často nahrazen řízenou ekonomikou proto, aby vláda zakryla skutečné válečné výdaje, jež jsou vždy enormní. Doplněné je to formulí, že vláda „musí něco dělat“. Tak probíhá reakce na každou krizi. Pro potvrzení této hypotézy je příznačné, že labouristé měli v úmyslu znárodnit podniky vyrábějící všechny produkty denní spotřeby. Jedním z deklarovaných cílů bylo jejich zlevnění. To je ale iluze, protože musely být následně dotovány z daní vybraných od občanů.

Proč ale zapadne po krizi výše zmíněná „západka“? Vysvětlení jsou různého druhu. Dají se rozdělit na institucionální: byrokracie brání své pozice. Toto vysvětlení poskytuje ve své studii *Bureacracy* Ludwig von Mises⁶⁰ a mnoho dalších. Podstatou této myšlenky je, že byrokracii je snazší vybudovat než omezit. I když je to poněkud „konspirativní idea“, je postavena na „železných“ základech empirie. Každopádně, pokud by ale nějaká politická strana slíbila omezit byrokracii a lidé si to přáli, pak by takový slib mohla dodržet.

57 Tamtéž, s. 62.

58 Tamtéž, s. 64

59 Tamtéž, s. 66.

60 Mises, L. von.: *Bureacracy*, Grove City 1996.

Problém „západky“ má ale také ideologickou dimenzi. Stejně jako si Britové za války zvykli na stát, zvykl si každý nárok na posun jeho role. To je právě ideologická dimenze změny. Tato nenávratnost „západky“ je ale vždy spojována s tzv. „železným trojúhelníkem“ byrokratů, na ně napojených klientských struktur (neziskové organizace dotované státem, firmy závislé na státních subsidiích atd.) a napojených politiků.⁶¹ Kromě toho krize mění již zmíněné vnímání vlády. Higgs vyvinul svoji metodologii na příkladu Spojených států ve 20. století na základě školy veřejné volby, rakouské ekonomické školy a institucionalismu. Všechny jeho hypotézy lze ověřit na příkladu Velké Británie ve 20. století. Není ho proto možné nechat stranou, ale naopak použít jako inspiraci.

61 Higgs, R.: *Crisis and Leviathan*, Oxford 1987, s. 73.

Druhá kapitola

Vzestup vyvrhelů

Navzdory všemu snažení byla Velká Británie na jaře 1940 již osmý měsíc ve válce s nacistickým Německem. Na 7. a 8. května 1940 bylo svoláno zasedání parlamentu, jenž měl projednat průběh bojů v Norsku. Několik dní předtím si tehdejší náčelník generálního štábu zapsal do deníku: „Dovídám se, že se ve sněmovně schyluje k prvotřídnímu konfliktu a že sílí hnutí, jehož cílem je zbavit se ministerského předsedy.“⁶² Od začátku debaty mlčky seděl ve své lavici první lord admirality Winston Churchill. Na vládu se snášela kritika za vedení války. Největší odpovědnost přitom neslo Churchillovo námořnictvo. Když do sněmovny vešel premiér Neville Chamberlain, ozývalo se ze všech stran syčení – „Ujel mu vlak.“ Chamberlain dva měsíce před tím prohlásil totéž o Hitlerovi. Jeho úsudek byl ale opět mylný. „Chamberlain měl slabý proslov a potlesku se dočkal pouze od skalních příznivců.“⁶³

Větší pozornost poslanců vzbudil se svým proslovem hrdina bojů u Zeebrugge. Na prsou šest medailí, v plné námořní uniformě. Tvrdě zkritizoval narvické tažení a vedení námořnictva. Sněmovna mu odpověděla hlasitým aplausem. Tím ale defilování hrdinů neskončilo. K pultu přišel Lloyd George, vítěz nad Německem v první světové válce, jenž v dramatickém projevu vyzval Chamberlaina, aby odstoupil.

Nejhlouběji do historie ale zašel Leo Amery. K odstranění Chamberlaina použil výzvu Olivera Cromwella k tzv. Dlouhému parlamentu. „Už jste tu seděli dost dlouho, aniž jste udělali cokoli dobrého. Odejděte, říkám vám, odejděte a nebraňte nám, abychom se vás zbavili. Ve jménu božím, jděte!“⁶⁴ hřímal.

Slabý premiér znamená slabou zemi. Průzkumy veřejného mínění sice ukazovaly, že Chamberlain má dosud vysokou podporu lidí (jeho podpora

62 Gilbert, B.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 589-590.

63 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London s. 19.

64 K této problematice blíže srv.: Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 22.; Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 94.

přesahovala 60 %),⁶⁵ ale ve sněmovně tomu začínalo být jinak. Měnilo se také mínění národa. Z jeho „miláčka“ se pomalu začínal stávat vyvrhel. Chamberlain se rozhodl jednat a na bouřlivou situaci reagoval návštěvou krále. Seznámil ho se svým plánem na vytvoření celonárodní koaliční vlády. Ta by mu vrátila ztracenou reputaci. Labouristé mu ale překazili plány. Měli už dohodu s konzervativními *backbenchers* vedenými Leem Amerym. „Toryovští rebelové a labouristé byli v úzkém styku.“⁶⁶ Šlo především o to, aby labouristé měli jistotu, že mezi vládními poslanci bude dost odpůrců ochotných hlasovat proti vládě. Minimum bylo stanoveno na dvacet.

Ráno před hlasováním se proto sešli labourističtí poslanci a jejich předáci Herbert Morrison s Clementem Attleem prosadili, že návrh na nedůvěru padne. To se také později na plénu stalo. Chamberlain přitom udělal chybu! „Mám přece v tomto domě přátele,“ obrátil se na poslance. Z hlasování o vládě udělal referendum o své osobě. Do té doby konzervativní rebelové počítali nanejvýše s podporou 15 až 20 poslanců. Chamberlain ale svým osobním apelem vyvolal ve sněmovně odpor. Lloyd George ho vyzval k okamžité demisi a současně ve své řeči bránil Churchilla. Vyzval ho, aby ze sebe nedělal protiletický kryt pro vládu.

Konzervativci měli ve sněmovně pohodlnou většinu dvou set poslanců. Chamberlain jich ztratil 80. To byla zhruba pětina vládní většiny. Po oznámení výsledků hlasování zkoušel konzervativce Harold Macmillan s labouristou Josiahem Wedgwoodem zpívat „Vládni, Británie.“ Chamberlaina z bouřlivého zasedání sněmovny doprovázeli výkřiky: „Jdi! Jdi! Jdi!“

Další den již Churchill seděl na poradě v Downing street č. 10, vedle něj byl ještě pozván lord Halifax. Přišli také dva zástupci Labouristické strany: Arthur Greenwood a Clement Attlee. Chamberlain se jich zeptal, zda by byli ochotní vstoupit do celonárodní vlády s ním v čele. A v případě, že nikoli, jestli jsou ochotni být ve vládě s jiným konzervativním politikem. Dozvěděl se, že pravděpodobnější bude kladná odpověď na druhou otázku, ale že se musí zeptat vlastní strany, která měla právě v té době výroční konferenci.

⁶⁵ Viz graf na konci této této práce.

⁶⁶ Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 95.

Tři představitelé starých rodů ovládajících Británii posledních sto let tak čekali na rozhodnutí výroční konference Labouristické strany v Bournemouthu na jižním pobřeží Anglie. Ta si vybrala vládu bez Chamberlaina. Halifax neunesl situaci a post premiéra odmítl. S pomocí strany dělnické třídy se tak sir Winston Leonard Spencer Churchill, sedmý vnuk vévody z Marlborough, stal prvním ministrem Jeho Veličenstva.

Vláda byla sice koncipována jako všennárodní koalice, ale ve skutečnosti v ní měli absolutní převahu konzervativci, zejména ti oddaní Nevillu Chamberlainovi. „Celkem v ní bylo 52 konzervativních, šestnáct labouristických a dva liberální představitelé a tento poměr měl být udržen po celou válku.“⁶⁷ Churchill nechtěl připustit, aby labouristé měli vliv na vedení války nebo obranu země. Vůdčí osobnosti Labouristické strany tak ovládli většinou ministerstva mající co do činění s domácími problémy. Herbert Morrison se stal ministrem zásobování, Hugh Dalton dostal na starosti hospodářské vedení války. Greenwood a Attlee získali méně významné posty. Nejdůležitější bylo jmenování odborového předáka Ernesta Bevina do čela ministerstva práce. Právě schopnosti labouristických předáků, kteří postupně získávali popularitu mezi lidmi, byly jednou z důležitých podmínek pro drtivé vítězství strany ve volbách v roce 1945, které umožnilo splnění dávných tužeb socialismu.

Stejně tak za první světové války vzal labouristy do kabinetu Lloyd George. Válečný ministr Christopher Addison⁶⁸ se ale s Ernestem Bevinem nedal srovnávat. Bevin soutěžil v naprosto jiné váhové kategorii. Díky kvalitám labouristických ministrů a Churchillovu chladnému vztahu k vedení Konzervativní strany postupně začali levicovní ministři získávat lepší pozice. Například Greenwood a Attlee se hned na začátku Churchillova mandátu postavili v pětičlenném válečném kabinetu za Churchilla proti Chamberlainovi a Halifaxovi

67 Ponting, C.: *Winston Churchill*, Praha 1997, s. 397.

68 Addison byl původně sociálně reformním liberálem. Ve vládě Lloyda George vystřídal několik postů od ministerstva školství po post ministra pro poválečnou obnovu země. Jako ministr zdravotnictví prosazoval zákony o bydlení, které měly naplnit heslo: „Byty pro hrdiny.“ Program nebyl kvůli nedostatku financí naplněn. Addison v důsledku toho v roce 1922 ztratil poslanecký mandát a připojil se k Labouristické straně. Od června 1930 do srpna 1931 byl ministrem zemědělství. V letech 1945-1951 vedl labouristickou většinu ve sněmovně Lordů a současně vystřídal několik vysokých státních úřadů.

v otázce vyjednávání s Hitlerem a Mussolinim. Churchill jako vždy požadoval tvrdý odpor, zatímco konzervativci v duchu Baldwinova dědictví chtěli s nacisty vyjednat. Pětičlenný válečný kabinet tak nehlasoval podle „stranického klíče.“ Byli to bývalí „vyvrhelové,“ kdo porazil bývalou elitu. Výsledkem byla totální válka.

Jestliže první světová válka znamenala pro Labouristy získání pozice v bipartijním systému, druhá světová válka znamenala dominanci. Bylo tomu tak po meziválečných dvaceti letech, které takřka zcela patřily konzervativcům a především jejich vůdci Stanleyemu Baldwinovi. Heslo „bezpečnost především“ bylo všeobecně sdíleným konsensem.

„Kritikové Národní vlády – labouristické hnutí, armáda filantropů, sociálních inženýrů a anti-appeasementní konzervativci – měla konečně navrch nad starými oponenty. V této krizi se usadili v rolích mužů, chránících impérium jako Řím od slabého panství Chamberlaina, Nerona z Birminghamu. To byla cesta na níž se narodili H. Morrison, J. M. Keynes a W. Churchill.“⁶⁹ Řada z těch, kteří se nyní dostali s Winstonem Churchillem k moci však nechtěla „jen zachránit Řím,“ ale také „vybudovat nový Jeruzalém.“

2. 1. Labouristé a znárodňování – zrod plánů

Již od konce 19. století lákala nezávislé labouristy (*Independent Labour*) a Fabiánskou společnost (*Fabian Society*) myšlenka veřejného vlastnictví. Na základající konferenci strany v roce 1906 přesto definoval Keir Hardy specifika labourismu jako „teorii a praxi, která akceptuje možnost sociální změny uvnitř současné společnosti, jež odmítá revoluční násilí.“⁷⁰ Hardy tak mluvil přesto, že byl dlouholetým bojovníkem za práva dělníků, byl dokonce postřelen ve stávkách v osmdesátých letech a byl osobním přítelem Bedřicha Engelse a Eleanor Marxové. Engels o hnutí, jež Hardy reprezentoval napsal, že „anglický proletariát se stává více a více buržoazním.“⁷¹ Možná se tak vyjádřil i proto, že dlouholetý „bouřlivák Hardy“ své názory pronášel především v parlamentu. Kombinace snahy

69 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 102.

70 Coates, D.: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambidge 1975, s. 6.

71 Tamtéž, s. 6.

o veřejné vlastnictví a jeho zavedením právní cestou byly zakomponovány již v samých základech labouristického hnutí.

Začátek dvacátého století provázelo soupeření liberálů a labouristů o dělnický elektorát. Na začátku stála válka, která ukázala nutnost řady reforem po německém vzoru. Búrská válka znamenala pro stát srážku s nepříjemnou realitou. Liberálové začali realizovat reformy a snažili se labouristům „vzít vítr z plachet.“ Uspěli jen částečně. Na britské levicové scéně docházelo od začátku století k četným fúzím. Mezi jednu z nejvýznamnějších patřilo „rozhodnutí hornických odborů (*Miners' Federation*) ke spojení s novou stranou v roce 1909. Předtím stály na straně liberálů. ... To především ukázalo, že Labouristická strana je hlavním politickým zástupcem pracujících.“⁷² Počet poslanců *Labour party* v následujících volbách roku 1910 vzrostl z 29 na 42.⁷³

Sebevědomí labouristů opět vzrostlo díky válce, po búrské to byla první světová válka. Státní kontrola nad hospodářstvím a částečné znárodnování začalo měnit atmosféru ve společnosti. Po válce se vůbec poprvé labouristé vymezili jako socialistická strana, která chce změnit celý ekonomický systém a vítězstvím ve volbách nahradit kapitalismus socialismem.

Předvolební program měl tak příhodný název: „Labouristé a nový sociální pořádek“ (*Labour and the New Social Order*). „Vědecká reorganizace národního průmyslu na bázi společenského vlastnictví ... znárodněním v první instanci železnice, dolů, stavby lodí, kanálů, elektřiny a průmyslového pojištění – a, „jakmile bude vhodná příležitost, znárodnění celé země.“⁷⁴ Právě k tomuto radikalismu roku 1918 se vrátili labouristé v roce 1945.

Takových cílů mohli ale dosáhnout jen při drtivém vítězství ve volbách, což bylo s programem masivního znárodnování jen těžko možné. Tento „rébus“ trápil všechny činitele strany odpovědné za volební vítězství a znovu vystoupil do

72 Fisher, J.: *British Political Parties*, Hertfordshire 1996, s. 10.

73 Butler, D. E., Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968, s. 122.

74 Coates, D.: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambridge 1975, s. 15.

popředí na stranické konferenci v roce 1945 (v rozhovoru mezi Morrisonem a Ianem Mikardem v roce 1945).⁷⁵

V roce 1918 pod vlivem poválečných zmatků a především s vírou ve vítězství ve volbách Labouristická strana schválila „svoji Bibli“ - Stanovy. Autorem byl stejně jako v případě programu jeden z nejvlivnějších socialistických myslitelů Velké Británie, Sidney Webb, který s manželkou Beatricí kromě jiného založil *London School of Economics* a levicový magazín *New Statesmen*. Článek čtyři stanov prosazující veřejné vlastnictví se tak stal „knihou Genesis“ labouristické Bible. Řada autorů se ale domnívá, že více než vážně míněnou formulací byl už v té době „deštníkem, pod nímž se mohly schovat všechny levicové skupiny.“

Každopádně na každé členské průkazce od této chvíle až do osmdesátých let byla vytištěna proklamace, která tvrdila, že veřejné vlastnictví je nejlepší forma vlastnictví vůbec. Myšlenka znárodnování byla od samého začátku provázena i mezi levicovými radikály názorem, že není možná bez kompenzací. Již před válkou si tak kontroverzní postava britského socialismu Phillip Snowden poznamenal: „vzít majetek určitých osob bez kompenzací by bylo neospravedlnitelné.“⁷⁶ Pozdější ministr financí psal tyto řádky několik let před tím než navštívil v Leedsu sjezd dělnických rad inspirovaný Sověty.

Programy veřejného vlastnictví pro *Labour Party* ve dvacátých letech rozpracovával jeden ze svatých mužů britského socialismu Richard H. Tawney. Na přepracování jeho tezí do praktického politického programu se z politiků především podílel Hugh Dalton, po druhé světové válce jediný labouristický ministr s ekonomickým vzděláním. Jinak toho ve dvacátých letech toho strana udělala pro reálné uplatnění svého programu jen málo.

Po první světové válce se psal scénář znárodnování, který se zrealizoval po druhé světové válce. Za tu dobu se mnohé změnilo. Doly byly během války, podobně jako železnice, pod kontrolou státu. Odboráři si mysleli, že by to nemělo být opatření přechodného rázu. A tak byla utvořena tzv. Sankeyho komise, která

75 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London s. 79-80.

76 Coates, D.: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambridge 1975, s. 16.

měla najít řešení. Ta v roce 1919 navrhovala, aby v dolech polovinu členů řídicího výboru jmenoval ministr a polovinu hornické odbory (*Miners Federation*). To byla změna, protože v zákoně z roku 1913 měli dělníci jen právo na spolčování v odborech a svobodu politického vyjádření. „Průmyslová demokracie“ znamená, že když dělník dostane rozkaz „musí, pokud chce zůstat svobodný, cítit, že tento rozkaz pochází od něj samého. Státní řízení samo o sobě neuchrání plnou kooperaci dělníků. Státní řízení znamená v praxi řízení ministerstvy, a ministerstva nejsou skupiny jejich součástí by se lidé cítili být.“⁷⁷ To v té době tvrdil profesor George D. H. Cole, jehož cituje „historik britského znárodnování“ Norman Chester.

Lloyd George nakonec díky protichůdným stanoviskům členů komise, ve které byli chytře jmenováni půl na půl majitelé a zaměstnanci dolů, mohl „vyklouznout“ z požadavku horníků na zavedení společného řízení dolů ve veřejném vlastnictví. Již tehdy se ale začaly vyskytovat první pochybnosti o zapojení zaměstnanců do řízení společnosti. Například jeden z odborových předáků M. W. Straker při slyšení před komisí řekl, že „znárodnění s byrokratickou kontrolou nemůže zabránit nepokojům.“⁷⁸ Část horníků se neobávala státních úředníků méně než majitelů.

Během dvacátých let postupně klesala moc odborů a naopak rostl vliv Labouristické strany. S tím se také měnila argumentace pro veřejné vlastnictví a znárodnování. Zatímco odboráři ho požadovali kvůli zvýšení váhy dělnictva, jež mělo mít zastoupení ve vedení veřejných korporací, labouristé kladli větší důraz na efektivitu spojenou s znárodněným průmyslem. Na konkurenci se pohlíželo jako na nástroj plýtvání zdrojů. Labouristé ve dvacátých letech pomalu ustupovali od poválečného radikalismu, jenž jim vnutil nálepku „strany jedné třídy.“

Sedm let po skončení války šli labouristé do volebního boje s programem *National Reconstruction and Reform* a o dva roky později už to bylo jen: *Labour and the Nation*. A zatímco v roce 1918 Labouristé slibovali ve slavném článku IV.

77 Chester, D. N.: *Management in the nationalized industries*, Public Administration, Vol., XXX, Spring 1952, s. 27-47, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 69-70.

78 Tamtéž, s. 70.

„pro duševní i manuální pracovníky ochranu plodů jejich průmyslu a co nejrovnější distribuci dle možností na základě společného vlastnictví prostředků produkce, distribuce a směny.“⁷⁹ Před volbami v roce 1925 se místo toho v programu objevila formulace „větší a širší užívání veřejných služeb.“⁸⁰

Cílem programu nebylo vítězství jedné třídy nad druhou, ale jejich spolupráce na „hospodářské záchraně národa.“ Během dvacátých let se začalo nadšení pro znárodňování zklidňovat. V roce 1926 sir Joseph Broodbank, který reprezentoval zájmy pracujících v *Port London Authority*, tak mohl říci: „Nikdo se nemůže chovat jeden den jako zaměstnavatel a druhý jako svůj vlastní zaměstnanec.“⁸¹

Program znárodňování odrazil řadu středových voličů.⁸² Kromě toho si řada labouristických elit začala postupně uvědomovat, že dělníci nemohou řídit velké společnosti. Názorové rozdíly mezi stranou a odbory se projeví zejména během generální stávky v roce 1926. V té době labouristický předák Ramsay MacDonald na rozdíl od liberálů odbory kritizoval.⁸³ Stávka ukázala, že akce odborů mají svůj omezený dosah, a to ve svých důsledcích znamenalo další posílení Labouristické strany. Ta se ostatně už v roce 1924 nezdřáhala použít na potlačení stávek zaměstnanců doků vojenských jednotek. „Dlouhé působení v parlamentní politice zcela změkčilo jejich třídní radikalismus,“⁸⁴ napsal o labouristech historik parlamentního socialismu Milliband.

To mělo několik důsledků. Jedním z nich bylo celkové zmírnění rétoriky socialistů a opuštění konceptu samosprávných firem. Zatímco odbory sdružovaly zradikalizované dělníky, *Labour Party* potřebovala ke svému úspěchu získat středové – umírněné voliče. Proto logicky pod vedením mužů jako Ramsay MacDonald, George Thomas a Philip Snowden bylo naprosto nemožné „oprášit“ radikalismus prvních poválečných let. Navíc obě jejich vlády byly menšinové a

79 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London s. 184.

80 Coates, D.: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambridge 1975, s. 19.

81 Chester, D. N.: „Management in the nationalized industries“, *Public Administration*, Vol., XXX, Spring 1952, s. 27-47, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 69-70.

82 tzv. „swing voters“.

83 Coates, D.: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambridge 1975, s. 20.

84 Tamtéž, s. 24.

establishment se díval na jejich znárodnovací plány skrz prsty, pokud je nerealizoval sám jako v případě BBC.

Jeden plán se přesto realizoval. V roce 1931 labouristický ministr dopravy Herbert Morrison vytvořil Londýnský výbor pro osobní dopravu (*London Passenger Transport Board*), který sjednotil veškerou veřejnou dopravu v metropoli na bázi veřejného vlastnictví. To byla pro labouristy určující praktická znárodnovací zkušenost, jak svojí argumentací, tak cílem i provedením.

Morrison se ale neinspiroval ve stranických dokumentech *Labour party*. Už v roce 1928 liberálové ve svém stranickém dokumentu, přijatém před volbami v roce 1929, tvrdili, že jsou proti přímému státnímu vlastnictví a navrhovali takzvané „...veřejnoprávní korporace. Mezi jejich výhody patří větší oddělení od politiky a politických tlaků. Vedení tohoto druhu, jmenované a bezpodmínečně odpovědné nějaké veřejné autoritě, státní nebo místní – ale jen ve smyslu, ve kterém jsou společnosti odpovědné akcionářům – je lepším modelem k následování.“⁸⁵ Autorem tohoto dokumentu nebyl nikdo jiný než J. M. Keynes, jenž svými díly založil politické hnutí, kterému Paul Addison říká „střední cesta“ (*middle way*), jež začalo získávat na autoritě opět před druhou světovou válkou. Byl to také Keynes, kdo svým návrhem na formu veřejného vlastnictví otevřel labouristům dveře. Keynes také udělal ze státního vlastnictví podniků mainstream.

Ostatně, „veřejná společnost“ vyvracela hlavní argument odpůrců znárodnování po první světové válce, podle kterého úředníci a dělníci neměli být schopni efektivního řízení velkých průmyslových celků. „Takové obavy lze nalézt ve zprávách anti-znárodnovací *Royal Commission* (1919), v *Liberal Yellow Book* (1928), *Post Office Reform* Lorda Wolmera (1932) a *Socialization and Transport* od Herberta Morrisona.“⁸⁶ Historik znárodnování Norman Chester nastínil hlavní linii těchto argumentů od první světové války až k Morrisonovi. Labouristé a liberálové k sobě neměli blízko jen v ideové rovině. Na podpoře liberálů závisely

85 Benn, E.: *From Britain's Industrial Future: Report of the Liberal Industrial Enquiry*, London 1928, s. 99. s. 75-77 and s. 80-81, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 92.

86 Chester, D. N.: *Management in the nationalized industries*, Public Administration, Vol., XXX, Spring 1952, s. 27-47, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 78-80.

obě menšinové labouristické vlády, jak ta v roce 1924, tak v letech 1929-1931. V té druhé zastával Herbert Morrison post ministra dopravy, nechyběli v ní ani Clement Attlee, angažoval se v ní odborářský vůdce Ernest Bevin a Hendersonovým náměstkem na ministerstvu zahraničí byl Hugh Dalton.

Ostrý zlom přišel právě na začátku třicátých let. Hospodářská krize a Národní vláda vedená Ramsayem MacDonalodem v některých ohledech přinesla návrat k socialistickému radikalismu. Ještě během přípravy zákona o londýnské dopravě v roce 1930 začali někteří z odborových vůdců zdůrazňovat nebezpečí reprezentace odborářů ve vedení podniku pro odborovou činnost samotnou. Obávali se, že dopadnou jako odbory v Sovětském svazu – s malým podílem na řízení a omezenou možností nezávisle vyjednávat. „V roce 1933 proto odbory vydaly s *Labour Party* společné memorandum, že odborová práva, obsahující právo na stávku, musí být ve znárodněných podnicích plně dodržována.⁸⁷“

Labouristé v této době získali dvě formativní zkušenosti důležité pro znárodnovací plány: tou první byl již zmíněný Morrisonův zákon o sjednocení londýnské dopravy a druhou ohromující propad ve volbách v roce 1931.

Morrison požadoval při prosazování zákona, aby veřejnou společnost především řídil schopný management. Argumentace byla kromě jiného taková, že „pokud bude přijato zastoupení pracujících nebude možné odporovat požadavkům dalších zájmových skupin, jako jsou zákazníci, místní samospráva a možná i vlastníci kompenzačních akcií.“⁸⁸ Morrisonovi šlo především o něco jiného, požadoval v obchodním výboru co nejschopnější lidi. Argumentoval, že v jiném případě by požadavky na „dělnickou“ kontrolu mohly znamenat, že se do řízení dostanou lidé, jejichž manažerské schopnosti ohrozí produkci, a tím obrátí voliče proti Labouristické straně.

Morrisonův názor se neopíral jen o Keynesa a Marxe. „Do kurzu“ přicházela též „manažerská revoluce.“ Ta proměnila pohled na soukromé vlastnictví. „Lidé

87 Chester, D. N.: *Management in the nationalized industries*, Public Administration, Vol., XXX, Spring 1952, s. 27-47, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 69-70.

88 Tamtéž, s. 70.

různých politických zaměření viděli problém uhlí, energetiky a některých dalších velkých odvětví pod veřejnou kontrolou jako problém zajištění co největší efektivity,⁸⁹ vysvětluje britský historik znárodněných podniků Norman Chester. Levicoví straničtí aktivisté a intelektuálové byli ale z takového přístupu zděšeni. Když už konečně špičky strany realizují její znárodnovací program, tak požadují, aby znárodněné podniky vedli zástupci průmyslu, tedy kapitalistů!⁹⁰

Nakonec Morrison v návrhu představeném v roce 1931 Dolní sněmovně na ustavení Londýnského výboru pro osobní dopravu (*London Passenger Transport Board*) obnovil ideu reprezentativního výboru. Současně požadoval ustanovení obchodního výboru, pro který měly být nalezeny „nejlepší mozky, jež můžeme zajistit pro úspěch.“⁹¹ Na stranické konferenci se za to dočkal kritiky. Bylo mu vyčítáno, že nejde o nic jiného než o zavedení „efektivní byrokracie.“ Nutno dodat, že jeho krok nijak nevybočoval z tehdejší praxe. Stejně tak Baldwinova vláda založila v roce 1926 Centrální výbor pro elektřinu (*Central Electricity Board*), který měl „koordinovat a standardizovat výrobu elektřiny.“⁹²

Důvodem kritiky, která padala na Morissonovu hlavu, byl návrat k poválečným kořenům, způsobený propadem labouristů ve volbách v roce 1931. MacDonalda, Snowdena a Thompsona vystřídala nová generace politiků bez liberálních kořenů, kteří vyrůstali pod heslem cesty k socialismu ve Fabiánských letních školách. Strana změnila své stanovy a zavedla tradici každoročních konferencí, které určovaly hlavní ideovou linii. Představitelé strany ve vládě a parlamentu byli zavázáni nechávat si své kroky schvalovat stranickými orgány. „Racionalizace byla mrtvá, znárodnování bylo rehabilitováno.“⁹³

Jedním z těch, kdo odmítli účast v MacDonalově vládě byl brilantní advokát a ve třicátých letech vůdce socialistické levice Stafford Cripps, jenž měl svoji mocenskou základnu v Národním výkonném výboru strany (*National Executive*

89 Chester, D. N.: *Management in the nationalized industries*, Public Administration, Vol., XXX, Spring 1952, s. 27-47, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 78.

90 Tamtéž, s. 69-70.

91 Coates, D: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambidge 1975, s. 35.

92 Dauntton, M.: *Wealth and Welfare. An Economic and Social History of Britain 1851-1951*, Oxford 2007, s. 111.

93 Barry, E.: *Nationalization in British Politics: the Historical Background*, Stanford 1965. s. 310.

Council) Prosazoval socialistickou přeměnu společnosti. Jeden z jeho členů „G. R. Mitchison napsal v roce 1934 velmi diskutovanou knihu *The First Worker's Government*. Ta vysvětlovala, že budoucí Labouristická vláda jen znárodněním většiny ekonomiky a redistribucí bohatství dosáhne zavedení socialismu ve Spojeném království.⁹⁴

Cripps byl v roce 1934 během vzestupu stranické levice zvolen do Národního výkonného výboru strany (*National Executive Council*). Světlo světa tak v roce 1935 spatřil nejradikálnější meziválečný program labouristické strany: „Pro socialismus a mír (For Socialism and Peace).“ „To, co nyní národ požaduje, nejsou sociální reformy, ale socialismus.“ Program požadoval politiku centrálního ekonomického plánování a především „ustanovení veřejného vlastnictví a kontroly základního průmyslu a služeb včetně bankovního systému, dopravy, uhlí a energií, vodárenství, železa a oceli, a dalších klíčových odvětví, zavedení veřejného vlastnictví půdy a jejího řádného využití.“⁹⁵ Neznárodněné podniky měly být řádně regulovány a kontrolovány.

Návrat ke „středové politice“ nakonec zajistil, pro mnohé paradoxně Benito Mussolini, když těsně před stranickou konferencí v roce 1935 zaútočil na Albánii. Crips a jeho radikálové znali jedinou odpověď na vzestup autoritativních režimů: socialistickou revoluci doma. Předseda strany George Lansbury, který byl pod Cripsovým vlivem, byl pacifista. Projev odborářského vůdce Ernesta Bevina znamenal jejich konec a do vedení strany se vrátila řada starých postav z dvacátých let. Labouristé odmítli pacifismus a spoléhání se na revoluci. Předsedou strany byl zvolen Clement Attlee a do vedení se vrátili Herbert Morrison a Hugh Dalton. Napětí mezi Crippsem vedenými řadovými funkcionáři a stranickou elitou se znovu projevilo na stranické konferenci v roce 1945. V této době si proti vůli Morrisona a dalších labouristických vůdců stranici odhlasovali radikální znárodnovací program.

Bevin byl klíčovou postavou Labouristické strany. Svoje postavení budoval dlouho. „S kolapsem stávek v roce 1926 se odbory otočily doprava právě pod

94 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 48.

95 Coates, D: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambridge 1975, s. 37-38

vedením dvou výrazných osobností, Waltra Citrina a Ernesta Bevina.⁹⁶ Bevin byl nemanželský syn zemědělského dělníka s minimálním vzděláním, který pracoval od svých jedenácti let. Od začátku dvacátých let byl respektovaný odborářský vůdce. Ve třicátých letech odbory financovaly kampaň zhruba stovky kandidátů na poslance.⁹⁷ Díky tomu byli odborářští vůdce obecně, ale pro Bevina to platí dvojnásob, mocnými postavami Labouristické strany. Bevin byl pro státní vlastnictví, a nehodlal dělat socialistickou revoluci jako Crips.

Svoji stopu na znárodnovacích plánech po roce 1935 zanechali též Hugh Dalton a Herbert Morrison, jež „byli odpovědní především za labouristickou doktrínu ekonomického plánování.“⁹⁸ V labouristickém programu z roku 1937 - *Labour's Immediate Programm* – vypracovali seznam odvětví, které měly být znárodněny. Délka tohoto programu byla podstatně kratší než před dvěma lety. Program navrhoval znárodnění *Bank of England*, zásobování elektřinou a plynem, dobývání uhlí, železnice a „takové další služby, které jsou vhodné pro přesun do veřejné vlastnictví; formulaci o půdě, která by měla patřit lidem byla nahrazena větou „vláda může získat takovou půdu jaká je potřeba bez zpoždění a za odpovídající cenu.“⁹⁹ Pro zbytek soukromého sektoru labouristé požadovali reorganizaci. Žádná zmínka o tom, jak by měla vypadat. Každopádně strana i nadále považovala za nezpochybnitelné, že za znárodněný majetek je třeba vyplatit bývalým vlastníkům kompenzace.

Kromě toho měli tvůrci nového programového manifestu (pro očekávané volby) v souvislosti se znárodnováním ještě jeden cíl: ohromující plán veřejného rozvoje, obsahující stavbu domů, elektrifikaci, dopravu. Něco podobného navrhoval Bevin již ve svém pamfletu v roce 1932.¹⁰⁰ Zde to bylo poprvé spojeno se znárodněním a znárodnění dostalo nový obsah: rozvoj znárodněných odvětví měl přinést nízkou nezaměstnanost; přesněji řečeno, znárodnění se mělo stát jedním z hlavních nástrojů na snižování nezaměstnanosti.

96 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 44.

97 Butler, D. E., Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968, s.

98 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 49.

99 Coates, D: *The Labour Party and The Struggle for Socialism*, Cambridge 1975, s. 38.

100 Bevin, E.: *My plan for 2, 000, 000 workless*, Clarion Press 1933.

Kritéria pro znárodňování spoluvytvářel také Herbert Morrison, který byl absolutně proti tomu, aby dělníci kontrolovali průmysl. A nebyl jediný, jak ukázaly projevy po roce 1945. Morrisonův názor charakterizuje teze: „autobusy pro autobusáky a popelnice pro popeláře to není žádný socialismus..., nýbrž romantický syndikalismus střední třídy.“¹⁰¹ Návrat k radikálnímu socialismu během druhé poloviny třicátých let ztrácel dech. Pomalu se zmírňoval v dalších stranických dokumentech jako byly *Labour's War Aims* v roce 1939 a *Labour, the War and Peace and Labour's Home Policy* v roce 1940.

Právě v tomto posledním programu se Morrison obracel zpět k první světové válce. Během tzv. telefonní války napsal: „Labouristé požadovali tehdy a požadují i nyní, že organizace války musí být vedena s plným vědomím toho, že není cesty zpátky; že po válce musí být válečné úsilí národa obráceno k budování nové Británie. Při plánování války musí vláda plánovat mír a novou společnost.“¹⁰² To znamenalo návrat znárodňování do oficiálních stranických dokumentů, byť s jiným cílem a v jiné formě.

Morrison požadoval pro znárodněné podniky efektivní řízení zkušenými manažery. Ti měli být schopni zabránit pádu odvětví a udržovat vysokou míru zaměstnanosti. „Tehle program nebyl vcelku levicovější než ten, který uskutečnila poválečná labouristická vláda. Většina labouristů byla důtklivě umírněná již před válkou, ale neměli příležitost to ukázat.“¹⁰³ Dnes by se takový postoj za umírněný nepovažoval, ale na začátku sedmdesátých let, kdy se podíl státu na tvorbě HDP přiblížil válečnému, tomu tak nebylo. Znárodňování začalo být v labouristických kruzích prosazováno jako cesta k efektivnímu řízení a udržování nízké nezaměstnanosti, především proto, že nositelé těchto názorů jako Bevin a Morrison ve straně postupně dobývali pozice.

Že tato umírněnost byla postupným krokem k odmítnutí znárodňování jako politiky, je zřejmé až ve zpětném pohledu. Hugh Dalton kolem sebe již ve třicátých letech vytvářel kroužek mladých ekonomů, kteří budou později hrát

101 Barry, E.: *Nationalization in British Politics: the Historical Background*, Stanford 1965. s.

102 *Labour's Aims in War and Peace*, New York 1940. s. 144.

103 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 51.

velkou roli v politice znárodnování: Hugh Gaitskell, Evan Durbin a Douglas Jay. Všichni tři byli zapálení antimarxisté požadující státní kontrolu a řízení ekonomiky.¹⁰⁴ V jejich pojetí nebylo státní vlastnictví fundamentální ideou mající zlepšit společnost a vybudovat nový společenský řád. Státní vlastnictví chápali jako nástroj efektivního řízení a boje proti nezaměstnanosti. Pokud se nástroj neosvědčí, může být zrušen. Právě Hugh Gaitskell se na konci padesátých let jako předseda *Labour Party* se pokusil jako první „vymazat“ znárodnování z labouristického programu.

2. 2. Krize, válka a nový proud

Když nejde Mohammed k hoře, musí hora k Mohammedovi. Velká hospodářská krize posunovala celou společnost k zásadnějším změnám. Již od první světové války „putovali britskou intelektuální krajinou“ lidé jako William Beveridge, John Myanard Keynes a Eleanor Rathbonová. „Symboly“ pojištění, zaměstnanosti a rodinných přídatků. Keynes začal měnit díky válce rozpočtovou politiku. Beveridge vytvořil přidělový systém. Vůbec první „keynesiánský rozpočet“ připravil v roce 1940 pod vlivem ekonomů Jamese Meada a Douglase Jaye ministr financí Kingsley Wood.

Časy se zkrátka měnily. Zatímco Neville Chamberlain neustále doufal, že se vyhne větší válce, a nechtěl proto pustit liberály a především labouristy a odboráře do důležitých pozic ve státní správě. Churchill se zachoval jinak, ani nemohl jinak jednat, neboť byl součástí skupiny „vyvrhelů,“ kteří se v květnu 1940 dostali k moci. Celá třicátá léta byl „mimo“ stejně jako labouristé.¹⁰⁵ Kritizoval vládu možná ještě více. V Konzervativní straně za ním zprvu stála jen malá skupina, ve vládě se opíral, jak jsme již uvedl, více o labouristy než o torye.

Anthony Eden, muž z Churchillova kruhu, si během „telefonní války“ poznamenal: „Válka přinese zásadní a revoluční změny v ekonomickém a

104 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 49.

105 Ačkoli po kolapsu druhé labouristické vlády Ramsaye McDonalda vytvořily následnou koalici konzervativci, labouristi i liberálové, tak od roku 1932 se koalice začala podobat konzervativní vládě. Setrvání McDonalda ve vládě vedlo řadu stranických aktivistů k přesvědčení, že jeho cílem je zničit *Labour Party*.

sociálním životě země.¹⁰⁶ Slovy lorda Actona: Moc korumpuje a totální moc korumpuje totálně. A tahle válka byla totální. Totální válka respektive „návrat k ekonomické strategii totální války, ačkoli to ještě nebylo zcela jasné,¹⁰⁷“ přišel právě v roce 1940.

Britská společnost se začala měnit pod vlivem mnoha faktorů. „Odhaduje se, že od konce června 1939 do prvního zářijového víkendu se dobrovolně přestěhovalo 3,7 až 3,75 milionu lidí. Jen v září 1939 se podle všeho přesunula čtvrtina až třetina populace.¹⁰⁸“ Dalším krokem byla evakuace 1,5 milionu žen a dětí z průmyslových oblastí. Devadesát procent se jich ještě v prosinci vrátilo zpět do svých domovů. Vláda si však uvědomovala nutnost pracovní síly, a tak ještě v únoru 1940 naplánovala evakuaci 670 000 dětí bez matek.¹⁰⁹ Nakonec se to se zřejmých důvodů podařilo uskutečnit u pětiny.

Že jde o naprostou spodinu společnosti žijící v hrozných podmínkách městských slumů, si uvědomila celá britská střední třída v okamžiku, kdy tyto děti ulehli do jejích postelí na bezpečném venkově. Chyběly jim základní sociální návyky, často neuměly ani jíst příborem. To byla pro střední a nižší třídy nová zkušenost. Právě v této době se začal rodit Disraeliho „jeden národ“ (*One Nation*). Šok utrpěla i řada konzervativních politiků. Hoare, lord strážce tajné pečeti, se ve sněmovně díky této zkušenosti změnil v sociálního reformátora. „Musíme zavést vyšší standardy péče o zdraví v průmyslových oblastech,¹¹⁰“ vysvětloval v Dolní sněmovně. R.A. Butler psal o „nové sociální revoluci.“ Harold Macmillan měl naprosto jasno. Jeden z Churchillových konzervativních *backbenchers* se již ve třicátých letech přidal na stranu takzvané „střední cesty“ a v roce 1938 vydal knihu se stejným názvem.¹¹¹ Přijal Keynesa a navrhoval ekonomické plánování a smíšenou ekonomiku (tedy s podílem státních firem).

Národ formovala především válečná zkušenost. Byl zaveden přidělový systém. Na konci roku 1939 byly rozdány miliony identifikačních karet. Dne 8. ledna 1940

106 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 72.

107 Milwar, A.S.: *War, Economy and Society 1939-1945*, London 1977, s. 41.

108 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 35.

109 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.12-15.

110 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 72.

111 Macmillan, H.: *The Middle Way*, London 1938.

byl na přiděl cukr, máslo a fazole. Do roku 1954, kdy přidělový systém poprvé skončil se seznam položek pořádně rozrostl. „Přiděly jídla v Británii představovaly pro řadu lidí značný pokles, ale přesto udržely populaci jako celek na uspokojivější úrovni zdraví než před válkou.“¹¹² Děti ve školách začaly zdarma dostávat mléko. Řadě lidí, zejména dělníků, se výrazně zlepšilo stravování. Do přidělového systému byl zařazen i král s rodinou. Všem stejným dílem! „První světová válka byla spojená s nespravedlivou distribucí potravin, z níž řada lidí profitovala,“ napsal Peter Hennessy. Během druhé světové války se z „ministerstva potravin stal ... největší a nejférovější obchod na světě.“¹¹³

Londýnské *The Times*, v této době pravicové, tak mohly prvního července 1940 napsat: „Jestliže mluvíme o demokracii, nemyslíme tím demokracii, která udržuje právo na účast ve volbách, ale zapomíná na právo na práci a správný život. Jestliže mluvíme o svobodě, nemyslíme tím omezený individualismus, který vylučuje sociální organizaci a ekonomické plánování. Jestliže mluvíme o rovnosti, nemyslíme tím politickou rovnost nulifikovanou sociálními a ekonomickými privilegii.“¹¹⁴

Pro labouristy muselo být rozhodně povzbuzením, když noviny zveřejňovaly takové komentáře. Labouristé si vyvzdorovali novou vládu a premiéra. Attlee se stal lordem astrážcem tajné pečeti a od roku 1942 zastupujícím premiérem. Morrison dostal za úkol vybudovat celonárodní hasičskou službu a poté nastoupil do ministerstva domácí obrany. Greenwood byl jmenován ministrem pro poválečnou obnovu. Dalton dostal za úkol vybudovat Útvar pro zvláštní operace a současně měl na starosti agendu hospodářského vedení války. Svůj první úkol si ale užíval s takovým nadšením, že byl kvůli sledování svých kolegů „postrčen“ do čela ministerstva obchodu. Stranou nezůstal ani Stafford Cripps a především, ministrem práce se stal Ernest Bevin. Kvůli jeho odborům přitom padl Chamberlain. Nyní se stal nejmocnějším ministrem vlády. „V roce 1939 bylo 20 000 žen a půl milionu mužů ve třech armádních složkách, v roce 1945 to bylo zhruba 500 000 žen a 4,5 milionů mužů v uniformách. Celkem 15 milionů mužů a

112 Milwar, A.S.: *War, Economy and Society 1939-1945*, London 1977, s. 281.

113 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 51.

114 Malcolm, P.; Geoffrey, S.: *British Political History 1867-2001*, New York 2002, s. 436.

sedm milionů žen bylo povoláno do služeb státu...“¹¹⁵ Polovina britské populace se podílela na válečném úsilí. Byla to totální válka, která potřebovala miliony dělníků. Byla to totální válka, která poznamenala celý národ.

Bevina, sekretáře největšího britského odborového svazu, si do funkce ministra práce prosadil Churchill. Tři dny po jmenování do funkce Bevin předložil Válečnému kabinetu „akční program,“ jehož základem bylo sjednotit pravomoci a odpovědnost za veškerou pracovní sílu pod jeho autoritou. Bevin měl za sebou odbory. Jeho životopisec Alan Bullock popisuje, jak poté, co Churchill Bevinovi nabídl místo ve vládě, šel nejprve do odborové centrály a požádal zde o svolení.¹¹⁶ Muž, který začínal rozvážením minerální vody v okolí Bristolu, vybudoval nejmocnější ministerstvo ve válečné Británii, ale nikdy přitom nezapomněl, že je na prvním místě odborář. To se projevilo při návrhu ministra financí Kingsleyho Wooda na zmrazení mezd; Churchill totiž odmítal myšlenku zavedení progresivních daní z příjmů, které „by mohly přinést kompletní konfiskaci vysokopříjmových skupin.“¹¹⁷

Bevin myšlenku zmrazení mezd jako protiinflační opatření odmítal. Mzdy měly zůstat i nadále součástí kolektivního vyjednávání. Argumentoval, že by to zasáhlo především nízkopříjmové skupiny. Dále dodal, že pokud bude vláda trvat na zmrazení mezd, pak by labouristé mohli požadovat jako protiinflační opatření znárodnění veškerého průmyslu.¹¹⁸

Ekonomické plánování a etatismus zasáhly každou složku průmyslu, doslova každého prodáváče zeleniny. Navíc tu byly ohromné zkušenosti. Do státní správy se vracela řada lidí, která v ní působila už za první světové války. Nejznámější tak byl Keynes, který do této doby „bezprizorně putoval po krajině“ lepší společnosti, a až díky válce ji začal tvořit. Wood ho v červnu pozval do „pokladu“ jako svého poradce. Svoji místnost v budově ministerstva pak Keynes – obrazně řečeno - neopustil až do smrti v roce 1946. Jeho „duch“ se tam dokonce držel až do deflace v sedmdesátých letech.

115 Tamtéž, s. 436.

116 Citováno z Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 69.

117 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 238.

118 Tamtéž, s. 238.

Přišlo ale také mnoho dalších, kteří měli zkušenosti jako úředníci v první světové válce, například William Beveridge. Na Bevinově ministerstvu dostal křeslo ředitele nového Odboru pro sociální služby (Department for social services?). Tragédie u Dunquerqueu ho obrátila směrem k upřednostňování ekonomického plánování nejen během války, ale také v době míru.

V politické a správní sféře se začaly „rozevírat nůžky.“ To, co někteří považovali za pragmatická opatření ve výjimečné situaci, jiní viděli jako tvorbu nového sociálního systému.

Levicový magazín založený na začátku 20. století manžely Webbovými tak mohl na začátku června 1940 po jmenování labouristických ministrů do vlády anoncovat „začátek sociální revoluce.“ „Nemůžeme dosáhnout socialismu během války, ale můžeme ustavit celou řadu vládních regulací, jež budou po válce využity pro socialistické cíle.“¹¹⁹

Britskou společnost hluboce poznamenala tragédie u Dunquerqueu.“ Orwell očekával sociální revoluci, rudé gardy v ulicích. Právě tehdy napsal svůj esej „Lev a jednorozec“ s podtitulem „Socialismus a génius Anglie.“¹²⁰ Tato událost znamenala pro domácí politiku dvě věci: appeaseři, v drtivé většině konzervativci, ztratili věrohodnost v zahraniční politice. Společnost se zcela rozešla s jejich heslem „Bezpečnost především (*Safety first*).“ Právě v této chvíli dostávalo až absurdní nádech. Velká Británie stála sama proti nepříteli. Bez spojenců na kontinentě. Francie, se kterou jí vázala „srdečná dohoda,“ byla na kolenou.

Labouristický předák Arthur Greenwood byl sice jako ministr kvůli svému alkoholismu absolutně nepoužitelný, ale jako levicový intelektuál patřil k hlavním exponentům socialismu v zemi. Jako předseda Ekonomického výboru vlády (angl.) „naverboval“ do služeb státu řadu ekonomů z univerzit na vytvoření Ústředního ekonomického informačního servisu (angl.). Na jaře 1940 začal hlásat, že

119 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 116.

120 Orwell, G.: *Lev a jednorozec: socialismus a génius Anglie*, in: *Uvnitř velryby a jiné eseje*, Brno 1997, s. 147-201.

bezprostřední sociální reforma je nezbytná, aby se „pracujícím třídám ukázalo, že vládnoucí třída rozpoznala nutnost lidové války.“ V ekonomickém výboru argumentoval, že „morální by bylo začít se znárodnováním půdy a *Bank of England*.“¹²¹

Odbory zahájily kampaň za odchod appeaserů z vlády. Železničářské odbory vydaly rezoluci proti „mužům Mnichova.“ Největší vliv na veřejné mínění měla ale kniha politické satiry: *Guilty Men* („Vinní muži“). Tři novináři „Beaverbrookova impéria“ ji napsali během čtyř dní. Za týden se jí přes částečný zákaz distribuce prodalo 200 000 kusů, během několika týdnů dalších 400 000. Veřejné mínění se otočilo proti appeaserům i proti většině konzervativců v Dolní sněmovně a proti většině vládních ministrů. *Guilty Men* napsali pod pseudonymem Cato tři Beaverbrookovi žurnalisté: Peter Howard z *Daily Express* a Michael Foot a Frank Owen z *Evening Standard*. Cato byl prominentní spiklencec proti Ceasorovi. Jestli byl tentokrát prominentním spiklencem proti Chamberalinovi také Beaverbrook, se nikdy neprokázalo. Michael Foot se stal následně šéfredaktorem *Tribune* a v roce 1945 labouristickým poslancem. Na začátku osmdesátých let byl dokonce posledním levicovým předsedou Labouristické strany.

Kniha vydaná během evakuace u Dunquerqueu dokázala společnosti vtisknout názor, že muži ze „staré gardy“ přivedli zemi do neštěstí. To, že se největší kritik politiky appesamentu stal 10. června 1940 premiérem, tento názor jen posílilo. Veřejné mínění se pod vlivem tohoto politického pamfletu otočilo proti konzervativcům. Například 5. června *News Chronicle* napsal. „Každý voják vracející se z Flander ... si musí kousavě postěžovat na jednu věc: nedostatek letadel, které by ho podpořily a pustily se do nacistických bombardérů. Jakmile se tato kritika rozšíří mezi jeho příbuznými a přáteli poroste hněv proti bývalé vládě, která zadusila a zpackala přípravy a dostala armádu do tohoto napětí.“ *Daily Mirror* zase žádal Churchilla: „Vykopni je z vlády!“¹²² Veřejné mínění se pod vlivem událostí v Dunquerqueu radikálně otočilo proti Chamberalainovi, který měl

121 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 119.

122 Kelly, S.: *The Ghost of Neville Chamberlain: Guilty Men and the 1945 election*, in: *Conservative History Journal* (Autumn 2005), s. 19.

do té doby 60% podporu veřejnosti. V rozporu s těmito požadavky byl Chamberlain klíčovým ministrem Churchillovy vlády.

Na obranu konzervativců je nutno dodat, že proti vyzbrojení s nimi ve třicátých letech ukázněně hlasovali i labouristé. Například Aneurin Bevan (velký spojenc Michaela Foota) v *Tribune* volal po trestu za Dunquerque a odvolání všech opovředných osob: Nevilla Chamberlaina, Kingsleyho Wooda, Thomase Walkera Hobart Inskipa a Johna Allsebrooka Simona.¹²³ Jeho kritika vlády za slabé vyzbrojení armády v této době nebyla o nic slabší než kritika plánu na vyzbrojení armády v době, kdy to požadovalo veřejné mínění!

Churchilla při jeho tažení proti appeasementu podporovali čtyři poslanci! Při debatě o Mnichovu se za něj a jeho názory postavili jen jeho zeť Duncan Sandys a Harold Nicholson. Slogan knihy *Guilty Men*, „nechte viníky odejít na odpočinek“ se stal heslem doby a velmi úspěšně přispěl k posílení pozice Winstona Churchilla. Klíčoví ministři v jeho vládě byli z absolutní většiny jmenování právě ze „staré gardy.“ Jediný, kdo „dostal červenou kartu“ byl Samuel Hoare. Churchill z něj udělal velvyslance v Madridu. To Hoarovi nevadilo, protože se domníval, že tam snáze přečká válku. Očekával totiž, že Velká Británie bude obsazena nacistickým Německem.

Churchill ze „svých lidí“ jmenoval Roberta Boothbyho, Harolda MacMillana a Harolda Nicholsona. Dva z nich zastávali v domácí politice víceméně levicové postoje. Všichni tři byli jen *junior ministers*. Amery šel na ministerstvo pro Indii, Eden se stal ministrem války, Duff Cooper ministrem informací a Max Beaverbrook ministrem pro leteckou výrobu. „Stará garda“ ve vládě jednoznačně hrála prim.

To se také novým ministrům nelíbilo, a proto se snažili získat lepší pozice. MacMillan na jejich společné schůzce navrhl memorandum, se kterým vyslali Ameryho za Churchillem. Text nóty vyžadoval, aby se vláda víceméně mocensky přeskupila v jejich prospěch. Zabalené to bylo to frází, že „válečný kabinet má být

123 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 107.

nahrazen Komisí pro veřejnou bezpečnost (*Committee of Public Safety*), která má být odpovědná parlamentu.¹²⁴ Churchill ale jejich návrhy odmítl. V červenci pak Victor Gollancz, levicový nakladatel, vydal *Guilty Men*.

Dalším zlomem bylo Chamberlainovo úmrtí. Jen stačí dodat, že v červnu 1940 labouristé ve vládě drželi osm ministerských postů a osm postů *junior ministers*. V březnu 1942 přibylo šest postů *junior ministers*. Na konci války již měli deset ministerských postů a sedmáct juniorských. Největší moc ale měli prostřednictvím komisí ve Whitehallu, které ovlivňovaly sociální a ekonomické aspekty válečného úsilí. Attlee byl předseda Komise pro potraviny (*Food Policy Committee*) a Komise pro domácí politiku (*Home Policy Committee*). Greenwood, ministr bez portfeje, byl předsedou komise pro Ekonomickou politiku (*Economic Policy Committee*) a Výboru pro novou produkci (*New Production Council*). Byl prvním ministrem vůbec, který dostal takový úkol. „Labouristický tým dominoval mocné Komisi pro rekonstrukci (*Reconstruction Committee*) v letech 1943–1945.“¹²⁵

V lednu 1941 Churchill oznámil, že Arthur Greenwood, ministr bez portfeje už nebude mít odpovědnost za válečnou výrobu; ale od této chvíle měl být odpovědný za studium poválečných problémů a rekonstrukce. Měl pracovat za předpokladu, že válečná koalice bude pokračovat ještě tři roky po skončení války.¹²⁶

Greenwood sice oznámil velkolepé plány, jeho komise ale měla jen koordinační charakter a závisela na práci ministerstev, které do ní vysílaly své zástupce. Během roku 1941 se snažil především Keynes, který vytvořil vládní oběžník, označující za cíle války plnou zaměstnanost a sociální zajištění. Bevin okamžitě reagoval tím, že „sociální zajištění musí být hlavním poválečným cílem.“¹²⁷ Sociální zajištění se mělo stát konkurenční ideologií. Mělo nabídnout pozitivní cíl války mobilizující masy. Vláda proto pověřila Churchilla, aby v srpnu při jednání s Rooseveltem na New Foundlandu tuto klauzuli prosazoval. Světlo světa tak spatřila „Sociální charta,“ jež zaváděla takzvaná „pozitivní práva.“

124 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 109.

125 Tamtéž, s. 166.

126 Tamtéž, s. 167.

127 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 168.

Sociální zajištění se stalo součástí oficiální britské válečné propagandy jako válečný cíl.

2. 3. Válečný socialismus

„Chapadla státu“ se během druhé světové války značně rozrostla. Válečné řízení vyžadovalo přímé zásahy do ekonomiky a přímé řízení výroby. Nejefektivnější způsob řízení ekonomiky byl přes rozpočet. Keynes, Meade a Richard Stone na ministerstvu financí vytvořili první oficiální statistiky národních příjmů a výdajů. Rozpočet se stal klíčovým regulátorem ekonomiky. Navrhnul ho přitom ministr financí a člen „staré party“ (který ale dostal do křesla Churchilla), sir Kingsley Wood. To bylo skutečné vítězství pro keynesiány; dílo profesora Richarda Stonese a Jamese Meada podřízených Keynesu v „pokladě“ *An Analysis of the Sources of War Finance and An Estimate of The National Income and Expenditure in 1938 and 1940*, bylo základem rozpočtu. Tu noc Stones a Meade pili šampaňské, „protože něco dokázali.“¹²⁸ Díky jejich statistickým odhadům se Wood dozvěděl, že hrozí inflace. Nebýt války, nic takového by nebylo tak rychle možné. Ministerstvo potravin proto v prosinci 1940 oznámilo zmrazení cen.¹²⁹

Válka znamenala také totální přeskupení zdrojů. Znamenala úpadek některých odvětví, především těch vývozních na úkor jiných. Například textilní výroba se během války propadla na polovinu původního stavu. Zatímco v roce 1940 Velká Británie dovezla 1,389 milionů liber surové bavlny, o pět let později jen 779 tun.¹³⁰ Obecně velká část odvětví zajišťujících společenský konzum ztratila velkou část pracovních sil (s kterými disponovala vláda) a surovin (taktéž pod kontrolou vlády). Podle historika ekonomických dějin války Sydneyho Pollarda nejhůře dopadly: „maloobchod, hrnčířství, textil, oděvy a stavebnictví.“¹³¹ Jeden příklad za všechny. „Mark and Spencer měl před válkou síť 234 obchodů, polovina byla zničena bombardováním a velkou část zabrala vláda jako sklady potravin.“¹³²

128 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 189.

129 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 239.

130 Butler, D. E.; Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968, s. 222.

131 Pollard, S.: *The Development of British Economy 1914-1950*, London 1963, s. 309.

132 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 139.

Vláda řídila desítky muničních továren postavených především v oblastech s vysokou nezaměstnaností, vše organizované a řízené státem. Ministerstvo zásobování, založené 1. srpna 1939, mělo za úkol převést průmysl na válečné poměry. „Dostalo pravomoc řídit získávání, využití, zpracování a ceny surovin.“¹³³ V praxi ale bylo jen „nákupčím“ pro ministerstva války. Admirality a RAF si uchovaly nezávislost v plánování i výrobě.

2. 3. 1. Uhelny průmysl

Energetické suroviny obecně jsou pro ekonomiku nesmírně důležité, u uhlí to během druhé světové války ve velké Británii platilo na devadesát procent. Válečná výroba se bez něj neobešla, což působilo četné problémy. Na grafu můžeme vidět, jak množství vytěženého uhlí neustále klesalo.

134

Těžba černého uhlí byla ostatně problematická již mezi válkami. Vysoká rozdrobenost odvětví a pracovní podmínky v něm vedly již po první světové válce k ustavení takzvané Sankeyho komise (*The Sankey Commission*). Ta byla ale rozdělena „půl na půl“ mezi zástupce majitelů dolů a odboráře, což ji zbavilo možnosti na čemkoli se dohodnout. Premiér Lloyd George proto nemusel cokoli v tomto směru podnikat. Pro pochopení problémů tohoto odvětví je nutno pochopit také příčiny generální stávky v roce 1926 ve které se opět střetli majitelé dolů a horníci: jedni požadovali snížení mezd a zvýšení pracovní doby kvůli poklesu tržeb, druzí tomu neméně tvrdě oponovali.

Každopádně nízké mzdy, podkapitalizace a nízká mechanizace těžby uhlí vedly v těžbě uhlí k problémům. Hned na počátku války byla ustavena Rada pro produkci uhlí (*Coal Production Board*). Ta měla za úkol zorganizovat dlouhodobou expanzi produkce. Po 15 letech stagnace a nezaměstnanosti v odvětví byla zahájena náborová kampaň. Přesto produkce uhlí neustále klesala, zejména kvůli nízké produktivitě práce. To bylo způsobené nespokojeností s výší mezd a pracovních podmínek. Horníci navíc měli na výběr. Ve stejných oblastech, kde byly doly, vláda nechala postavit muniční továrny, jež vyplácely vyšší mzdy a navíc si dělníci peníze nemuseli vydělávat v podzemí. Harold Wilson si proto

133 Ramsden, J.(ed.): *Oxfordský průvodce britskou politikou 20. století*, Praha 2006, s. 521.

134 Butler, D. E., Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968, s. 220-224.

postěžoval, že „celá země byla od roku 1941 v permanentním nebezpečí nedostatku uhlí pro vojenské operace a domácí potřeby, vláda a lidé museli čelit jedné uhelné krizi za druhou.“¹³⁵

Vláda proto začala podporovat v odvětví mechanizaci. Od pádu Francie vládní subvence postupně zvyšovaly úroveň mechanizace. Od roku 1939, kdy bylo s pomocí strojů vytěženo 61 procent produkce uhlí, toto číslo vzrostlo na 72 procent na konci války.¹³⁶ Stát se tak snažil zabránit nedostatečným dodávkám subvencemi zaručujícím zvýšení efektivity práce a mechanizaci odvětví. To ale samo o sobě nepomohlo.

„V letech 1938 - 1944 hodnota konzumní spotřeby a služeb klesla v Británii o 22 procent.“¹³⁷ Služby upadaly, rostl těžký průmysl a strojírenství. Celá ekonomika se ocitla v totální válce. V roce 1944 již 55 procent pracovní síly továrnách, dolech a stavebnictví bylo založeno na kontraktech pro armádu.¹³⁸ Ekonomika se na válečnou výrobu naplno rozjela až tři roky před koncem války. Po boomu těžkého průmyslu v roce 1942 vyvolaly zvýšené požadavky na spotřebu uhlí palivovou krizi. Státní kontrola byla decentralizována nejen geograficky, ale také funkčně uvnitř jednotlivých regionů „mezi úředníky pro zásobování uhlím, úředníky pro export uhlí a divizní úředníky pro uhlí.“¹³⁹

Majitelé dolů prostřednictvím Oblastních výkonných výborů (angl.) ovlivňovali produkci a ceny v dolech. Státní kontrola byla uplatňována na základě dohod s tímto kartelem. Tento systém však nebyl schopen vyřešit palivovou krizi. Na ministerstvu paliv byl proto v červnu 1942 vytvořen zvláštní odbor, který měl problém vyřešit. Jedním z jeho prvních kroků bylo převzetí *Coal Charges*. Byly zavedeny kompenzační daně pro majitele dolů, jež měly zamezit růstu cen a jejich rozdílům mezi regiony.¹⁴⁰ Kontrola těžby uhlí byla centralizována s pomocí sítě

135 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 102.

136 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 319.

137 Milward, A. S.: *War, Economy and Society 1939-1945*, London 1977, s. 67.

138 Tamtéž, s. 67.

139 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 319.

140 Tamtéž, s. 319.

divizních ředitelů a odpovědných síti oblastních kontrolorů.¹⁴¹ Stát *de facto* přebíral absolutní kontrolu nad celým odvětvím. Divizní ředitelé pak převzali odpovědnost za řízení podniků ve všech směrech včetně vyjednávání s odbory.

Nový ministr pro pohonné hmoty a energetiku, syn Davida Lloyd George Gwilyn chtěl jít mnohem dále. V roce 1942 ho Churchill jmenoval do čela úřadu starající ho se o „černé zlato,“ aby vyřešil krizi. Lloyd George mladší byl politicky bližší konzervativcům a do této doby zastával různé funkce na ministerstvech ovládaných toryi. Další funkce v konzervativních vládách zastával v padesátých letech. Od roku 1951 byl ministrem výživy, těsně před Churchillovým odchodem na odpočinek ministrem vnitra a posléze ministrem pro velšské záležitosti. Jeho kariéru ukončil až Harold Macmillan, když ho v roce 1957 propustil. Mladý Lloyd George byl kariérní konzervativec; od roku 1922 střídavě kandidoval za torye, nebo, po druhé válce za liberální nacionalisty.¹⁴²

V říjnu 1943 Gwilyn Lloyd George doporučil, aby byly po dobu války uhelné doly znárodněny. Jinými slovy navrhoval rekvizice dolů pro potřeby válečné ekonomiky. Konzervativci to ale nebyli ochotni za žádných okolností připustit. Churchill uplatnil osobní veto. V Dolní sněmovně se kvůli tomu musel bránit útokům řadových labouristických poslanců a vysvětlovat jim v této věci principy koalice. „Všechno pro válku, jedno, zda kontroverzní nebo ne, ale nic kontroverzního co není *bona fide* potřeba pro válku.“¹⁴³ Naproti tomu ve státním dohledu nad těžbou uhlí panovala široká shoda.

Lloyd George mladší tak alespoň jmenoval komisi, která měla doporučit pro odvětví co nejlepší technickou organizaci. Do čela komisi důlních inženýrů byl jmenován sir Charles Reid. Komise zjistila, že doly jsou v tragické situaci, a je proto potřeba připravit jejich restrukturalizaci. „Jsou doly, které jsou vyčerpané, doly, které by mohly být všechny zavřeny a jejich rezervy ponechány ve vedlejších šachtách, doly, jejichž zbývající rezervy nemohou být za žádnou plánů výnosné; doly, jejichž hodnotné uhlí bylo vytěženo do nejzažších hranic, a doly, které se

141 Více o pracovní organizaci v celém odvětví: Baldwin, G. B.: *Beyond Nationalization: The Labor Problems of British Coal*, Cambridge 1955.

142 Ramsden, J.(ed.): *Oxfordský průvodce britskou politikou 20. století*, Praha 2006, s. 465.

143 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 253.

budou muset po dobu rekonstrukce zavřít.¹⁴⁴ Komise ponechala otevřenou otázku vlastnictví, ale doporučila centrální řízení, které „zaručí, že celý těžební průmysl splyne do jednotek takových velikostí, aby mohly využívat maximálních výhod plánované produkce.“¹⁴⁵ Majitelé dolů na to reagovali ustanovením vlastní komise pod vedením Roberta Foota, bývalého ředitele BBC. Ta hájila práva vlastníků na řízení dolů.

Skupina reformních toryů, vedená Macmillanem a dalšími, na základě této zprávy připustila zlepšení podmínek a mezd v odvětví. „Labouristé samozřejmě věřili, že strukturální změny obhajované Reidem mohou být nejlépe implementovány znárodněním.“¹⁴⁶

Není divu, že Churchill byl kritizován za své veto pro znárodněné uhlí labouristickými poslanci. Hornické odbory patřily v Británii mezi nejtvrdší a nejsilnější. Z více než stovky labouristických poslanců, kteří byli sponzorováni odbory obecně, měli horníci více než třicet svých.¹⁴⁷ Každopádně práce v dolech byla v té době placená hůře než práce v muničních továrnách, které byly srovnatelné náročností a hlavně umístěné ve stejných oblastech jako doly. Mezi válkami těžba uhlí prodělávala recesi a mezi horníky byla vysoká nezaměstnanost. Právě toho využil státní aparát, když plánoval rozmístění válčeného průmyslu. Důsledkem byla malá chuť horníků fárat.

Problémy s produktivitou práce byly veliké. Když byl prodloužen pracovní týden na šest dní, zdvojnásobily se absence; v letech 1938 – 1944 sice byly stávky nelegální kvůli zákonům o stavu ohrožení těžby uhlí, ztáty se ztrojnásobily z 943 tisíc na tři miliony tun.¹⁴⁸ V krizovém roce 1942 velké množství stávkujících horníků z Kentu „zaplnilo vězení na jihovýchodě země.“ Nakonec situaci řešil ministr práce. Do dolů byli posláni jednoroční branci, takzvaní „Bevinovi chlapani.“ Celkem 22 tisíc mladíků bylo nasazeno v „bitvě o uhlí.“ Byl to Bevinův plán jak zvýšit počet horníků. Někteří z nich přicházeli rovnou z veřejných škol. Stát tak

144 *Report of the Technical Advisory Committee on Coal Mining*, 1945, Cmd 6610, s. 749-760, in: Hanson, A. H. (ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 46-47.

145 Tamtéž, 47.

146 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 254.

147 Butler, D. E., Freeman, J.: *British political facts 1900 – 1967*, London 1968, s. 100.

148 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 102.

doly řídil, plnil je pracovní silou a určoval výši cen a mezd. Jednou z reakcí na uhelnou krizi v roce 1942 bylo i zařazení uhlí do přidělového systému.

2. 3. 2. Železniční doprava

Jestli uhlí bylo „krví“ celého válečného hospodářství, pak železnice byla jeho „páteří.“ Zatímco po první světové válce se vrátila do soukromých rukou jen s obtížemi, po druhé světové válce tomu tak nebylo. Železnice je v Británii klasickým příkladem odvětví, ve kterém regulace a strach z monopolu vedly ke ztrátovému monopolu. Od začátku století byla železnice hlavním dopravním prostředkem v zemi. Byla také silně regulována. Úřední souhlas byl nutný i ke zvýšení cen. Úřady se v ziskovém odvětví obávaly vytvoření mocného monopolu, takže fúze železničních společností posvěcoval dokonce parlament.

To změnila první světová válka. Během ní stát naopak požadoval sloučení železničních společností a jejich centrální řízení. Tento požadavek vedl ke vzniku ministerstva dopravy a v roce 1919 se vážně uvažovalo o znárodnění. Tomu se nakonec podařilo zabránit a v roce 1921 byl přijat zákon, který sice vracel železnice do soukromých rukou, ale rozdělené na čtyři společnosti, jež byly silně regulovány. „Poprvé v dopravě byl *Railways Act* (1921) nejranějším esejem racionalizace. Během následujících několika let boj mezi tímto odvětvím a svobodnou a stále expandující silniční dopravou zdůraznil a zrychlil propagandu pro znárodnování.“¹⁴⁹

Ekonomika však není statická, kterýžto předpoklad je největší omyl všech plánovačů a regulátorů. Světlo světa spatřila konkurence v podobě automobilové dopravy. Vláda vedená labouristy na tuto skutečnost reagovala regulací. Herbert Morrison jako ministr dopravy v Labouristické vládě v letech 1929-1931 prosadil tzv. dopravní zákon (*Road Transport Act*), jenž ve své čtvrté části zakazoval provozování silniční dopravy osob „všem kromě držitelů dopravních „licencí, jež dopravní komisaři mohli odebrat nebo udělit za určitých detailních podmínek.“¹⁵⁰

149 Deryck, A.: *British Conservatives and State Ownership*, Journal of Politics, Vol. 19, 1957, s. 227-239, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 40.

150 Tamtéž, s. 40.

Vlna racionalizace prosazovaná kromě jiného Morissonem tvrdila, že konkurence je základem mrhání. Zákon měl za cíl vytvoření semi-monopolů a ochranu proti konkurenci. Měl tak dosáhnout „koordinace všech forem dopravy pasažérů.“ Nelenili ani konzervativci. V roce 1933 Národní vláda vedená de facto tory v *Road and Rail Traffic Act* rozšířila princip semi-monopolů. Projekt prosazoval konzervativní vůdce Oliver Stanley, který byl na začátku padesátých let číslem tři ve stranické hierarchii, hned za Churchillem a Edenem.

Na začátku války fungovaly na železnici čtyři společnosti: Londýnská a severovýchodní (*London and North-Eastern*), Londýnská střední hrabství (*London Midland*) a Skotská (*Scottish*), Velká západní (*Great Western*) a jižní (*Southern*). Dohromady měly 20 tisíc lokomotiv, 1, 3 milionu vagónů a 20 tisíc milí kolejí. Společnosti, jak je jasné již z jejich názvu si dopravní trh v Británii rozdělily, a tak se jejich management po celé meziválečné období scházel a domlouval na cenové politice, tratích atd. „Existence čtyř unifikovaných systémů byla ve velkém kontrastu s více než stovkou oddělených společností v 1913 a poskytla železniční systém mnohem adaptabilnější pro vládní kontrole během války.“¹⁵¹

„Během druhé světové války vzrostla doprava zboží na železnici o 77 %, rudy o 35 % a uhlí o 9 %.“¹⁵² Počet pasažérů se zdvojnásobil. Železnice byla během války hlavní dopravní prostředek. V roce 1941 byla založena Ústřední dopravní komise (*Central Transport Commission*), která měla přetížené železnici pomoci a naplánovat část dopravy na vnitrozemské kanály a vodní cesty. Stejně jako za první světové války byla zesílena státní kontrola drah. „Majitelé obdrželi garantovaný příjem domluvený na konci roku 1940 na 43 milionů liber, vláda i dráhy se rovněž podělily o způsobené válkou.“¹⁵³ Vzhledem k rostoucí dopravě a zastavení údržby již v roce 1943 státní dotace vzrostly na 105, 5 milionu liber. Stát tak dráhy nejenom kontroloval, ale také významně dotoval. Válka jim ale přinesla další problém, totální vyčerpání. Na konci války byly vlaky přetížené, doprava v hrozném stavu a „vagóny našlapané k prasknutí.“ Již v roce 1942 se začal pociťovat nedostatek lokomotiv. Totální vyčerpání na kraj možností znamenalo, že

151 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.115.

152 Tamtéž, s.116.

153 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 321.

v posledním roce války železnice fungovala jen s krajními obtížemi. „Železnice utrpěla největší zásahy během války a trvalo pět let nebo více obnovit ji, aby normálně fungovala.“¹⁵⁴

2. 3. 3. Svobodné silnice

Velká Británie měla před válkou nejhustší síť silnic na světě; dálnice ale začala budovat až v druhé polovině padesátých let. Od roku 1909 byla výstavba silnic podporována ze silničního fondu. Ten plnily poplatky za povolení provozu jednotlivých automobilů a nákladních vozů. Fond byl zrušen v roce 1937. Začátek třicátých let byl ve znamení regulace. Každopádně na začátku války Britové disponovali 4, 456 milí hlavních silnic, 23 tisíc milí silnic první třídy, 17 634 milí druhé třídy a 180 tisíc cest. Po nich se „proháněly“ tři miliony vozů, půl milionu jich přepravovalo zboží a 50 tisíc osoby.¹⁵⁵

Podle tzv. Morissonova zákona byli dopravci rozděleni licencemi na tři skupiny: A, B, a C. V roce 1942 skončil přidělový systém na benzín pro soukromé vozy. C licence byly omezeny na určité zóny a licence A a B byly postupně odkloněny od dálkové dopravy. Důvod byl prostý. Ta byla naplánována pro železnici. Vlaky jezdily na uhlí těžené v Británii, auta na dovážený benzín respektive na naftu. Držitelé licencí A a B tak dostali za úkol dopravu na krátké vzdálenosti, zvláště po bombardování, a současně dováželi zboží z přeplněných přístavů na západním pobřeží. Silniční doprava byla nejprve řízena přidělovým systémem na benzín a naftu. Postupně ale vláda převzala úplnou kontrolu. Nejprve rekvírováním některých automobilů, například pro potřeby Ministerstva potravin v roce 1940, později začal stát kontrolovat všechny cesty nad 60 mil.

V roce 1943 vznikla pod kuratelou Ministerstva dopravy Silniční dopravní organizace (*Road Transport Organisation*). Ta převzala kontrolu „nad 388 většími organizacemi, všemi vozidly pro dálkovou dopravu; celkově převzala 34 tisíc nákladních vozů.“¹⁵⁶ Vozidla pro osobní dopravu byla ponechána pod kontrolou Regionálních dopravních komisařů (*Regional Transport Commissioners*). Stát tak

154 Tamtéž, s. 321.

155 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.115.

156 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 321.

postupoval postupně od kontroly veškerých zdrojů až po převzetí velké části odvětví.

Hlavní zásluhu nad kontrolou celé dopravy mělo nově vytvořené ministerstvo válečné dopravy. To vzniklo 8. května 1941 z přejmenováním z ministerstva lodní přepravy a dopravy. „Churchill šel mimo konvenční politické kruhy, když hledal nového ministra.“¹⁵⁷ Tím se nakonec stal Frederick Leathers, námořní expert, který za první světové války působil jako poradce vlády. Právě tehdy se seznámil s prvním lordem Admirality Winstonem Churchillem, jenž z něj udělal po svém nástupu do funkce premiéra poradce vlády a následně ministra válečné dopravy. Leathersovo působení bylo vždy spjaté s Churchillem, patřil mezi jeho kruh vykonavatelů osobní moci. Po roce 1951 ho Churchill jmenoval do čela úřadu pro koordinaci pohonných hmot, dopravy a energetiky. Po dvou letech se ale zjistilo, že se tento koncept neujal, a Leathers úřad opustil. O rok později se stal vikomtem. Vikomt Leathers nebyl ani zapálený socialista, nýbrž expert, který se, stejně ako Churchill ve svém mottu o válce, snažil dělat *bona fide* nutné věci pro vyhrání války. Po válce šly velmi rychle využít.

2. 3. 4. Zdravotnictví

Jednou z „prvních vlaštovek“ značících zájem státu o zdravotnictví byl vznik ministerstva, který měl odvětví na starosti. To dostalo v roce 1919 za úkol integrovat pojištění se zákony o veřejné péči. Úřad vznikl na základě doporučení Macleanovy komise – jedné z mnoha na ministerstvu poválečné obnovy. Systém založený na chudinských zákonech se začal měnit. Na základě nové reformy přejaly většinu pravomocí výbory hrabských správních obvodů. Tento posun potvrdil Chamberlainův zákon o místních vládách (*Local Government Act*) z roku 1929. Historik britského zdravotnictví ho označil za pokus o „racionalizaci, která skončila neúspěšně ve snaze přinést důvěru v tento systém.“¹⁵⁸

157 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 233.

158 Webster, Ch.: *National health service: a political history*, London 2002, s. 4.

Další z historiků NHS jeho slova potvrdil. W. A. Robson si postěžoval, že pokračovala „multiplikace zdravotních úřadů a disintegrace jejích funkcí.“¹⁵⁹ Státní zdravotní politika se každopádně začala budovat od orgánů místní správy. Již v roce 1920 tzv. Dawsonova zpráva navrhovala vytvoření koordinované celkové péče umístěné v prostředí zahradních měst. Péče ale až do další války plánovaná nebyla. Dawsonova zpráva se stala důležitým mezníkem, zejména pro svůj postoj: kritizovala rozdílnost standardů zdravotní péče. Dalším podobným počinem byla zpráva Caveovy komise o rok později. Výsledkem bylo ustavení komise pro soukromé nemocnice (*Voluntary hospitals*) pod vedením lorda Onslowa. Ta se s pomocí vládních grantů snažila nemocnice donutit k bližší spolupráci.

Ve třicátých letech docházelo postupně pod tlakem vlády ke spolupráci mezi nemocnicemi místní správy a nezávislymi nemocnicemi. Mezi válkami obecně docházelo k přijímání stále většího množství pravidel pro poskytování zdravotní péče. V roce 1919 byla zákonem specifikována profese zdravotní sestry a požadavky na ni. Byly zavedeny penze pro slepce a péče o ně byla svěřena místním orgánům. Pojištění před válkou pokrývalo zhruba polovinu dospělé populace.¹⁶⁰ Místní úřady byly odděleny od správy pojištění, ale prováděly kontroly poskytování lékařské péče, a to včetně zubařů. Od roku 1930 Komise veřejné pomoci (*Public assistance Committees*) ve větších územně správních celcích začaly kontrolovat velkou část nemocnic a současně byly odpovědné za lékařskou pomoc pro chudé.

Před druhou světovou válkou bylo ve Velké Británii 3029 nemocnic, 1013 jich bylo nezávislých, 116 obecně veřejných nemocnic, 523 nemocnic pro chudé a zbytek byly specializované nemocnice a sanatoria řízené místními úřady.¹⁶¹ „...existovaly dva konkurenční zdravotní systémy: veřejný sektor a nezávislé nemocnice - duplicitní a neustále konfliktní bez mechanismu pro koordinaci svých aktivit.“¹⁶² Jednoduše řečeno: panovala konkurence.

159 Tamtéž, s. 5.

160 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 263.

161 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 263.

162 Webster, Ch.: *National health service: a political history*, London 2002, s. 5.

Například zaměstnanci nátlakové skupiny s přílehlavým názvem Politické a ekonomické plánování (*Political and Economic Planning*) v jedné ze svých studií, prozkoumávající britské zdravotnictví, zjistili, že v Jižním Walesu je 93 nemocnic provozováno 46 místními úřady a navíc tu fungovalo 48 naprosto nezávislých nemocnic. Doporučení výzkumníků znělo: „integrace všech těchto nemocnic by mohla přinést mnoho výhod.“¹⁶³ Ještě jasněji takový požadavek vyjadřovala zpráva Cathcartovy komise o Skotských zdravotních službách (angl.). Zpráva srovnávala kotské státní zdravotnictví s anglickým a velšským a požadovala rozšíření pojištění a „komplexní národní zdravotní politiku.“¹⁶⁴

Již v roce 1930 Britská lékařská asociace (*British Medical Association*) ve svých *Proposals for a General Medical Service for the Nation* požadovala rozšíření zdravotního pojištění na více skupin obyvatelstva. Současně podporovala rozšíření zdravotního pojištění na služby specialistů a konzultantů. I BMA požadovala, aby byla zjednodušena správa zdravotnictví. Za tímto účelem prosazovala koordinaci privátních nemocnic s nemocnicemi pod kontrolou místních úřadů. „V tomto ohledu byla ... BMA ... partou entusiastů, kteří očekávali státní intervence ve jménu pokroku.“¹⁶⁵ V roce 1938 BMA vydala programový dokument *A General Medical Service for the Nation*, jehož hlavní tezí bylo, že nemocnice spravované místními vládami a nezávislé nemocnice spoléhající se na veřejné sbírky a soukromé dotace by měly být administrativně integrovány.

Angus Calder vidí jako jeden z největších problémů britského zdravotnictví té doby, že „mnoho soukromých nemocnic bylo zredukováno na nečestný prostředek na vydělávání peněz...“¹⁶⁶ údajně kvůli upadajícímu donátorství. Nemocnice si na sebe musely vydělat. Kombinace dvou systémů nepochybně vedla k deformaci zdravotního trhu, kde každý systém fungoval s jiným cílem. Ve vládní zprávě o situaci v Sheffieldu ve východním Midlans se tvrdí, že doba „průměrná doby

163 Tamtéž, s. 5.

164 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 264.

165 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 42.

166 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 537.

hospitalizace v soukromé nemocnici nepřekračuje 20 dní. Chronické případy jsou často přesouvány do obecních institucí...“¹⁶⁷

Podobnými problémy trpěly lékařské praxe. Byly značné rozdíly mezi lékařem, působícím ve vilové čtvrti, a praktikem v dělnické oblasti. Za pojištěnce sice praktik dostával kapitační platbu, ale příjem si mohl znásobit platbami dobře zajištěných pacientů. Vláda *de facto* vybuodovala zdravotní systém pro chudé a nízkopříjmové a soukromé zdravotnictví si z něj „vzobávalo hrozinky.“ V roce 1936 proto konzervativní vláda prosadila „Zákon o veřejném zdravotnictví (*Public Health Act*), který obnovil a sjednotil velkou část existující regulace, další zrušil a nařídil novou pro mimolondýnské oblasti. Zvláštní zákon o veřejném zdravotnictví v Londýně (*Public Health London Act*) sjednotil pravidla v metropoli.“¹⁶⁸

Chamberlainova vláda šla ještě dále. Konfrontována s nebezpečím bombardování začala v roce 1937 budovat Pohotovostní nemocniční službu (*Emergency Medical Service - EMS*). Ta zahrnovala 2378 ze zhruba tří tisíc nemocnic v zemi.¹⁶⁹ Její lékaři a sestřičky byli přímo zaměstnáni a placeni vládou. Starý a nový systém fungoval v nemocnicích vedle sebe. Počet těch, kteří byli placeni vládou, se neustále rozrůstal. Jeho původním účelem bylo rychle zvládnout nápor způsobený bombardováním. Jeho generální ředitel si ale již před začátkem války stěžoval na „nízký standard nemocničního ubytování v celé zemi.“

Zdravotnictví se plně dostalo do zorného uhlu státu. EMS se také začal rozšiřovat. Mezi kategorie jeho pacientů se tak dostali nemocní vojáci, osamělé evakuované děti a další. V září 1941 EMS přidal 153 tisíc lůžek k současným 292 tisícům. Lůžka nebyly pouze v nemocnicích, ale také v různých budovách zabraných vládou za tímto účelem. Společenský vliv této instituce každopádně neustále rostl. „Byla to další ukázka přednosti centrálního plánování, a EMS měla mocný účinek jako modelová struktura.“¹⁷⁰ Tato slova nenapsal žádný labourista, ale, jak poznamenává Paul Addison, bývalý ředitel soukromého sekretariátu Nevilla Chamberlaina, v této době zastupující stálý sekretář ministerstva

167 Tamtéž, s. 537.

168 Gregg, P.: *Social and Economic History of Britain 1760-1965*, London 1967, s. 485.

169 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 536.

170 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 179.

zdravotnictví A. N. Rucker. Addison, který jako první zveřejnil řadu vládních dokumentů z válečné doby a který ve své dosud nepřekonané práci vyjmenovává hlavní cíle zdravotní politiky na kterých byl ve vládě všeobecný konsensus: (předkládám ve zkráceném znění) kompletní zdravotní péče dostupná každému, síť nemocnic by měla být plánována pro každý region tak, aby poskytovala tamní populaci všechny formy diagnózy a lékařské péče. Praktici se měli stát zaměstnanci sítě klinik respektive nemocnic.¹⁷¹

Ministerští úředníci názory na centrálně plánovanou a především státní péči osamoceně nesdíleli. PEP (*Political and Economical Planning*) požadoval transformaci EMS na Národní nemocniční službu (*National Hospital Service*).¹⁷² To našlo odezvu na ministerstvu zdravotnictví, jež slíbilo, že ministerstvo pro poválečnou dobu připraví ustavení komplexních nemocničních služeb. Expanze EMS s sebou nesla rostoucí finanční závislost nezávislých nemocnic (*Voluntary hospitals*) na státu. Dne 9. října 1941 ministr zdravotnictví vládě předložil návrh na vznik Národní nemocniční služby (*National Hospital Service*), ve které měly hrát velkou roli místní vlády. BMA reagovala založením Zdravotní plánovací komise (*Medical Planning Commission*).

„Válka si vynutila dočasnou integraci nemocnic v Národní nemocniční službě a nikdo nemůže očekávat návrat k předválečným podmínkám. Ti, kteří plánují, budou mít vliv na konečnou podobu systému.“¹⁷³ Tak vysvětloval Charles Hill motivaci pro plánování ve zdravotnictví. Sami lékaři tak v době války vydali zřejmě nejradikálnější stanovisko své profese ke zdravotnictví. BMA navrhovala Národní zdravotní službu přístupnou všem, hrazení částí plateb praktikům mzdou, namísto kapitačních poplatků, sjednocení všech nemocnic pod místními vládami a také postupné mizení staré tradice kupování a prodávání praxí! V roce 1942 Zdravotní plánovací komise vytvořila návrh státního zdravotnictví, který se začal uplatňovat po druhé světové válce, a to k hrůze mnoha z těch, kteří ho v této době sami plánovali.

171 Tamtéž, s. 179-180.

172 Webster, Ch.: *National health service: a political history*, London 2002, s. 7.

173 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 180.

Na ministerstvu zdravotnictví se během vlády válečné koalice vystřídali tři ministři: labourista M. MacDonald, jehož v březnu 1941 vystřídal národní liberál Ernest Brow, jehož v úřadu 11. listopadu 1943 vystřídal konzervativce Henry Willink. Na rozdíl od svého jmenovce MacDonald po sobě příliš stop nezanechal. Brown se soustředil především na evakuaci. V Dolní sněmovně byl ale přesto deklarován plán na vytvoření zdravotní služby, která měla přinést plnou zdravotní péči pro všechny. Stále se ale ještě počítalo s nějakou formou poplatků. Hlavní plány na přeměnu britského zdravotnictví měl na svých bedrech Willink. Do Dolní sněmovny se poprvé dostal v doplňovacích volbách v Croydon Northu v roce 1940 a křeslo si udržel i po volbách na konci války.

Po vydání tzv. Beveridgovy zprávy (*Report on Social Insurance and Allied Services*), která kromě jiného předpokládala bezplatné zdravotnictví, začali ministerští plánovači na tomto cíli pracovat. Ministerstvo začalo jednat se samosprávou, jež byla a měla být hlavním poskytovatelem péče. Očekávalo se, že nezávislé nemocnice budou fungovat nadále, ale v souladu a v partnerství s veřejným sektorem. Praktici měli dle tohoto plánu být přímými zaměstnanci místních vlád. Jejich praxe měly být *de facto* znárodněny. Tím by ztratili autonomii spojovanou se statutem nezávislých vyjednávačů v systému národního pojištění. Vláda poprvé zformulovala své návrhy již v roce 1943.

Cílem bylo vytvořit jednotnou, státem poskytovanou zdravotní službu spravovanou místními úřady. Plán měl za cíl shromáždit všechny veřejné zdravotní služby pod správou 40 regionálních úřadů. „Jedinou překážku kompletní integraci představovaly nezávislé nemocnice.¹⁷⁴“ Proti plánu se logicky postavili praktici a nestátní sektor. V únoru 1944 tak spatřil světlo světa další vládní plán, tzv. bílá kniha: *A National Health Service*. Ta se dočkala kritiky opět od praktiků a nezávislých nemocnic. Henry U. Willink se jim snažil vyjít vstříc. Málokterý britský historik se o něm proto v této souvislosti nezapomene opovržlivě zmínit jako o bývalém předním appeaserovi. „Pro její konečnou podobu měl zásadní vliv tlak všech vlivových skupin, které konečnou formu zdeformovaly.“¹⁷⁵ Řečeno jinými slovy, více než tisíc nezávislých nemocnic a více než 20 tisíc praktiků se

174 Webster, Ch.: *National health service: a political history*, London 2002, s. 9.

175 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.133.

bránilo znárodnění. Bílá kniha předložená do parlamentu byla mnohem méně radikální než její první znění.

Bílá kniha počítala s tím, že ministerstvo zdravotnictví by odpovídalo za strategická rozhodnutí. Faktická správa služby by ale byla delegována na místní vlády, které by spravovaly 1771 veřejných nemocnic. Nezávislé nemocnice by byly dalším velkým poskytovatelem lůžek. Jejich 1334 nemocnicím by zůstala nezávislost omezená závazkem dohody s místními úřady na poskytování určitých služeb. Willink řešil také problém rovnoměrného pokrytí země sítí ordinací praktiků. Těch bylo dvacet tisíc a toužili především po movité klientele, která měla výrazně vyšší dostupnost zdravotní péče než lidé v dělnické oblasti. Willink navrhl ustavení Centrálního zdravotního výboru (*Central Medical Board*), který by mohl určovat oblasti, kde je adekvátní poskytovat službu. Praktici by měli státem hrazeny základní služby, ale nadále by mohli vybírat poplatky od pacientů. „Bílá kniha (vytvořená úředníkem ministerstva Johnem Hawtonem) by přinesla službu stojící každý rok 148 milionů Liber, což bylo o 22 milionů méně, než kolik předpokládal Beveridge o rok dříve.“¹⁷⁶

Po odchodu labouristů z vlády do opozice zůstal Willink v úřadu. Winston Churchill ho pověřil, aby vyjednal kompromis s lékaři. Ti požadovali zrušení Centrálního zdravotního výboru, který měl určovat, kdo a kde bude moci provozovat lékařskou praxi. Willink jim vyhověl a od myšlenky Centrálního zdravotního výboru ustoupil. Výsledkem integračních snah tak byla integrace nemocnic ve státním vlastnictví, ponechání soukromého sektoru v nemocnicích a zachování praktických lékařů jako svobodné profese. Konzervativci v době, kdy vládli sami, od znárodnění praxí i nemocnic ustoupili a žádné převratné změny nechystali. Bylo tomu tak zejména díky tomu, že v tomto odvětví uplatnil svůj vliv Winston Churchill, který byl o náladách ve zdravotnictví dobře informován svým osobním lékařem lordem Moranem, prezidentem Královské lékařské koleje (*Royal College of Physicians*). Konzervativci ale již budoucnost zdravotnictví ve svých rukou nadrželi. Aneurin Bevan po válce neudělal nic jiného, než realizoval připravené plány s mnohem radikálnější vizí. Když zjistil, že vláda tak jako tak

176 Tamtéž, s.135.

dotuje i soukromníky, rozhodl se vše převést na stát. Tak vzniklo první státní zdravotnictví na světě.¹⁷⁷

2. 3. 5. Školství

Obraz britského školství je podobný obrazu britského zdravotnictví. Teprve búrská válka ukázala, že moderní stát 20. století potřebuje do zasahovat i do oblasti vzdělávání. Stejně jako u řady jiných odvětví i tady bylo Britům vzorem Německo. Po obhlídkách v Německu zavedli Britové v roce 1870 zákonem o základním vzdělání (Education Act) školy do každé vesnice. Búrská válka znamenala pro školství zavedení lékařského vzdělání. Na začátku 20. století měla Británie „měla sedm univerzit k obslužení 31 milionů občanů, Německo 24 na 50 milionů a USA, 484 chlapeckých kolejí a 162 dívčích plus 48 technologických škol na stomilionovou populaci.“¹⁷⁸ Rozdíl byl zřejmý.

Pro pochopení Churchillova uvažování o reformě školství za druhé světové války je nutné vrátit se až na začátek 20. století. V roce 1902 provedl Arthur J. Balfour první velkou reformu, na jejímž základě byly zrušeny školní rady (*school boards*) a odpovědnost za vzdělání a to včetně vysokoškolského byla přenesena na 140 Úřadů pro vzdělání (*County and County Borough Councils*). V nich usedli volení zástupci jednotlivých hrabství. Nezávislé školy se vůbec poprvé dočkaly státní podpory. Ústřední rada pro vzdělání (*Board of Education*) řídila nebo spíše koordinovala celý systém na celostátní úrovni. Balfour zákonem přenesl odpovědnost za vzdělání na orgány místní samosprávy a dočkal se za to ohromného odporu zřizovatelů nezávislých škol, jimiž byly především církve. Právě to „zničilo“ Balfoura a „děsilo“ Churchilla.

Ve vzdělání stejně jako ve zdravotnictví byly značné rozdíly mezi nezávislými veřejnými školami a státním systémem. „Jen každé desáté dítě v Anglii a ve Walesu bylo vzděláno mimo státní školní systém.“¹⁷⁹ Většina dětí končila docházku ve 14 respektive v 11 letech. Základní školy měly třídy o 40 až 60 studentech; střední školy, které byly většinou v nezávislém sektoru, po

177 Webster, Ch.: *National health service: a political history*, London 2002, s. 5.

178 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London s. 152.

179 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 541.

pěťadvaceti. Stát tak mohl garantovat pro široké vrstvám obyvatel jen základní vzdělání.

Velkou změnu pro britské školství představoval Fisherův zákon o vzdělání (*The Fisher Act*) v roce 1918. Hrabské výbory dostaly velké pravomoce za jediným účelem: rozvinout školství. *Board of Education* začala centrálně dotovat regionální výbory a subsidie byly poskytovány až do 50 % nákladů. Zákon měl vzešený cíl, tj. zajistit, aby „žádné děti a mladiství nebyli vyloučeni z možnosti získat odpovídající vzdělání kvůli neschopnosti platit poplatky.“¹⁸⁰ Zákon současně hrabským výborům umožňoval posunout věk dokončení studia až na šestnáctý rok života. To vše změnila hospodářská krize. Děti nadále většinou opouštěly školu ve čtrnácti letech.

Labouristická vláda v roce 1924 jmenovala pro rozvoj vzdělání komisi vedenou sirem Henry Hadowem. Ta po dvou letech práce vydala zprávu: „Vzdělání pro dospívající“ (*Education for Adolescent*), která navrhovala sekundární vzdělání pro všechny. Na základě jejího doporučení byla postupně prováděna reorganizace základního školství na primární a sekundární (nebo moderní) školy. Ty měly kombinovat praktickou výuku s liberálním přístupem. V roce 1938 se podle Hadowova systému vzdělávaly dvě třetiny dětí. Zavádění bylo ale problematické. Pomalu postupovalo zejména v soukromých školách a na venkově. *Voluntary schools* poskytovaly vzdělání třetině dětí na základních školách. „Takzvaný duální systém ale pomáhal zpomalovat pokrok.“¹⁸¹ Podobný názor má Calder ve své velkolepé fresce „Lidové války“ na zdravotnictví. Pravdou je, že žádný ministr nemohl provést reformu školství bez dohody s církvemi. I tak se v roce 1938 podařilo dosáhnout toho, že 63,5¹⁸² % dětí mladších 11 let získávalo vzdělání v *modern schools*. Za dvanáct let se tak nepodařilo zavést systém pro celou zemi.

Z takového tempa reforem ve vzdělávání nebyli zoufalí jen labouristé. Ti se v roce 1931 snažili posunout věk pro konec školní docházky na patnáctý rok. Proti

180 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 265.

181 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 541.

182 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 266.

tomu se zvedla opozice církevních škol, jež byla umlčena až o pět let později státními granty. Soukromé školy se tak ukázaly jako konzervativní prvek bránící starý systém privilegií. Důvodem jejich odporu byly především finance. Před druhou světovou válkou tak bylo vyšší a vysokoškolské vzdělání v Británii výsadou bohatých a privilegovaných.¹⁸³

Dvacet let pokusů o změnu nevedlo ke zřetelnému výsledku. „Mezi srpnem roku 1931 a červencem 1941 se v čele Výboru pro školství vystřídalo šest prezidentů s průměrnou „životností“ něco přes 18 měsíců.“¹⁸⁴ Stát tak během celého období překonával konzervativní odpor po svém. Zakládal stále více škol a pronikal s nimi do odvětví, kde byl nováčkem. Soukromé školy pak dostával do svého područí grantovou politikou. Poskytoval jim peníze a požadoval za ně změny. Nutno dodat, že ve dvacátých letech si Výbor pro školství vedl seznam soukromých škol, které nesplňovaly základní požadavky pro poskytování vzdělání. „Řada školních budov byla v tak špatném stavu, že ze 753 škol na „černém seznamu“ Výboru pro školství z roku 1925 bylo 541 soukromých škol“¹⁸⁵ eustále „jednou nohou v likvidaci.“

Lidská aktivita si ale vždy najde cestu k cíli. „Po druhé světové válce tvrdil sociolog Ferdinand Zweig, že 20 až 25 % pracujících mužů se vzdělávalo samo.“¹⁸⁶ Mezi válkami začala vzdělání poskytovat řada spontánně vznikajících spolků jako třeba Klub pracujících mužů (*Working Men's Club*) a dalších. V Jižním Walesu si horníci ustavili síť knihoven a dokonce začali poskytovat dary na podporu nové Univerzitní koleje Walesu v Aberystwythu (*University College of Wales at Aberystwyth*) a Národnímu výboru Kolejí pracujících (*National Council of Labour Colleges*). Vzdělání poskytovaly také další organizace.¹⁸⁷

Cílem reforem bylo dostat více dětí na školy a zlepšit vzdělání populace. Pomalu odpadlo placení poplatků za studium. „Proporce bezplatných míst

183 Daunton, M.: *Wealth and Welfare. An Economic and Social History of Britain 1851-1951*, Oxford 2007, s. 508.

184 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 542.

185 Gregg, P.: *Social and Economic History of Britain 1760-1965*, London 1967, s. 528.

186 Daunton, M.: *Wealth and Welfare. An Economic and Social History of Britain 1851-1951*, Oxford 2007, s. 494.

187 Tamtéž, s. 494.

v Anglii a Walesu vzrostla z 30,3 % v roce 1913/14 na 47,3 % v letech 1937/38.¹⁸⁸ Právě na odstranění poplatků za vyšší (u nás střední) vzdělání se soustředily obě politické strany ve třicátých letech. Například dokument *Labour Party* z roku 1934 *Labour and Education* se soustředil na dvě hlavní témata: zvýšení věku pro odchod ze školy (povinné školní docházky) a eliminaci poplatků.¹⁸⁹ Zpráva je absolutní výjimkou v politice vzdělání ve třicátých letech. Po velké krizi došlo k odklonu zájmu *Labour Party* od školství.

Radikální změnu, která udělala z meziválečného trendu normu, provedl až šestý prezident Výboru pro vzdělání, konzervativce R. A. Butler, jenž byl jako prominentní appeaser „uklizen“ do školství. Churchill mu navíc nemohl zapomenout návrh zákona o vládě v Indii (*Indian Home Rule Act*). Na konci třicátých let byl Butler jedním z hlavních mluvčích politiky appeasementu v Dolní sněmovně. Lord Halifax se jako člen horní komory jejích zasedání neúčastnil. Jeho zástupcem ve Výboru pro školství se stal Chuter Ede. Butler chtěl hned ve Výboru pro školství od začátku předvést své kvality. V tom ale narazil na Churchillovu zásadu válečného úsilí: dělat jen změny nutné pro vítězství. Již v červnu 1941, měsíc před Butlerovým příchodem na úřad, vznikla tzv. Zelená kniha pro školství (*Green Book for Education*), která měla přinést diskusi s zainteresovanými stranami o budoucí podobě veřejného školství. Jejím cílem bylo zvýšení věku pro dokončení studia na 15 respektive 16 let a reorganizace primárních a sekundárních škol.

U labouristů rezonovaly rovnostářské myšlenky z roku 1930, kdy bylo velkým „hitem“ v britském socialismu zavádění tzv. *common schools* – středních škol, které by navštěvovaly všechny děti. To mělo zaručit větší rovnost. V roce 1942 vydaly odbory svůj postoj k Zelené knize a požadovali v něm zavedení *Common schools*.¹⁹⁰ V květnu 1942 stranická konference nerozhodla, jakému typu středních škol dává přednost. Do jejího závěrečného komuniké se však dostal požadavek na jednotná pravidla pro vybavení, zaměstnance atd. U labouristů probíhal spor o to, zda preferovat *multilateral* nebo *common schools*. V Bílé knize, vydané v červenci

188 Tamtéž, s. 508.

189 Barker, R.: *Education and politics 1900 -1951 : a study of the labour party*. Oxford 1972. s. 73.

190 Tamtéž, s. 77.

1942, navrhl Butlerův úřad postavit sekundární vzdělávací systém na *grammar, modern a technical schools*. Butler stál jednoznačně na straně těch prvních. Velká část labouristů považovala ovšem za nutné vybudovat sekundární vzdělávací systém na rovnostářských principech.

Butler ale postupoval ještě po jedné praktické linii. Do čela komise, jenž měla za úkol navrhnout reformu britského školství, byl postaven konzervativní profesor oxfordské koleje sv. Jana, sir Cyril Norwood. Norwoodova komise vydala svou zprávu deset dní po zveřejnění Bílé knihy. Tato zpráva přišla s tvrzením, že existují tři druhy dětí. Kupodivu to bylo široce akceptováno. „Jednalo se o druh platonismu. Byly „zlaté“ děti, „stříbrné“ děti a „železné“ děti. „Zlaté“ děti mohly na *grammar school*, mohly mít abstraktní myšlení. Technické děti, „stříbrné,“ byly technicky orientované a zbytek nemohl zacházet s myšlenkami, měly konkrétní pojmy.“¹⁹¹

Na tomto předpokladu vznikl britský vzdělávací systém, který se v nezměněné podobě udržel až do roku 1988. R. A. Butler zavedl sekundární vzdělání na třech pilířích: *grammar, modern schools a technical schools*. „Tripartitní (nebo jak jí krutý vtíp přejmenoval na tripartheidní) systém zajišťoval, že privilegia byla zvětšena za fasádou demokratického posunu,“¹⁹² napsal se Agnus Calder v sedmdesátých letech. Reálně nakonec fungoval spíše jako duální systém, kdy pětina žáků studovala na prestižních *grammar schools* a sedmdesát procent na *modern schools*, technické školy reálně navštěvovalo tři až čtyři procenta dětí.¹⁹³

Tento systém, který rozděloval žáky v 11 letech podle nadání, byl každopádně přístupný všem. Byl konkurenční: šlo o to dostat se na co nejlepší školu. Labouristé s tím nakonec byli srozuměni až do roku 1951,¹⁹⁴ kdy začali prosazovat zavádění jednotných středních škol, které byly zaměřeny především proti *grammar schools*. Důsledkem tohoto kroku bylo snížení kvality přípravy absolventů, což

191 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.158.

192 Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969, s. 543.

193 Daunton, M.: *Wealth and Welfare. An Economic and Social History of Britain 1851-1951*, Oxford 2007, s. 510.

194 Barker, R.: *Education and politics 1900-1951 : a study of the labour party*. Oxford 1972. s. 94-97.

kritizovaly například tzv. černé knihy o vzdělání. Z nich při začátku své vlády vycházela také Margaret Thatcherová.

Zákon o vzdělání dal kromě toho v roce 1944 každému dítěti právo na středoškolské vzdělání, finančně zajišťoval výchovu v jeslích, další vzdělání a zvýšení školního věku. Labourističtí zastánci *Common schools* považovali Norwoodovu zprávu *Curriculum and Examinations in Secondary Schools* za nepřijatelnou. Stejně tak byli proti zastánci *multilateral schools*, jež byly kompromisem mezi rovnostáři a zastánci konkurence. „Akceptace Norwoodovy zprávy zlikvidovala základ shody.“¹⁹⁵

Zásadní pro Butlerovu reformu ale stále zůstávala dohoda se soukromými školami. Právě kvůli řadě kontroverzí, které by mohla reforma přinést, si Butler 12. září 1941 napsal Churchillovi „o požehnání.“ Churchill mu odepsal hned druhý den. „Během války neděláme stranickou politiku... Myslím, že by mohla být velká chyba teď rozvířít otázku veřejných škol,“¹⁹⁶ odpověděl Churchill a vetoval nový zákon o školství. Butler zariskoval a rozhodl se jednat na vlastní pěst. Nutno dodat, že byl kromě jiného také předsedou konzervativní Komise pro poválečné problémy (*The Conservative central committee on post-war problems*).¹⁹⁷ Jeho snaha vybudovat silné státní respektive státem ovládané školství vycházela z meziválečných zkušeností shrnutých ve Spensově zprávě (*Report of the Consultative Committee on Secondary Education, Spens Report*) z roku 1939. Ta shrnovala výsledky meziválečných školských reforem a její hlavní zjištění bylo, že „přestože byla reforma prováděna, bylo ztraceno tolik cílů a tolik administrativních překážek, že nazrál čas vzít věci do rukou a uzákonit je.“¹⁹⁸

Státní regulace a unifikace školství již nebyla prostředkem průnik státu do odvětví, ale pokusem o jeho ovládnutí. Butler si vzal za příklad praktiky třicátých let, pokud šlo o pacifikaci odporu církevních škol. „Kompromis dostal podobu

195 Barker, R.: *Education and politics 1900 -1951 : a study of the labour party*. Oxford 1972. s. 79.

196 K této problematice blíže srv.: Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.156; Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 173.

197 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 183.

198 Tamtéž, s.172.

nabídky nezávislému sektoru (církvní školy). Ty se mohly stát buď podporovanými nebo kontrolovanými školami.“¹⁹⁹ To záleželo na jejich schopnosti sebefinancování. Pokud vedení soukromé školy nedokázalo zajistit alespoň polovinu nákladů na fungování, dostala se škola pod kontrolu místních úřadů. Pokud rodiče, guvernéri nebo sponzorující církve sehnali alespoň polovinu, mohli zůstat nezávislí, ale podporovaní místními úřady. Současně byl garantován religiózní charakter škol.

Systém byl změněn od základů. Zatímco dosud se základál na platbě poplatků, které určitým skupinám žáků hradily místní úřady potažmo stát, reforma znamenala konec poplatkům. Školy byly bezplatné. Stát svým nařízením soukromým subjektům odepřel právo stát na vlastních nohou. Podobně jako je dnes hlavním argumentem pro školné zvýšení počtu studentů na školách, tehdy bylo jeho zrušení argumentem pro tentýž cíl.

Butlerova iniciativa se nakonec ukázala pro konzervativce jako správná cesta. Vedla k tomu, že ve školství byl zaveden princip „kdo platí, ten rozhoduje.“ Například v devadesátých letech 20. století, kdy zůstalo posledních sto *grammar schools* umožnil tento princip záchranu řady z nich přes odpor socialistické vlády. Rodiče, místní vlády a mecenáši se mohli vyhnout nařízením vlády tím, že začali školy sami financovat. Díky tomu přežila řada institucí poskytujících sekundární vzdělání na vysoké úrovni. „Nebezpečím pro budoucnost je, že v případě, že se příliš málo lidí bude zajímat o vzdělání, tak individualita – či dokonce svoboda – může být obětována státní administrativní uniformitě,“²⁰⁰ napsala již v roce 1965 historička britské společnosti Pauline Greggová.

Na místě, kde konzervativci „Pnevyklidili labouristům prostor“ tak došlo *de facto* ke znárodnění školství. Tento jev ovšem nebyl nijak trvalý. Dosažená dohoda se soukromými školami umožňovala „klouzavé vlastnictví“ závislé na toku peněz a vytvořila tak relativně pružný systém umožňující výjimky ze státem prosazovaného pohledu na svět. Reforma zpřístupnila vzdělání a navíc nalezla pozitivní ohlas u voličů. Není divu, že se po válce stal R. A. Butler prominentním

199 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London s.157.

200 Gregg, P.: *Social and Economic History of Britain 1760-1965*, London 1967, s. 529.

konzervativním politikem, pro kterého neměl jeho bývalý nepřítel Churchill dost slov chvály. Je tak příznačné, že oficiální Churchillův životopisec Martin Gilbert si ve své knize našel pro Butlera místo až po roce 1945.²⁰¹

2. 3. 6. Výnosy z půdy²⁰²

Meziválečná Británie stále patřila do učebnic klasické ekonomie. Země, uznávající své komparativní výhody, dovážela absolutní většinu potravin. Rozmístění průmyslu odpovídalo dopravním podmínkám 19. století – na místech, kde byly doly na uhlí, se také vyrábělo a po blízkých řekách se výrobky dopravovaly do celého světa. Snad jen díky tomu, že se angličtina vyvinula mnohem dříve, není synonymem slova *sea* i slovo *path* jako tomu je v řečtině. Všechna průmyslová centra byla proto na pobřeží nebo v jeho blízkosti.

Mezi světovými válkami probíhaly ohromující změny. Měnila se paliva: uhlí získávalo konkurenci v ropě. Továrny ve městech, které dosud dávaly látkám své jméno, se začaly potýkat s levnější konkurencí na Dálném východě – důsledek industrializace světa. Výroba látek je vždy prvním odvětvím, které se industrializované země naučí vyrábět samy. To vše se odehrávalo v celém světě a Británie se svojí politikou volného obchodu musela na změny rychle reagovat. Stará odvětví střídal nová. Britové začali řešit, zda neuzavřít své trhy.

Nová odvětví, jako automobilový průmysl, výroba letadel, lehká elektronika se soustředila v Londýně a jeho okolí. Města, která vyrostla na severu po industriálním boomu v 19. století se začala dostávat do potíží. Důvodem jejich umístění byla doprava; ve 20. století již byl problém vyřešen. Velká hospodářská krize ukázala stále se rozvírající nůžky mezi prosperujícím jihem a Midlands oproti depresi ve Walesu a Skotsku. To je ukazatel, který každou vládu trápil nejvíce. Zatímco v Londýně byla nezaměstnanost pod deset %, v jiných částech země to bylo až 60 %.²⁰³

201 Gilbert, M.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 824.

202 při psaní této kapitoly jsem čerpal zejména z Hall, P.: *Urban a Regional Planning*, London 2002.

203 Jedná se o pojištěné osoby.

Vláda proto jmenovala komisaře pro tři země: Anglii, Wales a Skotsko s cílem „rozhýbat“ tamní ekonomiku. V roce 1936 tak začal parlament projednávat zprávu komisaře pro Anglii, sira Malcoma Stewarta. Jeho návrhy vyvolaly velkou kontroverzi. Stewart nepožadoval jen pomoc postiženým oblastem, ale současně i zákaz rozvoje Londýna. Tamním podnikatelům měla být věnována subsidie, pokud se rozhodnou vystěhovat své podniky z města; dále mělo být uvaleno embargo na stavbu nových průmyslových budov. Vláda na to reagovala, v roce 1937 jmenovala v rámci britského zvyku Královskou komisi pro geografickou distribuci industriální populace (*Royal Commission on the Geographical Distribution of the Industrial Population*). Ta měla problém prozkoumat a navrhnout doporučení. Jejím předsedou se stal sir Anderson Montague-Barlow.

Ve třicátých letech mohly místní vlády zakázat nevhodnou výstavbu, ale podle Addisona to příliš nerealizovaly údajně kvůli vysokým kompenzacím vypláceným původním vlastníkům za ztrátu možnosti stavět.²⁰⁴ Reálně tak existovala možnost urbanistického plánování, jež nebyla využívána kvůli ochraně soukromého vlastnictví. V roce 1942 tak byla jen 3 % Británie pokryta územními plány.²⁰⁵ Byl to opět Herbert Morrison, kdo začal se státním plánováním. Poté co se Labouristé v roce 1934 stali „pány Londýna“ začal jako předseda Londýnské městské rady prosazovat „zelený pás“ kolem metropole. Jak už název napovídá, mělo jít o nezastavěný pás země obklopující hlavní město. Počet obyvatel Londýna tehdy stagnoval a zelený pás se stal „alfou i omegou“ všech plánovačů jeho dalšího rozvoje.

Barlowova komise dala dohromady urbanistické plánovače, kteří se marně snažili prosadit své představy o „umělých městech“ a plánech rozvoje. Historik britského plánování Peter Hall o Barlowově komisi napsal: „Důležitost Barlowovy komise v historii britského urbanistického a regionálního plánování nesmí být podceňována. Byla přímo odpovědná skrze řetězovou reakci, kterou můžeme

204 Více viz Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 174

205 Tamtéž, s. 174

vystopovat, za události vedoucí k vytvoření mašinérie komplexního poválečného plánování v letech 1945-1952.²⁰⁶

Barlow se ale nakonec nestal „architektem na zelené louce stavěných měst,“ sociálního inženýrství a dalších experimentů. Tím dozajista byl profesor Patrik Abercrombie, autor vlivné minoritní zprávy Barlowovy komise a nadšený urbanista. Byl to právě on, kdo vnuknul Morrisonovi myšlenku na vytvoření „zeleného pásu“ kolem Londýna. Velké možnosti ale získal až díky *blitzkriegu*. Rozbombardovaná města potřebovala plány a Abercrombie je tvořil. Komise spojila dvě věci: růst některých městských aglomerací a problémy regionů.²⁰⁷

Barlow a členové jeho komise *de facto* řešili tři otázky: zjištění příčin geografické distribuce průmyslu a populace a jejich budoucí vývoj; zvažovali nevýhody koncentrace obyvatel ve velkých centrech a nakonec opatření nutná v národním zájmu. Odpovědí na první otázka byl tzv. strukturální efekt – odhalili tajemství, že oblasti, v nichž dominoval rostoucí průmysl, rostou s ním. Z toho komise vyvodila další závěr, který výrazně ovlivnil celé poválečné hospodářství: rostoucí oblasti porostou ještě víc a oblasti v depresi se budou propadat do stále větší deprese, a tím „potáhnou k zemi“ celý region. Tento „strukturální fatalismus“ nemohl vést k jinému řešení než ke státnímu plánování.²⁰⁸

Druhým okruhem, který komise řešila, byla otázka sociálních, ekonomických a dalších nevýhod bydlení v městských aglomeracích. Komise neřešila výhody. Jejím předpokladem bylo, že bydlení ve velkých aglomeracích má nevýhody. Podle nich znamenal Londýn problém, který je třeba urgentně řešit, a to i přesto, že vědci během svého zkoumání zjistili, že větší „města vedou k horší situaci v bydlení a zdravotní péči. Jedinou výjimkou byl Londýn. Na tom všem se komise shodla.

Komisi rozdělila až otázka opatření. Ta byla přímo platónská: dvě ctnosti již komise našla, v opatřeních se tak vedl spor o míru neboli uměřenost (*sofrosyné*).

206 Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002, s. 93

207 více viz analýzy P. Halla

208 viz: *Report of Royal Commission on the Distribution of the Industrial Population*. Presented to Parliament by Command of His Majesty January 1940. London 1940.

Řešení mělo být ve státní kontrole nad rozmíst'ováním průmyslu. Zatímco většina členů komise žádala kontrolu nad Londýnem a okolím (příliš rostl, což bylo nezdravé a navíc tu byl nejrozvinutější průmysl, o který se měl podělit se zbytkem země). Profesor Abercrombie a další dva členové komise vypracovali zprávu, podle které by se pod kontrolu mělo dostat umíst'ování průmyslu v celé zemi. Za tímto účelem měl vzniknout nový vládní úřad, který by rozhodoval o tom, v jakých oblastech se budou závody stavět a co tam budou moci vyrábět. Díky poválečným okolnostem to byla právě tato minoritní zpráva, která se stala základem pro později zrealizované zákony.

Tyto dvě zprávy byly ovšem jen „dílečkem ve skládačce,“ na jejímž konci bylo znárodnění zisků z půdy. Další dějství tohoto příběhu kupodivu nenapsal žádný zanícený marxistický socialista, ale konzervativec. Když Barlowova komise v lednu 1940 dala svoji zprávu k dispozici parlamentu, nikdo jí nevěnoval mnoho pozornosti.²⁰⁹ Vzápětí ale byly bombardováním zničeny velké části Londýna a dalších velkých měst. Dne 23. října proto Winston Churchill jmenoval sira Johna Reitha do čela nového ministerstva prací, výstavby a prvním komisařem pro práci se zodpovědností za opravu zničených budov a „konzultace vládních úřadů a organizací zaměřených na poválečné přebudování měst.“²¹⁰

Reith byl nejprve odsunut na ministerstvo dopravy a premiér mu současně vymohl jmenování do horní komory (kterou považoval za „odkladiště politiků“) a poté na ministerstvo práce. Churchill tohoto muže nesnášel. Poprvé se střetli v době, genrální stávky v roce 1926. Churchill byl tehdy ministrem financí a Reith ředitelem znárodněné BBC. Byl to „začátek celoživotní vzájemné antipatie mezi dvěma pozoruhodnými egoisty... „On je opravdu neuvěřitelně stupidní,“ poznamenal si Reith o Churchillovi do svého deníku.“²¹¹ Churchill neměl o Reithovi lepší mínění. Reith se jako ředitel znárodněné BBC ve třicátých letech podle něj osobně zodpovědný za to, že Churchill neměl ve třicátých letech možnost na této stanici vystupovat. Zato Chamberlain si, možná i proto, Reitha

209 *Report of Royal Commission on the Distribution of the Industrial Population*, Presented to Parliament by Command of His Majesty January 1940.

210 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 175.

211 Addison, P.: *Churchill: The Unexpected Hero*, s. 119.

vážil. V roce 1938 mu svěřil reorganizaci *Imperial Airways* ve státní společnost (znárodnění) a poté ho umístil na propagandistickém úseku ministerstva informací.

Ještě jednu věc Churchill na Reithovi nesnášel: jeho puritánské nadšení. Právě s tím se Reith vrhl do práce na ministerstvu. Jeho prvním krokem bylo jmenování „panelu konzultantů,“ kteří mu měli pomáhat s poválečným plánováním. Z jeho 21 členů bylo deset z Asociace pro městské a zemské plánování (*Town and Country Planning Association*), kterou jako první enviromentalistickou charitu založil v roce 1899 Ebenezer Howard. Sekretář Asociace a Howardův následovník Frederic Osborn se stal na podsekretářem ministerstva práce. Dnes tato Asociace radí britské vládě, jak má plánovat ekoměsta,²¹² jejím současným prezidentem je autor knih o britském urbanistickém plánování Peter Hall.

Jedním z Reithových počinů na ministerstvu bylo, kromě pověření Abercrombieho, aby vypracoval plány poválečného Londýna, vytvoření dalších dvou komisí pod vedením sira Augustuse Uthwatta a sira Leslieho Scotta. Scott dostal na starosti vypracování plánů na budoucnost země, Uthwatt měl zase vyřešit problém kompenzací a tzv. zlepšení (*betterment*), tedy situace, kdy roste cena pozemků kvůli veřejným či jiným stavbám. Uthwatt měl „zamést cestu,“ po které by se mohly ubírat plány výstavby v zemi bez zdržování se s vlastníky půdy.

Reithovo usilí o zřízení vlastního ministerstva pro plánování měst a venkova přineslo pozitivní výsledek: dne 9. února 1942 se ministerstvo práce přejmenovalo na ministerstvo práce a plánování. Reith se ale nemohl radovat dlouho. Neúspěch britské armády u Singapuru se podepsal na podpoře vlády. Churchill zareagoval její rekonstrukcí a 21. února Reitha z vlády odvolal. Ten pak měl na starosti logistické zásobování vylodění v Normandii, což byl poslední velký úkol, kterým byl pověřen, kromě jeho podílu na znárodnění *Cable and Wireless Ltd.*

Novým ministrem byl jmenován Churchillův intimus a milionář Wyndham Portal. Jenže, i když Reith z ministerstva odešel, jeho „duch“ tam zůstal. V září

212 http://en.wikipedia.org/wiki/Town_and_Country_Planning_Association nebo <http://www.tcpa.org.uk>

1942 tak spatřila světlo světa zpráva Uthwattovy komise, která šokovala nejen Churchilla.

Komise si dala za cíl vyřešit problém kompenzací, tj. snažila se najít odpověď na otázku: Když stát provádí povinný výkup půdy například pro novou dálnici, jak vysokou kompenzací má zaplatit vlastníkov? Uthwattova komise došla k závěru, že stát nemá platit tržní hodnotu, protože svými stavbami zvyšuje cenu majetku ostatních. Britské právo pro to zná pojem *betterment* (zlepšení). V takovém případě bylo podle komise řešením zavedení zvláštní daně. Na tomto místě nemá smysl dopodrobna rozebírat myšlenkové pochody expertů. Ti se zaměřili na spravedlnost pojímanou z holistického hlediska. Vycházeli z toho, že majitel, který vlastní půdu určenou pro nějakou stavbu, nemá mít z takové věci nadměrný zisk. Půda mu bude znárodněna a bude stejná, jako by prodával zemědělskou půdu sousedovi.

Autoři tzv. Uthwattovy zprávy tomu říkali „rozetnutí Gordického uzlu.“ „Země, která není rozvinutá – to je veškerá zemědělská půda v zemi – by měla být ve skutečnosti znárodněna: stát by ji získal zaplacením kompenzací vlastníkům na základě ceny určené dle běžné hodnoty nějakého konkrétního data v nedávné minulosti,“²¹³ vysvětluje Peter Hall. Do doby, než by ten který určitý kus půdy byl potřeba pro nějakou stavbu, by ji mohl vlastník dále užívat. „Jeho kompenzace by tak měla být limitována na ztrátu jeho práva na rozvoj či zástavbu dané půdy. Pokud by stát potřeboval tu určitou půdu pro nějakou stavbu, zaplatil by za to vlastníkov, že mu jeho půdu vyvlastňuje zcela. Pak by ji mohl pronajmout nebo prodat developerovi.“²¹⁴

„Vlastníkům půdy by patřila jen existující práva a stávající hodnota jejich pozemků, nikoli hodnota, kterou získají v budoucnosti zástavbou. Práva na zástavbu byla fakticky znárodněna,“²¹⁵ píše historik Stepehn Inwood ve svých dějinách Londýna. Raději cituji, aby mě někdo nepodezíral z toho, že si vymýšlím.

213 Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002, s. 102.

214 Tamtéž, s. 102.

215 Inwood, S.: *Historie Londýna*, Praha 2003, s. 727.

V důsledku návrhu by stát by byl jediným možným kupcem půdy. Současný prezident Asociace pro plánování je ve svých knihách návrhem nadšen. Výrazně totiž zjednodušoval plánování, jehož je Hall profesorem. A jak poznamenává, „ačkoli zprávu připravili experti na územní plánování a ne levicovní politici, vzbudila kontroverze a opozici kvůli tomu, že údajně obhajovala znárodnění půdy.“²¹⁶ Znárodnění zisků půdy je tím nejzákladnějším útokem na soukromé vlastnictví vůbec, tak jak ho definoval John Lock (vzniká prací). Tato norma řešila britskou tradici soukromého vlastnictví.

Stát si ulehčoval situaci a tímto způsobem reguloval výstavbu bytů a infrastruktury. Uthwattova zpráva se stala prostředkem pro rozvíjení těchto ekonomických segmentů: bydlení, průmyslu a dopravy, a to na úkor soukromého vlastnictví. Byla to ukázka síly státu.²¹⁷ Toto řešení mělo státu pomoci překonat problém s nedostatkem bytů (známý již po první světové válce, viz Addisonovy zákony), regionální nezaměstnanost (Londýn versus průmyslové oblasti) a nákladnost veřejných staveb (problém vysokých kompenzačních plateb vlastníkům půdy). Proto měla Uthwattova zpráva předcházet Scottovu zprávu o plánované výstavbě v zemi.

Konzervativní ministři se proti zprávě vzbouřili. Jednalo se o silný útok proti soukromému vlastnictví, konzervativci nemohli dopustit. „Labouristé se stavěli za úplné znárodnění půdy, ale Uthwattovu zprávu vítali; konzervativci byli proti Uthwattově zprávě, byli proti jakémukoli znárodnění. Bylo těžké najít konsensus v okamžiku, kdy byla v sázce vlastnická práva.“²¹⁸ Vláda ale přesto pro jeden segment konsensus našla. Ten umožňoval městům vykupovat půdu ve vybombardovaných oblastech rychle a levně na základě principů Uthwattovy zprávy.

Toto všechno byly ale stále jenom návrhy. Podobně, jako ten, se kterým přišel Patrik Abercrombie v případě plánů na nový Londýn: chtěl z města odstěhovat 600 tisíc lidí provázený decentralizací pracovních příležitostí. Abercrombie pokračoval

216 Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002, s. 103.

217 Ani v socialistickém Československu nedošlo k zestátnění půdy, byla v majetku družstev.

218 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 178.

v závěrech z Barlowovy komise, podle nichž je problém rozrůstajících se městských aglomerací a regionální nezaměstnanosti dvěma stranami téže mince. Podstatou jeho návrhů na rozptýlení londýnského obyvatelstva byla snaha snížit nezaměstnanost v regionech. To se mělo doplňovat se zákazem stavění průmyslových objektů v Londýně. Abercrombieho nezajímalo, že statisíce lidí považují Londýn za svůj domov – cílem bylo snížit nezaměstnanost. Odtud již není daleko k Beveridgeově návrhu, aby ti kdo chtějí pobírat zdravotní pojištění „v plné sazbě a bez časového omezení, měli povinnost zúčastnit se práce nebo výcviku ve střediscích.“²¹⁹

Zatímco ministři ve vládě stále ještě hledali konsensus, začal společenský pohyb opět radikalizovat členy a funkcionáře *Labour Party*. Právě u půdy, která je základem soukromého vlastnictví, je nejzřejmější, jakým způsobem se setkaly dvě společenské tendence: snaha takzvaných odborníků o rychlou obnovu země na racionálních základech (znárodnění jako prostředek pro něco) a vlny v *Labour Party*, která viděla ve znárodnění vytvoření společenského vlastnictví, které bylo ideálním vlastnickým typem. V červnu 1943 reagovala Výroční konference *Labour Party* na Uthwattovu zprávu utvrzením tradiční stranické politiky, jejímž cílem bylo znárodnění půdy. Již ten samý rok v září ale stranická komise pod vedením Hugh Daltona rozhodla, že z taktických důvodů bude lepší podporovat závěry Uthwattovy zprávy. Uthwattova zpráva se tak stala součástí oficiálních stranických dokumentů.²²⁰ Labouristé již nepožadovali znárodnění půdy. Za mnohem efektivnější považovali její důslednou kontrolu. Stát se tak stal partnerem zemědělců až do sedmdesátých let, kdy ho vystřídal Evropské společenství.

Opačně se k Uthwattově zprávě postavili konzervativci. Zejména venkovští poslanci se stali jejími největšími odpůrci. Komise Konzervativní strany pro obnovu země se členy jako byl vévoda z Devonshiru, považovali Uthwattovu zprávu na nepřijatelnou. Nebyli to však konzervativní aristokraté, kdo rozhodoval o osudu země. Prezident Královské historické společnosti (*President of the Royal*

219 Beveridge, W.: *Výtah z Beveridgeovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách*, London 1942, s. 37.

220 Tichelar, M.: *The Labour Party, Agriculur policy and the retreat from rural Land nationalisation during the Second World War*, in: *The Agricultur History Review*, Volume 51, Part 2, s. 3-5, studii lze nalézt také na <http://www.bahs.org.uk/51n2a6.pdf>.

Historical Society) a profesor ekonomických dějin na Cambridgi Martin Daunton tak mohl o 52 let později poznamenat, že „největším počinem ve znárodnění byl zřejmě zákon o Plánování měst a venkova z roku 1947, který dal státu kontrolu nad právy k rozvoji půdy s „rozvojovým poplatkem“ ve výši 100 procent ze zvýšení stavební hodnoty pozemku.“²²¹ To vše by nebylo možné, kdyby labouristé nevyhráli volby. Klíčová otázka tudíž zní? Volili lidé labouristy kvůli socialistickému programu nebo kvůli znechucení z desetileté vlády toryů a jejich dvacetileté dominance na politické scéně?

221 Daunton, M.: *Wealth and Welfare. An Economic and Social History of Britain 1851-1951*, Oxford 2007, s. 480.

Třetí kapitola

Volby – labouristé na cestě do Whitehallu

Nad otázkou, proč konzervativci překvapivě prohráli volby v roce 1945, se mezi anglickými historiky rozpoutala velmi obsáhlá debata. Angus Calder ve své vlivné knize *Peoples War*²²² z roku 1969 soudí, že to byla především důvěryhodnost labouristů v sociální otázce, kterou projevíli během války. Levice i pravice podle něj slibovala totéž s jediným rozdílem: *Labour Party* požadovala znárodnování. Na základě poválečných průzkumů veřejného mínění Calder tvrdí, že lidé chtěli změnu a socialistické sliby s přiléhavým heslem *Lets us Face the Future* ji nabízeli. „Labouristé byli zvoleni, především na základě přístupu k výstavbě domů,²²³“ dodává Calder. Samozřejmě ani on nezapomíná zmínit zřejmě nejvlivnější pamflet všech dob: *Guilty men*.

Další vlivnou knihou, která je celá zaměřena na vysvětlení labouristického vítězství, je disertační práce historika Paula Addisona *Road to 1945*.²²⁴ Addison ji napsal na základě analýzy pramenů tehdy čerstvě otevřených vládních archivů vztahujících se k dotyčnému období. Jeho vysvětlení je mnohem komplexnější. Válka podle něj znamenala „výměnu Baldwinova konsensu za Attleeho konsensus.“ Navíc labouristům dala dvojí mandát: jeden od voličů a druhý od establishmentu. Labouristé byli až do války na politické scéně ve stínu konzervativců. „Politický vliv přídělové knížky se mi zdá větší než veškerá levicová propaganda během války dohromady,²²⁵“ soudí Addison.

Přední britský novinář a historik Peter Hennessy uzavírá trojici nejvlivnějších knih o tomto období (když vyjmete Titmussovy Dějiny britského národa a Morganovu knihu *Labour in Power*). V *Never Again* rozebírá množství důvodů od *Guilty Men* až po socialistické plány. Jeden však vidí jako nejdůležitější. „Byla to kombinace společné zkušenosti sdílené všemi třídami pod tlakem totální války a to, že koaliční vláda akceptovala to, co v Disraeliho době, bylo nazýváno ‚anglické

222 Calder, A.: *The People's War, 1939-1945*, New York 1969.

223 Tamtéž, s. 585.

224 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975.

225 Tamtéž, s. 18.

podmínky, které změnilly sociální, ekonomické – až bylo dosaženo stavidla voleb v roce 1945 – a politické směřování Británie.“²²⁶

Takový je víceméně stav současného bádání a obecně přijímaný konsensus, který by se dal shrnout větou: válka přeje socialismu. Jiný pohled na věc ale razí odborníci Konzervativní strany. V jejím velmi kvalitním časopise *Conservative History Journal*, založeném jako jedna z reakcí na současný dlouhodobý neúspěch toryů, vyšel článek člena volebního týmu z roku 2002 a současně historika Scotta Kellyho. Ten provedl působivou analýzu volebních adres kandidátů do Dolní sněmovny v roce 1945, přičemž zjistil, že 40,2 % kandidátů levice se soustředilo na kritiku předválečné konzervativní zahraniční a obrané politiky.²²⁷ To je argument, který nelze opomenout.

Při své analýze jsem se soustředil na těchto několik klíčových událostí: Chamberlainova ztráta prestiže po Dunquerque a vydání *Guilty men* a dalších publikací. Vydání Beveridgeovy zprávy, události kolem ní a jejich důsledek na průběh samotné kampaně: zejména na program obou stran a rozhlasové projevy. „Detekčním projevem“ pro mě tudíž je výsledek doplňovacích voleb, jichž bylo v letech 1935-1945 celkem 228, i když jsem na rozdíl od Anguse Caldera v jejich výsledcích nenalezl nějakou tendenci či trend. Ve skutečnosti jsou spíše jakýmsi „lakusovým papírkem“ událostí. Mnohem větší důraz jsem kladl na výsledek Gallupových průzkumů veřejného mínění: od roku 1943 pro strany a do té doby pro témata a osobnosti.

Na jaře 1939 již sice bylo Československo bez pohraničí, ale Chamberlainova politika appeasementu a on sám byly v Británii stále velmi populární. Válka byla sice na obzoru a kdo ji chtěl vidět, ji viděl lépe než jsou vidět bílé útesy Doveru z Calais. Většina Britů ale stále pevně důvěřovala vládě a jejímu prvnímu ministrovi. V květnu si podle výzkumů Gallupova ústavu sice 56 % lidí přálo vstup Winstona Churchilla do vlády, současně si ale o dvě procenta více lidí

226 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.71.

227 Kelly, S.: *The Ghost of Neville Chamberlaine: Guilty Men and the 1945 election*, in: *Conservative History Journal* (Autumn 2005), s. 22.

myslelo, že nebezpečí války klesá.²²⁸ Přitom o měsíc dříve v průzkumu téže společnosti očekávala většina lidí až tříletou válku, která zastaví a zničí Hitlerův nacistický režim.²²⁹ Absolutní většina Britů nepovažovala Německo na přítele. Podle průzkumů obyvatelům Británie vadila touha Němců po koloniích na britský vrub, nepřátelská politika vůči židům a ohrožování střední Evropy. Tři čtvrtiny národa byly ochotny kvůli ní válčit.²³⁰ Jen každý desátý obavatel Spojeného království chtěl v tomto směru stát na straně Německa, šest z deseti lidí se kvůli střední Evropě plánovalo „spojit“ se Sovětským svazem. I přes neschopnost vlády zvládnout problém nezaměstnanosti její podpora stále převyšovala podporu opozice. Vláda se až do války mohla stabilně vykázat přízní poloviny obyvatelstva. Opozice zvláště v první fázi války zehrala na lidovou podporu vládnímu úsilí zachránit zemi před válkou a následně ji hájit v ní.

Právě ochota Německa riskovat garance dohodových mocností pro Polsko nakonec znamenal příchod Winstona Churchilla do admirality. Hned první den války po vyhlášení planého leteckého poplachu obdržel Churchill v Dolní sněmovně lístek se vzkazem od Chamberlaina. Večer byl jmenován po 24 letech zpět do čela admirality. Všechny britské lodě po celém světě ten den dostaly od jejího vedení krátkou zprávu: „Winston je zpátky.“²³¹ Churchill ten den ve sněmovně pronesl jeden ze svých skvělých projevů, ve kterém označil nadcházející konflikt za souboj o podstatu člověka. Leo Amery si poznamenal, že do roka bude Churchill premiérem.²³² Britové a s nimi Konzervativní strana ale stále věřili dlouholetému vůdci Chamberlainovi. Otázka výměny v čele kabinetu ale už „visela ve vzduchu.“ V prosinci se Gallupův ústav zeptal na názor veřejnosti. Ta si měla mezi oběma muži vybrat. Chamberlain získal polovinu národa, Churchill třetinu.²³³

Čtyři měsíce od začátku války si dvě třetiny lidí společně s představiteli Konzervativní strany a jejím vůdcem mysleli, že Itálie nebude riskovat konflikt a

228 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 3905.

229 Tamtéž, Dataset: 3904.

230 Tamtéž, Dataset: 3904.

231 Gilbert, M.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 576.

232 Tamtéž, s 576.

233 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 3912.

přikloní se buď na stranu spojenců, nebo zůstane neutrální.²³⁴ Válka se zatím přesouvala k severu evropského kontinentu, především kvůli jeho zásobám železné rudy. Churchill marně tlačil na převzetí iniciativy. Chamberlain byl přesvědčen, že „Hitlerovi ujel vlak.“ Nakonec ujel, a to doslova, Chamberlainovi a jeho vládě. Klíčový okamžik pro něj přišel mezi březnem a květnem 1940. Jeho popularita se propadla. Dne 10. května začal německý útok na Belgie, Nizozemsko a Francii.

3. 1. Guilty Men

Dvě skupiny kritizovaly politiku appeasementu: 1) Churchill od nástupu Hitlera a 2) labouristé pod vlivem Hugh Daltona a Ernesta Bevena od roku 1938. Dalton pozorně sledoval dění na kontinentě a Bevin dostával zprávy o mučení odborářů, potírání jejich práv a fyzických likvidacích. „Poprvé v historii se začala *Labour Party* fundovaně zajímat o problém obrany a národní bezpečnosti,²³⁵ poznamenal si historik Kenneth O. Morgan. Labouristé tak poprvé odsunuli stranou svůj mezinárodní utopismus, a tím se vymanili se zajetí afér jako byl Zinověvův dopis.²³⁶

Průzkumy veřejného mínění se, bohužel, přestaly pro politické strany až do roku 1943 dělat. I tak zůstává dosti indikátorů pro sledování veřejného mínění. U Churchilla stačí sledovat ohromující popularitu, kterou mu vynesl principiální postoj. Jeho předpovědi se staly realitou. Stejně tak labouristé se odklonili od appeasementu. Nebylo možné očekávat nic jiného než posílení důvěry v ně.

Churchill si nemohl dovolit odchod appeasementu z vlády, již jen proto, že ho do ní jeden z jejích předních exponentů, Kingsley Wood, dostal. Chamberlain tak zůstal klíčovou postavou kabinetu až do smrti. Po celou dobu rostla nenávist k němu, stejně jako předtím indikovaná popularita. Ke konci svých dní si musel vytrpět totální zavržení, které se projevovalo vandalistickými nápisy na jeho domě. Až o desítky let později se ukázalo, že si to možná i zasloužil. Jako premiér nechával

234 Tamtéž, Dataset: 4001.

235 Morgan, K. O.: *Labour in Power 1945-1951*, London 1985, s. 17.

236 Předvolební skandál z kampaně v roce 1924. Názory, zda šlo o podvrh či originál se různí. Dopis obsahoval instrukce šéfa Komunistické internacionály Zinověva britským komunistům, aby podněcovali nespokojenost v britské armádě. Tři dny před volbami jej zveřejnil deník *Daily Mail* a přiměl tak voliče Liberální strany odevzdat hlas konzervativcům, což vedlo k porážce labouristické vlády. Zinověvův dopis poté poskytl konzervativcům alibi pro vytlačení labouristů z vlády.

odposlouchávat Churchilla a jeho spojence. Báł se, že proti němu plánují spiknutí. Šéf výzkumného oddělení Konzervativní strany John Ball využil své známosti v MI5 a žádosti premiéra vyhověl.²³⁷ Neúspěch u norského Narviku byl ale jen první z řady proher, jejíž nešťastná série skončila až u El Alemeinu. Dunkerque a jeho „duch“ znamenal totální popření Baldwinova hesla „*Safety first* – Bezpečnost především.“

Vina padla na hlavu konzervativních předáků především po „vydání zřejmě nejvlivnějšího pamfletu všech dob *Guilty Men* – Vinní muži či viníci. Tři novináři Beaverbrookova listu *The Evening Standard* Michael Foot (pozdější předseda *Labour Party*), Frank Owen (bývalý liberální poslanec) a sloupkař Peter Howard (člen Konzervativní strany) ho napsali za čtyři dny a vydali u levicového nakladatelství *Victor Gollancze*. Kniha způsobila na začátku června senzaci. Během týdne se prodalo 600 000 výtisků. Americké vydání, které mám k dispozici, se od britského kromě předmluvy nijak neliší. Autoři si název vypůjčili od Winstona Churchilla z jeho projevu z 29. května 1936, který vycházel ze situace francouzského Konventu v roce 1793. Seznam tuctu mužů (skoro by se dalo říci „špinavců“) vinných za katastrofu u Dunkerque je plný především konzervativců (s výjimkou Ramsaye MacDonalda).

Pátá kapitola tohoto politického bestselleru je věnovaná *Labour Party* a Ernestu Bevinovi. Vina *Labour Party* končí podle Cato v roce 1935, kdy svrhli pacifistu George Lansburyho, který věřil v pasivní resistenci. Bevin má v knize roli hrdiny, jenž neváhal „zatočit“ se starým Lansburym, takže mu skráních tekly slzy. „Monroeova doktrína je sankce. A je dobrá. Je to volba Ameriky. Drží na americkém kontinentu mír. Čína si naopak vybrala pacifismus. Podívejte se na Čínu!“ hřimal. A Cato i posteskl, „Bohužel, až do roku 1940 nebyl Bevin členem vlády.“²³⁸ Zato Baldwin se dočkal té nejtvrďší obžaloby.

V nejčtenějším pamfletu všech dob byli totálně denunciování konzervativci a vychválení labouristé. Podle odhadů si Catovo dílo přečetly miliony lidí. Je

237 Kumarasingham, H.: *The Political Demise of Neville Chamberlain*, s. 15, in: *Conservative History Journal*. (Summer 2004) s. 22.

238 „Cato“: *Guilty Men*, London 1940, s. 33.

nesporné, že tucet vinných mužů a jejich kolegové, které v té době byli ve vládě, ztratili kredit v zahraniční a obrané politice. Jejich heslo se obrátilo proti nim. Veřejnost neodpouští absolutní protiklad slibů a reality. I přes „*black box*“, který tvoří neexistence průzkumů veřejného mínění v letech 1940 až 1943, lze fenomén *Guilty Men* zařadit mezi jeden z klíčových důvodů proč konzervativci neuspěli ve volbách v červnu 1945. Cato je nevinil z ničeho menšího než z neschopnosti ubránit národ, zabránit mrtvým, bombardování a válečných útrap. To byl začátek konce kredibility konzervativců.

Úspěch *Guilty Men* dokazuje průzkum *Mass Observation* publikovaný *New Statesman* a *News Chronical* 8. července – měsíc po vydání knihy. Podle průzkumu si 62 % lidí přálo Chamberlainův odchod z vlády. Průzkum Britského Institutu pro výzkum veřejného mínění (*British Institut for Public Opinion, Gallup Poll* – BIPO) to potvrzoval. Jen uváděl vyšší číslo: 77 %.²³⁹

Labouristé toho využili v předvolební kampani. Když na konferenci v Blackpoolu 23. května 1945 Výkonný výbor strany přehlasoval Attleeho a Bevina, znamenalo to konec koalice. Volební strateg Herbert Morrison očekával volby v říjnu. Churchill je ale vypsál už na červenec; kvůli obtížím se sčítáním hlasů byly vyhlášeny až v průběhu Postupimské konference. Během tohoto mezidobí jmenoval Churchill úřednickou vládu. „Tribuna, jejímž šéfredaktorem byl jeden z autorů *Guilty Men*, Michael Foot nalézal ve vládě další viníky: Nový ministr národního pojištění Hore-Belisha stál ve svém obvodu proti Footovi, jenž se do parlamentu dostal místo něj. Hore-Belisha udělal ve třicátých letech tu chybu, že přijal vyznamenání od Benita Mussoliniho. Každý, kdo sloužil ve vládě vedené Nevillem Chamberlainem, byl obvinitelný, že patří mezi *Guilty Men*.

Podobnou strategii měl i tisk blízký liberálům, například *News Chronicle*. „Ve vládě sedí lidé, kteří podporovali zničující politiku pana Chamberlaina. Lidé, kteří byli v opozici k panu Churchillovi..“²⁴⁰ objevilo se v den voleb v editoriale listu. Torye se snažil hájit Quintin Hogg. Člen reformního výboru v Konzervativní

239 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 110-111.

240 Kelly, S.: *The Ghost of Neville Chamberlaine: Guilty Men and the 1945 election*, in: *Conservative History Journal*. (Autumn 2005) s. 21-22.

straně na obvinění z viny reagoval pamfletem *The Left was never Right*, jenž vyšel měsíc před volbami, pět let poté co Victor Gollancz zahájil vydávání *Guilty Men*. Po něm následoval po jménem Cassius vydaný spisek *The Trial on Mussolini* (1943). V něm Michael Foot útočil na konzervativce kvůli jejich spojení s italskými fašisty. Kniha neměla takový náklad jako *Guilty Men*, ale 150 000 výtisků nebyl špatný výsledek. Mnohem úspěšnější byla publikace Toma Wintringhama *Your MP*, prodalo se jí 200 000 kusů. Pamflet útočil na liberální a konzervativní poslance, jimž „vystavoval účet“ za hlasování pro appeasement.²⁴¹

3. 2. Ve vládě i opozici

Modelovým příkladem taktiky Labouristické strany během války byla tzv. Beveridgova zpráva. Wiliam Beveridge byl podle Gilberta Churchillovým donašečem o vládním dění již od roku 1937.²⁴² Obsa muži se znali již od dob, kdy Churchill jako mladý liberální reformátor zkracoval pracovní dobu v dolech na osm hodin a zaváděl tamtéž lepší hygienické podmínky pro horníky. Beveridge měl stejný názor na politiku, zvláště na sociální politiku, jako Edvard Beneš – považoval ji za výlučně vědeckou záležitost, možná proto, že byl vědec a vysokoškolský profesor.²⁴³ V meziválečné době patřil mezi skupinu expertů, jimž vláda volala pokaždé, když v jeho oboru zakládala nějakou komisi.

Zato Ernest Bevin stále netušil, jak se tohoto agilního odborníka na pojištění, který vypracoval schéma pro přidělový systém, zbavit. Beveridge působil od roku 1941 na ministerstvu práce jako podsekretář. Nakonec Bevin na jednu možnost přišel – „věnoval“ Beveridgeovi mezíresortní komisi, jež měla za úkol „podniknout, se zvláštním ohledem k jejich vzájemným souvislostem, výzkum stávajících státních projektů sociálního pojištění a s tím souvisejících služeb, včetně kompenzací dělníkům, a navrhnout jistá doporučení.“²⁴⁴ Nikdo nečekal, že z toho vzejde nejvlivnější plán sociálního státu ve Velké Británii 20. století.

241 Tamtéž, s. 20.

242 Gilbert, M.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 531.

243 ředitel *London School of Economics* v letech 1919-1937 a do roku 1945 *Master of University College* v Oxfordu.

244 Beveridge, W.: *Výtah z Beveridgovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách*, London 1942, s. 12.

Beveridge se do práce pustil s velkým nadšením. „Za prvních devět měsíců roku 1942 komise získala stanovisko 127 osob, zájmových skupin a dalších zainteresovaných.“²⁴⁵ Odbory, Liberální strana, *Labour Party* a další skupiny mu předaly své návrhy, jen konzervativci ne. Zato labouristé již v květnu na své výroční konferenci volali po komplexním systému pojištění, rodinných přídatcích a zdravotnictví bez poplatků u lékaře (zdarma není, jen je jinak financované) v rámci Národní zdravotní služby. Průmyslníci se naopak obávali, že by taková opatření zvyšovala daňovou zátěž a likvidovala jejich podnikání. Když ale již v březnu 1939 dostali Britové na výběr, co zdanit, souhlasilo 65 % z nich s růstem přímých daní, zatímco s růstem nepřímých daní jen 30 %.²⁴⁶

O tři měsíce později udělal další průzkum veřejného mínění velkou radost bojovníci za dětské přídatky Eleanor Rathbonové - 67 % obyvatel Velké Británie požadovalo podle průzkumu jejich zavedení.²⁴⁷ V dubnu 1941 požadovalo téměř 55 % lidí, aby „všechny nemocnice a lékaři byli převedeni pod kontrolu státu a jejich služby byly zdarma stejně jako u školství.“²⁴⁸ V tom samém průzkumu více než 70 % lidí schválilo růst přímých daní. Válka „prolomila v Británii psychologickou hranici“ ohledně zvyšování daní. Daně rostly a lidé si na jejich výši zvykali.

V květnu během konference labouristů, kde slibovali „poválečný Jeruzalém“ výzkumníci Gallupova ústavu zjišťovali, jak by se podle lidí dalo nejlépe zabránit dalším válkám. Odpovědi se hodně lišily. Nejvíce lidí, 15 %, vidělo řešení v socialismu, desetina v silné Společnosti národů, stejný počet ve skoncování s impérií a mezinárodní konkurencí a poslední desetina v totální likvidaci Německa.²⁴⁹ V červnu tajná služba zjistila, 5-20 % lidí požaduje práci pro všechny, aby lidé nepracovali pro peníze, ale pro dobro komunity, finanční zabezpečení pro každého, kdo není schopen pracovat, bydlení pro každého včetně chudých a vzdělání pro každého bez rozdílu.²⁵⁰

245 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 213.

246 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 3903.

247 Tamtéž, Dataset: 3906.

248 Tamtéž, Dataset: 4104.

249 Tamtéž, Dataset: 4205.

250 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 216.

V listopadu 1942, těsně před dokončením Beveridgeovy zprávy, přišel obrat ve válce. V severní Africe spojenci poprvé přešli do ofenzívy a začali vítězit. Montgomery využil Rommelovy nepřítomnosti v Africe. Britští a spojenečtí vojáci prolomili německé linie a ani spěšný Rommelův návrat z Berlína již nemohl zabránit porážce. Vítězství u el-Alameinu „otevřelo brány Afriky.“ Dne 8. listopadu se spojenečtí vojáci vylodili v Alžíru, Oranu a Casablance. Vichysté přešli na jejich stranu a složili zbraně. Následně Američané obsadili Tobruk. Sebevědomý Churchill tak mohl už 10. listopadu prohlásit, že se nestal „královým prvním ministrem proto, abych přihlížel likvidaci Britského impéria.“²⁵¹ Na jeho příkaz se proto 15. listopadu v celé Británii poprvé od začátku války rozezněly zvony na znamení velkého vítězství. Druhý den projednával kabinet Beveridgeovu zprávu o sociálním pojištění a dalších službách.

Ministr Bernard Bracken upozornil na to, že Beveridge zřejmě plánuje politickou kampaň kolem své zprávy. Ten den si Beveridge popovídal s reportérem *Daily Telegraph*. Ten ho druhý den citoval ve svém článku, že „důsledky této zprávy nás mohou zavést na polovinu cesty k Moskvě.“²⁵² Po různých peripetiích se nakonec Bracken rozhodl zprávu využít propagandisticky, a tak od 1. prosince začala BBC vysílat pasáže zprávy ve více než dvaceti jazycích. Dne 19. prosince byla vydána, dva dny nato vyšla zkrácená verze pro vojáky. Onoho roku se zřejmě jednalo o „nejkupovanější vánoční dárek“ – prodalo se 650 000 výtisků.²⁵³

Zpráva první části popsala současný stav pojištění a sociálního zabezpečení vůbec. Například uváděla, že soukromé pojišťovny sice fungují, ale s nedostatky, které vyžadují nápravu. Za ten největší zpráva považovala náklady na administrativu, které tvořily 30-45 % spořené sumy s ohledem na konkrétní společnost.²⁵⁴ Tak vznikly tři doporučení, které si s nadsázkou řečeno „podmanily Anglii:“ První zásadou bylo, že využitím „zkušeností nasbíraných v minulosti“

251 Gilbert, M.: *Churchill-život*, Praha 2002, s. 676.

252 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 217.

253 Tamtéž, s. 211-228.

254 Beveridge, W.: *Výťah z Beveridgeovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách*, London 1942, s. 16.

nelze být omezován ohledy na „skupinové zájmy,“ které Beveridge dosud pokládal za největší překážku „pokroku.“ „Nyní, kdy válka odstraňuje mezníky jakéhokoli druhu, rýsuje se příležitost využití zkušeností. Revoluční okamžik ve světové historii je dobou pro revoluce, ne pro příštípkaření.“²⁵⁵

Nejvíce Brity „uchvátilo“ to, že zpráva přinášela údajný recept na několik palčivých společenských problémů. „Jest to útok na nouzi. Avšak nouze jest pouze jedním z pěti obrů, jež je třeba překonati na cestě k obnově a v některých směrech je to ona, na niž lze útočiti nejsnáze. Ostatní jsou nemoc, nevědomost, špína s bídou a zahálka,²⁵⁶“ tak zní jedna z nejslavnějších vět britských válečných dějin s výjimkou těch, které pronesl Churchill.

Beveridgeova zpráva sice navrhovala příspěvky na děti, protože „velké rozměry rodin byly společně se ztrátou příjmů“ dvěma nejčastějšími příčinami nouze, ale právě proto jedno dítě neznamena žádný přídavek.²⁵⁷ Beveridge završil svoji celoživotní práci. Podstatou jeho návrhů bylo sjednocení a unifikace dosavadního pojištění a jeho zajištění pro všechny od „kolébky do hrobu.“ To byl druhý cíl, vedle přídaveků na děti, jak se vyvarovat nouze. Pojištění přitom mělo být „soběstačné,“ tj. to co se vybere se mělo rozdělit. Plán počítal s vybíráním pevně stanovených částek, které byly pro všechny stejné bez ohledu na výši příjmu, stejně jako dávky v nezaměstnanosti, nemoci, mateřská, pohřebné a také starobní důchody. Stát měl celý systém pouze subvencovat. Cílem bylo udržení systému tak, aby byl samofinancovatelný. „Pojištěné osoby nemají totiž míti pocit, že příjmy pocházející ze zahálky, ať již čímkoli způsobené, mohou plynouti z bezedné kapsy. Vláda pak nemá míti pocit, že vyplácením podpor se může vyhnouti širší odpovědnosti a povinnosti postarati se o to, aby nezaměstnanost a nemoci byly omezeny na minimum.“²⁵⁸

Nemoci měly být omezeny na minimum bezplatným zdravotnictvím. Pro tento účel měla vzniknout Národní zdravotní služba. Nutno dodat, že Beveridge si získal

255 Tamtéž, s. 18.

256 Tamtéž, s. 18.

257 Tamtéž, s. 41.

258 Beveridge, W.: *Výtah z Beveridgeovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách*, London 1942, s. 29.

Keynese pro plán ujištěním, že náklady nepřesáhnou sto milionů liber ročně. Celkový rozpočet na pojištění měl být v prvním roce 697 milionů liber; stát měl podle Beveridgeových odhadů platit 86 milionů.²⁵⁹

Vládě byla přisouzena také role pečovatele o plnou zaměstnanost. Tento závazek vláda přijala v roce 1944 v Bílé knize. Menší bitva se posléze odehrála v chodbách Whitehallu o definici plné zaměstnanosti. Zatímco Beveridge se společně s Keynesem domníval, že by nezaměstnanost měla být 4 respektive 5 %, ostřílení ministerští úředníci ji nakonec zvýšili na 8,5 %.²⁶⁰ Navržený systém vládu angažoval v problému nezaměstnanosti více než kdykoli v historii. Snaha udržet upadající sektory i za cenu znárodnování a vysokých kompenzačních plateb byla jedním z nutných důsledků. Keynesiánství se stalo státním kategorickým imperativem, mimo jiné protože slibovalo udržení nízké nezaměstnanosti. Ekonomika se přestala tímto krokem kontrolovat a začala se řídit.

Beveridge se ve svých úvahách dostal až k problému tzv. „černých pasažérů (*black passangers*).“ „Je-li nezaměstnanost delší, zahálka, i když se při ní dostává určitý příjem, demoralizuje. Zpráva proto navrhuje, aby požitky v nezaměstnanosti byly učiněny po uplynutí určitého období závislými na podmínce zúčastniti se práce nebo výcviku ve střediscích.“²⁶¹ Latinský výraz obvykle používaný pro „středisko“ je „koncentrace.“ To už je opravdu „na půl cesty k Moskvě.“ „Je přinejmenším představitelné, že v rukou velmi homogenní a doktrinářské většiny může demokratická vláda provádět stejný útlak jako ta nejhorší diktatura,“²⁶² napsal v těchto letech rakouský emigrant v Anglii Fridrich August von Hayek.

Výhrady měla také řada úředníků, politiků a průmyslníků. Ministr financí Kingsley Wood kritizoval nesplnitelné finanční požadavky zprávy. Ironicky dodával, že se těší, až si milionáři budou chodit pro důchody na poštu. Churchillův vědecký pomocník Cherwell upozornil premiéra na rizika zprávy. Podle jeho názoru bude Británie po válce potřebovat americkou finanční pomoc. „Jestli bude

259 Tamtéž, s. 34

260 více viz Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s.187-8.

261 Beveridge, W.: *Výtah z Beveridgeovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách*, London 1942, s. 51.

262 Hayek, F. A. : *Cesta do otroctví*, Praha 1996, s.72.

Beveridgeova zpráva přijata, mohlo by být pro Američany obtížné vysvětlovat, proč platí britský sociální systém, „²⁶³ upozornil téměř všestcky. Churchill měl proti zprávě dva jiné argumenty: zaprvé, že se musí vzít v úvahu i jiné náklady, jako jsou nákladná armáda a nutnost obnovit export. Zadruhé, zpráva podle něj vyvolávala očekávání, která nemohla naplnit. „Široké masy lidí stojí k těžkostem života čelem, ale to se může zlomit, pokud budou cítit, že jsou klamáni a podváděni.“²⁶⁴

Churchill jmenoval tajnou komisi pode vedením konzervativce Ralpha Asshetona, aby vypracovala stranický postoj ke zprávě. Ta akceptovala rodinné přídatky a princip univerzálních příspěvků na starobní penze. U pojištění v nezaměstnanosti navrhovali toryové dobu vyplácení omezit na šest měsíců; poté by měl dotyčný přijmout jakoukoli práci za férovou mzdu. Veřejné zdravotní pojištění se mělo omezit na lidi s příjmem pod 420 liber ročně. Nakonec přišlo upozornění, že vše záleží na poválečné ekonomice, protože je tu riziko, že „zvýšené náklady na sociální opatření by mohla pohltnout daňovou kapacitu národa, která musí být směřována především na národní obranu a úhradu státního dluhu,“²⁶⁵ uzavřeli členové komise.

Churchill se poprvé od začátku války rozhodl vzít domácí politiku a poválečné plánování do konzervativních rukou. Ministrem odpovědným za obnovu země byl labourista Jowitt. Beveridgeova zpráva to ale změnila. Byla jmenována Komise pro priority rekonstrukce (*Reconstruction Priorities Committee*) a jejím předsedou se stal konzervativce John Anderson. Zastoupení v komisi měly obě strany. Konzervativci v ní měli většinu jednoho hlasu. Liberálové byli bez zastoupení. Zřejmě stačilo, že jeden z nich dal jméno Beveridgeově zprávě.

Veřejnost byla nadšená. Britský institut pro výzkum veřejného mínění zaregistroval, že v prosinci si více než 60 % lidí myslelo, že se vláda po válce bude snažit zlepšovat podmínky k životu. Každý pátý to zdůvodnil Beveridgeovou zprávou, další pětina lidí se domnívala, že tomu tak bude proto, že to národ

263 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 220.

264 Tamtéž, s. 221.

265 Tamtéž, s. 221.

chce.²⁶⁶ Vláda to potom bude muset zrealizovat. Ještě v květnu téhož roku si v otázce na poválečnou situaci většina lidí především přála, aby již nikdy nebyla válka. Teď, když to vypadalo, že Velká Británie je, řečeno Churchillovými slovy „na konci začátku“,²⁶⁷ se začalo jednat o budoucnosti.

Málokdy se stává, že by docházelo k pečlivému a kritickému studiu nějakých pamfletů. Většinu názorů utvářejí svými interpretacemi faktů intelektuálové.²⁶⁸ Beveridgeova zpráva svojí kombinací suchých čísel a vznešených frází neslíbovala nic menšího než skoncování s nouzí, nevědomostí, zahálkou, nemocemi a špíny s bídou. Churchill měl pravdu, zpráva vyvolala očekávání, která nemohl nikdo – žádný vládce, ani neomezený diktátor, změnit. Všech „pět obrů“ mohou odstranit jen lidé sami. V opojné chvíli vítězství nad Němci v Africe bylo ale možné vše. Téměř 86 % lidí věřilo, že zpráva bude přijata. Jen 6 % bylo proti. Lidem se nejvíce líbila myšlenka bezplatné zdravotní péče. Souhlasil s ní téměř celý národ, 88 % lidí, včetně 81 % respondentů z vysokopříjmových skupin.²⁶⁹ A tento názor již nikdo nezměnil. V červnu 1943 Gallupův ústav zjistil, že 70 % lidí by považovalo státem kontrolované a provozované zdravotnictví za prospěšné pro národ.²⁷⁰

V Komisi pro priority rekonstrukce se mezitím utkal ministr vnitra Herbert Morrison s ministrem financí Kingsleem Woodem o Beveridgeovu právu. Morrison tvrdil, že odhady ministersva financí pro poválečnou situaci jsou příliš pesimistické, ale neuspěl. Churchillův poradce Cherwell proto vládě radil, aby lidem vysvětlila, že za cenu Beveridgeovy zprávy by nemohly být splněny jiné věci, jako jsou vyšší mzdy, stavba domů a reforma školství. Válečný kabinet, který jednal v nepřítomnosti Churchilla (byl na obhlídce afrického bojiště) se rozhodl pro jinou, vyhýbavější strategii: přivítat zprávu v jejích principech a nepřijmout

266 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 4212.

267 Gilbert, M.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 676.

268 Vice viz. Aron, R: *Angažovaný pozorovatel*, Praha 2003.

269 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 218.

270 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 4306.

k ní žádné rozhodnutí.²⁷¹ Labouristé byli zklamáni. Když se ale zpráva projednávala v Dolní sněmovně, dodrželi dohodu.

Debata nad Beveridgeovou zprávou v parlamentu začala 18. února 1943. V neogotickém sále horní sněmovny ji uvedl John Anderson. Dolní sněmovna byla vybombardovaná o dva roky dříve. Aristokraté tak hostili poslance. John Anderson, lord prezident Tajné rady požádal sněmovnu, aby ke zprávě nepřijímala žádné svazující usnesení, protože vláda schéma v principu přijala za své.²⁷² Andersona v projevu podpořil také labourista Herbert Morrison. V sále se ale utvořily dvě skupiny poslanců, které měly na věc jiný názor. Skupina 45 toryů z konzervativního Reformního výboru (*Tory reform committee*) pod vedením Quintina Hogga a Lorda Hinchingbrooka požádala o okamžité ustavení ministerstva sociální bezpečnosti (či pojištění). Labourističtí *backbenchers* zase volali po okamžitém přijetí zprávy.

Pozdější ministr pro sociální pojištění, nyní řadový labouristický poslanec James Griffiths převzal iniciativu a navrhl, aby vláda zprávu promptně rozpracovala do podoby zákonů. Na zasedání klubu labouristických poslanců před hlasování promluvil Ernest Bevin. „Vystoupil s projevem proti dětským přídavkům a dělnickým kompenzacím a řekl, že není žádný důvod pro likvidaci soukromých lékařských praxí.“²⁷³ Hlasování pro Beveridgeovu zprávu označil za hlasování proti sobě. Vzápětí přesto začala rebelie. Válečnou koalici zasáhla největší vzpoura poslanců. Nepomohly ani projevy Kingsleyho Wooda a Herberta Morrisona: 121 poslanců (z 650 celkově) hlasovalo proti vládě. Bylo mezi nimi 97 labouristů, tři Nezávislí labouristé, jeden komunista, 11 nezávislých a devět liberálů včetně Davida Lloyda George. Pro tohoto „zakladatele“ britského sociálního státu to bylo poslední hlasování v životě. Ernest Bevin na protest proti chování labouristických *backbenchers* od se od této chvíle až do května 1944 neúčastnil žádného stranického setkání. Ve vládě již podle svých slov nebyl za labouristy, ale za odbory. Více než 60 % lidí si o něm ten měsíc myslelo, že dělá

271 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 223.

272 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 76.

273 Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975, s. 225.

svoji práci dobře;²⁷⁴ krátce před tím totiž zařídil zvýšení mezd zemědělským dělníkům a omezení pracovní doby v maloobchodě.

Vláda sice prosadila svoje mínění, ale prohrála „boj o veřejnost.“ V březnu se na okolnosti projednávání Beveridgeovy zprávy ptal Gallupův ústav. „Jste spokojeni s vládním postojem k Beveridgeově zprávě, tak jak ho vysvětlili ministři ve sněmovně?“ ptali se výzkumníci. 28 % respondentů bylo spokojeno, ale 45 % nikoli. Většina nedokázala říci proč. Ostatní si vládní krok vysvětlovali jako snahu upustit od Beveridgeovy zprávy a jako vytáčky. Znamenalo to pro ně zklamání a znechucení z toho, že peníze jsou jen na válku, ale ne na sociální reformu.²⁷⁵

Beveridgeova zpráva se v zásadě stala celospolečenským konsensem. Nic to nemůže doložit více než Churchillův rozhlasový projev z 21. března 1943. Premiéra k němu donutili členové vlády. Byl to jeho jediný rozhlasový projev v roce 1943. Churchill v něm veřejnosti, očekávající vykreslení poválečných plánů, sdělil, aby se „ještě usilovněji soustředila na válečné úsilí a pokud možno ani na chvíli neodvracela zrak od míče ve hře.“²⁷⁶ Je zjevné, že ho formovala zkušenost z první světové války, kdy sliby „domovů pro hrdiny“ nakonec nebyly zrealizovány a znamenaly rozchod konzervativců s liberály. Veřejnosti tak vůbec poprvé došlo, že má sice milovaného válečného vůdce, který neváhal na bojištích severní Afriky strávit čtyři týdny povzbuzováním vojáků, ale že s ním v čele vlády je žádná odměna za válečné úsilí nečeká.

Cesta od Dunquerque k el-Alameinu znamenala cestu od konzervativců k labouristům. Dunquerque znamenal pro Brity potvrzení toho, že konzervativci válku to nezvládli. Lidé nevyčítali Chamberlainovi, že dal garance Polsku, ale to že na válku zemi nepřipravil, zatímco Churchill válkou doslova žil a ukázal jim, že je především válečným vůdcem. Jeho projev v březnu 1943 byl zase potvrzením, že poté co konzervativci způsobili válku, nejsou ochotni za utrpení v ní něco nabídnout masám obyvatel. Churchill sice nastínil čtyřletý plán obnovy, ale už neřekl, v čem bude obnova spočívat. Jeho popularita za války byla vysoká i ve

274 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 4303.

275 Tamtéž, Dataset: 4303.

276 Ponting, C.: *Winston Churchill*, Praha 1997, s. 639.

chvilích, kdy čtyři z deseti Britů nebyli spokojeni s vedením války. I ti nespokojeni byli ale spokojeni s Churchillem; v tomtéž průzkumu měl podporu 80 % obyvatel.²⁷⁷

Jediným a to velmi jemným útokem na popularitu premiéra byl návrat Stafforda Crippse z Mosky. Většina lidí si myslela, že by měl stanout v čele Dolní sněmovny. Crips znamenal víru v Sovětský svaz, jež byla ostatně cítit od počátku roku 1939, kdy si skoro 90 % lidí přálo přátelštější vztahy s ním.²⁷⁸ V březnu 1943, když se Gallupův ústav ptal, kdo by měl být Churchillovým následníkem, tak poprvé nepadlo jen jméno Anthonyho Edena, ale i Cripse.²⁷⁹ Mohla a nemusela to být prolegomena. Každopádně v otázce budoucnosti přestalo být jasné, že bude „konzervativní.“ Několik málo lidí, kteří v té době sledovali průzkumy veřejného mínění, tak mohlo v červnu zjistit, že labouristé konzervativce předstihli o 7 %. Že to nebyl jen výkyv, ale tendence prokázaly už další průzkumy. V únoru 1945 již labouristé vedli o 18 %.

3. 3. Doplnovací volby

Během období „dlouhého parlamentu“ v letech 1935-1945 „volební ruch“ zcela neutichl. Za deset let se vyměnila třetina poslanců, proběhlo 219 doplnovacích voleb. Před vznikem Národní vlády všech v nich ztráceli výhradně konzervativci ve prospěch labouristů, a to s výjimkou dvou mandátů, které připadly nezávislým konzervativcům. V rámci Národní vlády proběhla dohoda mezi konzervativci, labouristy a liberály o tzv. konzervaci mandátů. Strany proti sobě během voleb nestavěly protikandidáty. Až do roku 1942 systém fungoval a noví poslanci „dědili“ mandát po svém stranickém předchůdci, často po členu rodiny. Od března 1942 do června téhož roku konzervativci ztratili čtyři mandáty ve prospěch nezávislých kandidátů, v roce 1943 dva mandáty ve prospěch *Eire Labourity* (Irská nezávislá *Labour Party*). První úspěch zaznamenala *Commonwealth Party*, jež do konce války získala na úkor konzervativců ještě dva mandáty, poslední dva měsíce před všeobecnými volbami. Za deset let se změnilo držení 28 obvodů, tj. zhruba 12,8 % z celkového počtu. Kromě jednoho křesla

277 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 4110.

278 Tamtéž, Dataset: 3902.

279 Tamtéž, Dataset: 4303.

všechny ztratili konzervativci. Jedenáct jich na jejich úkor získali labouristé, přičemž sami jedno křeslo ztratili v dubnu 1945 ve prospěch *Scottish National Party*. 17 poslanců získali nezávislí a *Common Wealth Party* s radikálním socialistickým programem nebo například manželka Aneurina Bevana s programem populistického socialismu. 17 z 28 změn, tedy 60 % proběhlo do vzniku Národní vlády, 11 během jejího trvání.

Srovnáme-li tato čísla s lety 1931-1935, kdy proběhlo 64 doplňovacích voleb (z toho deset mandátů ztratili konzervativci a jeden liberálové ve prospěch labouristů), tak zjistíme, že ztráta konzervativců s liberály tvořila 17 % ze změněných obvodů. Pro roky 1924-1929 platí podobné číslo: změnil se držitel každého třetího obvodu, čtyři pětiny změn se týkaly konzervativců. Jediné obecné resumé průběhu doplňovacích voleb je toto: voliči v něm vždy více trestali konzervativní než labouristické vlády. V této souvislosti je nicméně nutno připomenout, že labouristé neměli mezi válkami nikdy většinovou vládu a že za řadu jejich neúspěchů měly větší odpovědnost poměry sil v Dolní sněmovně než vůle vlády prosazovat očekávané společenské změny. Obecně ale lze říci, že voliči v doplňovacích volbách vždy více trestali stranu s vládní odpovědností. Ztráty konzervativců byly v jiných obdobích procentuelně vyšší, než tomu bylo za jejich dlouhé vlády. To že jim nepomohla ani dohoda o nestavení kandidátů vládních stran proti sobě, můžeme přičíst právě jejich vládní odpovědnosti. Lidé správně vnímali konzervativce jako hlavní vládní sílu, jako hlavní vládní stranu.

Labouristé kromě jiného těžili ze svých postojů ve sněmovně, například při hlasování o Beveridgeově zprávě. Byli to především konzervativci, kteří nesli odpovědnost za dosažení hlavního cíle národa: válku a vítězství. Válka byla všude a dotýkala se každého. Patnáct milionů lidí pracovalo každý den pro vítězství. Ostatní byli každý den s válkou konfrontováni. Proti konzervativcům stál tak další faktor: únava z nich. S malými přestávkami nesli odpovědnost za vývoj země od první světové války. Jejich vláda byla korunována další válkou. Řada lidí, a nemuseli to být jen prvovoliči, zatoužila po změně. Teď záleželo na tom, kdo jim změnu nabídne.

3. 4. Kampaň

Mezi konzervativci a labouristy byl během války zásadní rozdíl. Zatímco Churchill stranu neřídil a neměl pochopení pro organizační práci v ní ani po válce, kdy se stal vůdcem opozice, síla labouristů i během války neustále rostla. Počet jejich členů se během války zvýšil o 376 000. Po počátečním poklesu členů, zřejmě pod vlivem mobilizace a částečně i nechuti ke spolupráci s konzervativci, začala členská základna opět narůstat. Klíčový byl zejména poslední rok války, kdy labouristé získali 406 000 nových členů. Řadu z nich lze připsat na vrub labouristickému vítězství ve volbách. Akcelerace růstu členské základny ale začala již v roce 1943, kdy počet členů stoupl o 131 000.

O živém stranickém životě labouristů během války svědčí i jejich každoroční stranické konference, ať už to bylo jednání v květnu 1942, kde se řešily návrhy týkající se státního zdravotnictví, školství, plné zaměstnanosti a pojištění, nebo další výroční konference v červnu 1943, která dostala za úkol vypracovat stranický dokument k plné zaměstnanosti a finanční politice. Labouristé nezaháleli ani během války. Klíčová pro nadcházející volby byla výroční konference v prosinci 1944, jež zvolila předsedou levicového profesora Harolda Laskiho. Především to ale byla „ukázková vzpoura“ řadových delegátů, která řetězem kauzálních souvislostí dovedla Velkou Británii ke znárodnění pětiny ekonomiky.

Stranický národní výbor vedený do té doby A. Dobbsem vypracoval dokument *Full employment and Financial Policy*. V němž byla jen velmi vágní zmínka o státním vlastnictví. Několik let vládní odpovědnosti naučilo labouristické vůdce opatrnosti, pokud šlo o změny forem vlastnictví. To však rozlítlo především dva *backbenchers* Iana Mikarda a Willa Cannona, kteří však „strhli lavinu,“ jež znamenala návrat ke „kořenům strany“ z roku 1919 - k článku IV. labouristických stanov, jež měl každý člen na své stranické průkazce. „V průběhu Výroční konference NVV zveřejnil svůj zrevidovaný postoj ke schválení Konferencí jako hlavní bod stranického manifestu pro poválečné volby, ať budou kdykoli. Nový text byl kratší než ten původní a také bojácnější a konvečnější. Nebyla v něm žádná zmínka o veřejném vlastnictví. Rostly tak pochybnosti o vůli našich vůdců provést radikální rekonstrukci národní ekonomiky, o které sami tvrdili, že je bezpodmínečně nutná, jestliže chceme uspět v radikálně se měnících podmínkách

poválečného světa. Tito naši lídři, kteří se hrubě spletli a narazili na náladu, jež převládala u delegátů z celé země, neočekávali, že by mohli mít se schválením tohoto nového návrhu problém.²⁸⁰

Klíčovou roli sehráli železničáři. Z Německa již od třicátých let přicházela vlna homogenizace. Obecně se na základě Marxových pouček věřilo, že konkurence nevyhnutelně spěje v každém odvětví k monopolu. Marx tomu říkal koncentrace průmyslu. Jeho názor nakonec podpořil fakt, že v řadě odvětví k ní reálně docházelo. Fúze bývají často jedním z kroků firem, na jejichž základě by se měla změnit ekonomická situace. Tento argument, jehož logickým následkem je stání vlastnictví ohromujících monopolů se dá shrnout v jediném hesle: „Velké je krásné.“ „Onou údajnou technologickou příčinou růstu monopolů je nadřazenost velké firmy nad malou, způsobená větší efektivitou moderních metod hromadné výroby,²⁸¹ vysvětluje Hayek.

Takové argumenty nakonec vedou k dilematu, zda má monopolní výrobu kontrolovat soukromý výrobce, nebo vláda. Stejně jako celý sociální systém i tento názor přišel do Británie z Německa, kde se již od jeho vzniku vláda podílela na vzniku monopolů, které fungovaly v úzké spolupráci se státem. Britové si něco podobného za první světové války osvojili pro železnice, poté pokračovali omezováním a koncentrací silniční dopravy. Na začátku třicátých let realizovali totéž v ocelářství, ruku v ruce se zavedením ochrannářské politiky. Monopolizace dolů se plánovala již po první světové válce. Jen politická situace a agilnost jejich majitelů nakonec takovému kroku alespoň dočasně zabránila.

Wilf Cannon byl celoživotním zaměstnancem na železnici. Proto se není co divit, že odboráři z nejdéle monopolizovaného odvětví požadovali dokončení jeho unifikace, a nejen to. „Jeden z jejich členů přišel na konferenci s rezolucí, která požadovala reorganizaci drah. Její autor argumentoval tím, že je přirozené a správné takto podpořit celé odvětví. Wilf Cannon mu oponoval. Řekl, že železnice je jen jedna část národního hospodářství a že jestliže chceme dosáhnout na chystané konferenci všech cílů, musíme přijmout politiku, která dá do pořádku

280 Mikardo, I.: *Backbencher*, London 1988, s. 74.

281 Hayek, F. A.: *Cesta do otroctví*, Praha 1996, s. 54.

celé hospodářství: měli bychom prosazovat expandující a účinný drážní systém, jen uvnitř ekonomického systému, který bude také expandující a efektivní. V souladu s tím navrhl rezoluci, jež opravovala to, co viděl jako chybu nového návrhu výkonného výboru strany, a částečně krok za krokem vysvětlovala program pro rozšíření veřejného sektoru.²⁸² Byl to jediný z 22 návrhů delegátů z celé země, který na konferenci prošel drtivou většinou. Znárodňování jako nevyhnutelné vyvrcholení modernity a efektivity bylo potvrzeno jako politika *Labour Party*, aby se dva roky na to stala politickou celého Spojeného království. Iniciativa dvou neznámých členů strany změnila celou Británii.

Zajímavé je, že Herbert Morrison, který nakonec znárodňování prováděl, přišel za Mikardem po schválení rezoluce a řekl mu: „Uvědom si, že jsi nám právě prohrál parlamentní volby.“²⁸³

3. 5. Odbory

Znárodňování má tři kořeny: politický, empirický a ekonomický. Prvním je ideologie a dlouhodobé cíle *Labour Party*. Druhým je zkušenost války a ukázka, že dočasné znárodnění funguje a je spravedlivé ke každému. Nakonec je tu ekonomický důvod pro znárodnění - zkušenosti odborníků, požadavky odvětví, prostě snaha středního proudu vidět ve znárodnění ekonomický prostředek boje proti nezaměstnanosti, ekonomickému cyklu a hyperinflaci. S tím souvisela i válečná zkušenost, která se vyznačovala vysokou mírou organizace a z ní plynoucí efektivitě.

Ekonomický motiv znárodňování ze všech nejlépe artikulovaly odbory. Ve své zprávě o poválečné rekonstrukci z roku 1944 je vtělily do deseti článku závěrečné rezoluce. „Je to jen odborové hnutí, které rozeznalo důležitost ustavení nějaké míry veřejné kontroly průmyslu a obchodu. To zajistí plnou zaměstnanost a cenovou stabilitu. Odbory mají požadavky, které se shodují se zájmy celé veřejnosti a měly by být cílem jakékoli dlouhodobé veřejné politiky.“²⁸⁴

282 Mikardo, I.: *Backbencher*, London 1988, s. 74-75.

283 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London s. 80.

284 From Trades union Congress: *Interim Report on Post-War Reconstruction*, 1944, s. 26 – 36, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 33-36.

Odbory stanovily ekonomická kritéria pro znárodnování, které přejala *Labour Party*. Cílem bylo „potírání nezaměstnanosti, stavba nových bytů, snížení pracovní doby, lepší pracovní podmínky a progresivní zlepšení standardů života obecně. To jsou cíle, které musí být sledovány v poválečném světě, dokonce i když soukromé vlastnictví bude pokračovat v části ekonomického systému.“ Na veškerá regulace, veřejná kontrola a ekonomická opatření měla podléhat diktátu těchto cílů. Odbory tak rozdělovaly tři druhy průmyslových podniků:

- a) bezprostředně zralé pro socializaci;²⁸⁵
- b) méně důležité a sjednocené, které ale potřebují určitou míru regulace ve veřejném zájmu;
- c) malé důležitosti, které můžou být začas vráceny do soukromých rukou.²⁸⁶

Současně vytvořily kritéria pro socializaci a veřejnou kontrolu. Znárodněný průmysl tak vykazoval několik společných znaků. Často šlo o přirozené monopoly, u nichž „hodnota společenské produkce převyšovala jejich soukromou hodnotu, mnoho z nich bylo důležitou oblastí akumulace kapitálových investic.“²⁸⁷ Potom je tu z toho přirozeně vyplývající další měřítko: produkty těchto společností byly (a jsou) široce využívané elektorátem, který je citlivý na jejich výkonnost a cenu. Platí totiž, že jsou početnými zaměstnavateli. Kritéria pro znárodnění tak byla také tři:

- a) důležitost průmyslu pro život a bezpečnost komunity;
- b) existence monopolu nebo unifikace v odvětví sloužícím širokému zájmu ;
- c) důležitost průmyslu jako zdroje požadavků pro nové investice.²⁸⁸

Odbory tak došly k tomu, že z ekonomických důvodů se musí znárodnit paliva s energetikou a doprava (zahrnující železnice, průplavy, silniční dopravu, pobřežní dopravu a vnitřní leteckou dopravu), a to z toho důvodu, že je to nutné pro jejich rozvoj a pro „jakékoli efektivní ekonomické plánování, protože mají vliv na

285 Rozuměj znárodnění, tak se mu tehdy obecně říkalo.

286 From Trades union Congress: *Interim Report on Post-War Reconstruction*, 1944, s. 26 – 36, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 33.

287 Chick, M.: *Industrial Policy in Britain*, Cambridge 2002, s. 72.

288 From Trades union Congress: *Interim Report on Post-War Reconstruction*, 1944, s. 26 – 36, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 34.

umístění a efektivitu mnoha dalších odvětví.²⁸⁹ Poslední dva články odboráři věnovali výrobě oceli a železa a zpracování bavlny. Ani u jednoho z těchto odvětví nebyl problém s efektivitou, nebyly v něm nutné nové investice, ale protože byly vysoce unifikované „zapadly dokonale“ do znárodnovacího požadavku. Všeobecně sdílená víra, že vše spěje k monopolu pro tato dvě odvětví, znamenala, že konečně dospějí do svého posledního ekonomického stádia a budou socializovány.

3. 6. Konzervativní konzervativci

Od roku 1938 až do května 1942 neproběhla stranická konference toryů ani jednou. V roce 1944 se navázalo na tradici, ale k stranickému setkání opět nedošlo. Churchill to myslel s omezením stranické politiky vážně. Konzervativci se sešli v březnu 1945 v Londýně. Konferenci nevedl Churchill, nýbrž Raymond A. Butler, jenž zahájil přestavbu strany. Konzervativci dosud nezareagovali na zavedení všeobecného volebního práva. Byli „stranou kádrů,“ pokud použijeme Duvergerovo rozdělení. „Strany kádrů odpovídají decentralizovaným a slabě rozčleněným stranám organizovaným na základě „výborů“, což je typické pro liberální a konzervativní strany,²⁹⁰ říká o takové straně politolog Miroslav Novák. Zatímco labouristé prošli během války přerodem z masové strany na tzv. *Catch-all party*, což je typ strany, jež se více než na výchovné ambice soustředí na volby. Přeměna konzervativců začala pozdě. Z opatření provedených po volebním šoku po červnu 1945 lze vyčíst, že nová generace toryů dobře znala organizační nedostatky své strany.

Butler tak ustavil organizaci Mladých konzervativců (*Young Conservatives*), která nahradila Imperiální ligu juniorů (*Junior Imperial League*). Funkcionáři Mladých konzervativců měli zajištěn podíl na vedení strany. Tento krok měl jediný důsledek – obnovení členské základny a omlazení strany. Sám Butler ve své analýze volební porážky usuzoval, že byla způsobena odlivem prvovoličů k *Labour Party*. Úprav se dočkalo také administrativní ústředí toryů. Expandovala role Výzkumného odboru. Bylo založeno Konzervativní politické centrum (*Conservative Political Centre*), které dostalo do vínku organizovat „politické

289 Tamtéž, s. 36.

290 Novák, M.: *Systémy politických stran*, Praha 1997, s. 32.

vzdělávání.“ Na doporučení Butlerova zástupce a prokurátora Davida Patricka Maxwella Fyfeho byl zrušen majetkový census kandidátů do Dolní sněmovny. Do této doby se každý kandidát musel podílet na finančních nákladech, které strana vynaložila na jeho předvolební kampaň. To *de facto* fungovalo jako majetkový census, což radikálně zredukovalo „kupování“ volebních obvodů šlechtou a majetnými. Současně vedlo ke vzestupu profesionálních politiků.²⁹¹

„Výsledkem těchto změn bylo, že konzervativci vůbec poprvé vytvořili profesionální byrokracii, která sloužila masové organizaci.“²⁹² Další krokem byla výměna předsedy. Churchilla domácí stranická politika nesmírně unavovala. Sám se tedy vrhnul na mezinárodní aktivity a křeslo předsedy strany přenechal lordu Wooltonovi. Tento muž se ještě v roce 1911 jako Frederick Marquis živil jako číšník v liverpoolských pánských klubech. Později se stal nejen symbolem přidělového systému, ale také nové tendence v Konzervativní straně. Woolton byl se stal šlechticem díky svým schopnostem, nikoli díky rodině, po které by moc, peníze a titul podědil. Woolton se po první světové válce vypracoval na špičkového podnikatele v dálkovém obchodě. V roce 1937 se kvůli hrozbě války zapojil do vládních služeb, kde nejprve reorganizoval požární sbor, poté dostal na starost civilní letectví a výrobu uniforem. Chamberlain ho pak jmenoval ministrem výživy, poté se jeho organizační talent začal využívat na ministerstvu pro obnovu.

Poté, co se stal předsedou Konzervativní strany, začal systematicky odstraňovat všechny nedostatky. Jeho opatření se zachovala desítky let. Woolton začal rekrutováním nových členů, aby rozšířil členskou základnu („operace klepadlo“); více než kdykoli předtím se začalo dbát na finanční zajištění strany. Legendární se stala efektivita stranického Centrálního úřadu. Churchill se do funkce předsedy vrátil až v roce 1951. Nebyl to proto on, nýbrž selfmademan Woolton, kdo udělal z konzervativců *Catch-all Party*.

Někteří historikové tvrdí, že jednou z příčin porážky konzervativců v roce 1945 byla jejich nefungující organizační struktura. Tento argument vychází z poválečného „nářku“ konzervativců, že zatímco dělníci (rozuměj voliči

291 Gamble, A.: *The Conservative Nation*. London 1975, s. 40-41.

292 Tamtéž, s. 41.

labouristů) zůstali doma, vojáci (rozuměj voliči konzervativců) museli bojovat za národ. To je důvod, proč tomuto argumentu někteří historici odporují a považují ho za výmluvu. Pravda je taková, že konzervativci měli skutečně zanedbanou organizační strukturu. Příčina jejich porážky je však hlubší a souvisí se „stářím“ strany a jejím zaměřením. Nejde o triviální záležitost, nýbrž o reakci strany na hlubší změny odehrávající se ve společnosti.

Konzervativci nakonec své nedostatky odhalili a reorganizací strany se začali přizpůsobovat demokratizačním reformám. Labouristé měli výhodu, že již za války „překročili Rubikon,“ dělící masovou stranu od *Catch-all Party*. Zřejmé je to například z růstu členské základny. Konzervativci až odstraněním majetkového censu kandidátů do Dolní sněmovny dokončili svůj přerod ze strany vyšších vrstev na pravicovou stranu podobající se současnému typu. Organizace sama o sobě je ale jen jedním z elementů tvořících stavbu vítězství. Dalším je program.

3. 7. Tvář budoucnosti versus Churchillův pozdrav

Zatímco u labouristů probíhala bitva o nuance programu, jeho obsah a zaměření, konzervativci vše vsadili na Churchilla. Jeho fotografie s doutníkem v ruce byla jen „vizualizací programu strany.“ Ten se jmenoval „Deklarace politiky pana Churchilla k voličům (*Mr. Churchill's Declaration of Policy to the Electors*).“ Vskutku lákavé! Stejně tak Ernest Bevin nebo Herbert Morrison vydali vlastní volební manifesty v nichž se chlubili válečnými úspěchy. Kromě toho ale měli ještě stranický program. Jestli Churchilla po celou dobu války chválilo osm z deseti Britů, Bevina podle průzkumu z března 1943 pochválilo 60 % respondentů.²⁹³ Herbert Morrison labouristům vymyslel geniální heslo: *Let Us Face the Future* – „Nechte nás dát budoucnosti tvář!“

V úvodu předvolebního programu labouristé nezastírali, že nemají jiné cíle než konzervativci: plnou zaměstnanost, jídlo, zdravotnictví bez přímých plateb, více bytů a pojištění. Labouristé se navíc holedbali, že mají jako jediní nástroje k jejich dosažení. Mezi programem labouristů a konzervativců byl zásadní rozdíl již ve struktuře. Zatímco labouristé od začátku slibovali, že je pro ně „komunita na

293 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 4303.

prvním místě a až za ní jsou jednotlivé zájmy soukromého businessu,²⁹⁴ konzervativci se soustředili na Británii a na svět, Britské impérium, Commonwealth a obranu. Labouristé věnovali zahraničí a obraně jednu kapitolu: nazvanou „Svět pokroku a míru.“²⁹⁵ Je symptomatické, že v jejich programu měla místo až na samém závěru.

Ačkoli Kenneth Morgan a další historikové tvrdí, že strany slibovaly to samé s jediným rozdílem, a tím bylo znárodňování, rozdíl byl mnohem fundamentálnější povahy. Znárodňování v labouristickém programu nebylo vysněným „Jeruzalémem“, ale nástrojem k dosažení tohoto „Jeruzaléma.“ Celý program byl prodechnut intenzivní vírou v možnost řídit celý ekonomický život společnosti, a tím zamezit společenským neduhům, jako byla nezaměstnanost, nedostatek bytů, nízké vzdělání širokých vrstev, zdraví populace, zásobování potravinami atd. Tato víra vycházela „z kaskády“ racionalizace-monopolizace-státní vlastnictví. Mezi programy obou stran byl fundamentální rozdíl právě v bazální filosofii světového názoru. Zatímco konzervativci požadovali co nejrychlejší osvobození země od válečné kontroly, což podle nich bylo nejlepší pro její obnovu, labouristé viděli řešení v řízení a plánování ekonomiky. Střet dvou absolutně rozdílných světů personifikovali dva vysokoškolští pedagogové: Harold Laski a Fridrich August von Hayek.

3. 8. Hayek versus Laski

Laski neustále „osciloval mezi dvěma póly“, které se snažil sblížit: mezi pluralismem a vírou v potřebu přísných státních opatření na prosazení radikálních změn. Levicový intelektuál vyučující na *London School of Economics* považoval válku za „skvělé podhoubí“, které mělo umožnit radikální změnu zahraniční a domácí politiky. Labouristé ve svém programu upozorňovali voliče na to, že jednou z příčin války byl odpor toryů vůči Sovětskému svazu. Laski se snažil spojit socialismus s liberálními hodnotami. Příliš se mu to nedařilo. V roce 1946 prohrál soudní spor pro nactiutrhání obviněním, že prosazoval násilnou revoluci. Konzervativci si z něj udělali „terč“ v předvolební kampani. Laski totiž jako předseda Labouristické strany veřejně požadoval, aby se Clement Attlee nevázal

294 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

295 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

dohodami, které v Postupimi uzavřel Winston Churchill. Attlee to okamžitě odmítl. Konzervativci ale později mohli tvrdit, že Attlee a další vedoucí představitelé *Labour Party* jsou pod vlivem radikálních názorů Výkonného výboru strany, které vedl v té době právě Laski, což Laskimu u labouristů, kteří se tvářili jako *Catch-all Party* neprospělo. Strana, která chce dosáhnout na středové voliče, si nemůže dovolit vyvolávání ostrých konfliktů.

Laski si o sobě mohl leccos přečíst v knize, která také doslova ohromila britskou politickou scénu: *The Road to Serfdom – Cesta do otroctví* (1944). Plánování není shovívavý proces, jeho následkem bude otroctví. Hayek věnoval svou knihu socialistům všech stran. Pečlivě srovnával znaky totalitních režimů v Německu a Itálii s procesy, které se na začátku třicátých let začaly prosazovat také ve Velké Británii. Všiml si přitom podobných znaků, tendencí. Hayek je filosofem spontánního řádu. Zásadně se stavěl jak proti zásahům na trhu, tak proti zásahům do osobní svobody. Laski se „V cestě do otroctví“ objevil hned šestkrát.

„Každý, kdo sledoval vývoj ve velkých evropských zemích za posledních pětadvacet let, bude jistě zdrcen při čtení nedávno vydaného programového prohlášení Labouristické strany, která se v něm zavazuje vytvořit „plánovanou společnost. Program, který je nejen svým obecným zaměřením, ale také v podrobnostech, a dokonce i formulačně k nerozeznání od socialistických snů, jež vévodily debatám v Německu před pětadvaceti lety, má zabránit ‚každému pokusu o obnovu tradiční Británie.‘ Nejen požadavky typu rezoluce, přijaté na návrh profesora Laskiho, která žádá, aby ‚vládní regulační opatření potřebná pro mobilizaci národních zdrojů ve válce byla zachována i pro dobu míru,‘ ale veškeré typické slogany, jako je ‚vyvážené hospodářství‘, jež profesor Laski nyní pro Británii požaduje, nebo společná potřeba, k níž má být výroba centrálně vedena, jsou doslova převzaté z německé ideologie.“²⁹⁶ Socialisté podle Hayeka připravili cestu k totalitě. Hayek měl podle všeho v Downing Street č. 10 pozorného čtenáře.

Winston Churchill svým rozhlasovým projevem o gestapu vyděsil i vlastní rodinu. Hayekovy názory byly natolik v rozporu s jeho vlastní dobou, že,

296 Hayek, F. A. : *Cesta do otroctví*, Praha 1996, s. 165.

artikulované tehdy nejpoblárnějším britským politikem,²⁹⁷ doslova šokovaly. Churchill ve svém prvním rozhlasovém projevu 4. června prohlásil, že „socialismus je k nerozeznání propojen s totalitarismem a odporným zbožňováním státu.“ Zásadní koncepce socialismu podle něj útočí nejen na majetek, ale i na svobodu „ve všech jejích podobách.“ „Labouristická vláda,“ řekl Churchill „si nemůže dovolit svobodné, ostré ani důrazně formulované vyjadřování veřejné nespokojenosti. Museli by se spoléhat na jakési gestapo, nepochybně řízené v počátečním období velmi humánně. A to by zničilo názorovou různost v samém zárodku, překazilo by kritiku...“²⁹⁸ Gilbert tvrdí, že projev byl přijat s výhradami. Pokud se však podíváme na vývoj volebních preferencí, právě po tomto projevu si konzervativci polepšili. V této době byl rozhlas na vrcholu svého vlivu.

Churchillova dcera Sarah mu v dopise trefně napsala, proč působil projev tak nepatřičně. „Socialismus v podobě, v níž byl prakticky uplatňován za války, nikomu neškodil a spouště lidí naopak prospěl. Děti u nás nikdy nebyly tak dobře živé ani zdravé, mléko, jež bylo k dispozici, se dělilo rovným dílem, bohatí neumírali, poněvadž jejich příděl masa nebyl větší než příděl chudých, a vůbec nelze pochybovat, že toto společné sdílení a pocit přinášení obětí patřily k nejsilnějším svazkům, jež nás vzájemně spojovaly. Proč tedy, ptají se lidé, není možno zařídít, aby tento společný pocit přinášení obětí působil stejně účinně i v době míru?“²⁹⁹

3. 9. Program

Každý britský volič musel mít po přečtení programu Konzervativní strany neodbytný pocit, že mu celonárodní vůdce jen oznamuje své plány do budoucna. Zatímco Labouristé uročili na skryté zájmy, které zabrání sociálním reformám, Churchill dvakrát v programu pochválil Ernesta Bevina. Filosofický rozdíl mezi programy se projevuje v několika sektorech a komparativní analýza není proto na škodu.

297 Viz graf na konci této práce.

298 Gilbert, M.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 778.

299 Gilbert, M.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 778.

3. 9. 1. Zaměstnání pro všechny versus práce

Konzervativci slibují vysokou a stabilní míru zaměstnanosti. Té se nejlépe dosáhne, když „se dá šance soukromému podnikání.“³⁰⁰ A spíše než kontrolovat průmyslu přinese výsledky spolupráce s ním. Zaměstnanosti pomůže také snížení daňového zatížení. Vysoké daně brání rozvoji podnikání, a tím i vzniku nových pracovních míst. „Oni říkají: Plná zaměstnanost. Ano! Ale jen pokud nebudeme muset zasahovat do soukromého průmyslu. My říkáme. Plná zaměstnanost v každém případě, a jestli kvůli tomu budeme muset znárodnit osm firem, dobrá. Není problém. Již žádné fronty na podpory, jen kvůli tomu, aby vládcí velkého businessu zůstali králi na svých hradech.“³⁰¹ Cena za ekonomickou svobodu jsou prý chudoba pro miliony. A tak vláda má vzít do ruky plánování privátních investic na základě stanovených sociálních priorit. Pro tento účel by měl vzniknout Národní investiční výbor. Úřady by měly kontrolovat umístění průmyslu (více viz Barlowova zpráva). A nakonec by měla být znárodněna *Bank of England* a „operace jiných bank sladit s potřebami průmyslu.“³⁰²

3. 9. 2. Průmysl ve službách národa versus efektivní průmysl

Konzervativci slibovali, že budou dále podporovat vědecký výzkum (tak jako za války) a jeho aplikaci v průmyslu a že sníží daně, aby „nedusily“ jeho rozvoj. Byli proti radikálním změnám ve formě vlastnictví. Na rozdíl od oponentů státního vlastnictví věřili v iniciativu jednotlivce, která „znamená svobodně se rozhodovat a ne být otrokem státu.“³⁰³ Znárodnování podle nich mělo přinést monopoly, proti kterým nebude obrana. Znárodnění uhelných dolů nic nevyřeší, mínili konzervativci. Přesto ale chtěli odvětví pomoci v souladu s výsledky Reidovy zprávy. „Nejsme pro zcelování pro zcelování,“³⁰⁴ tvrdili. V dopravě měli také jasno: nejdůležitější je zajištění konkurence a ochrana proti monopolům.

300 *Mr. Churchill's Declaration of Policy to the Electors* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/con45.htm>

301 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

302 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

303 *Mr. Churchill's Declaration of Policy to the Electors* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/con45.htm>

304 *Mr. Churchill's Declaration of Policy to the Electors* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/con45.htm>

„Základní průmysl je zralý, ba přímo přezrálý pro znárodnění...“³⁰⁵ Některé velké průmyslové celky podle labouristického programu dosud pro znárodnění zralé nejsou, ale i ty musí být pod národní kontrolou. „Labouristické desatero“ pro průmysl spíše připomínalo seznam podniků „zralých, přezrálých a nezralých.“ Rozhodně „zralé“ pro znárodnění byla paliva (těžba uhlí, rafinerie atd.) a energetika, což mělo přinést konec konkurenčnímu plýtvání, snížit ceny, a být tak ku prospěchu celému hospodářství. Doprava – labouristé měli plán na vytvoření z veškeré vnitrozemské dopravy jedné firmy. Výroba železa a oceli – současné firmy ji podle labouristů předražovaly, díky státní kontrole měla být levnější. „Nechceme krátký ekonoimický boom následovaný kolapsem, jako tomu bylo po poslední válce; nechceme divoký vzestup cen a inflaci následovanou ničivou nezaměstnaností. Buď ekonomická kontrola, nebo krach!“³⁰⁶

3. 9. 3. Zemědělství a potraviny pro lidi versus potraviny a zemědělství

Konzervativci se domnívali, že každý farmář ví nejlépe, jak se starat o půdu. Proto mělo dojít k okamžité redukci omezení přijatých za války. Hrabské zemědělské exekutivní výbory měly přijít o své pravomoci: zůstat jim měla poradní role. Venkov měl být také lépe vybaven zasíťován. Labouristé měli opět přesně opačný recept: zemědělství mělo zůstat organizované. To zajišťovalo podle nich již za války vysokou efektivitu a nízké ceny. Systém válečného zemědělství pod totální kontrolou státu tak měl být zachován. Labouristická vláda hodlala zachovat potravinářské služby, stejně jako tovární závodní stravování, mléko a ovocné džusy pro matky a děti levně či zdarma...³⁰⁷

3. 9. 4. Domy a stavební programy versus domov

Konzervativci voličům slibovali, že budou důsledně kontrolovat ceny a výši nájmu, ale jen do doby, dokud bude nedostatek stavebního materiálu. Cílem bylo postavit 200 000 nových domů a bytů. Labouristé jich však slibovali miliony. Konzervativci akceptovali závěry Barlowovy komise a část závěrů Uthwattovy zprávy, tady ale jen v omezeném smyslu – pro vybombardovaná území. Takové opatření již vláda přijala během války. Barlowovu a Uthwattovu zprávu

305 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

306 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

307 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

akceptovali také labouristé. Vždy ale požadovali mnohem radikálnější řešení než konzervativci. Voliči tak museli mít v tomto případě neodbytný pocit, že „nemá smysl jít za kováříčkem, když mohou ke kovářovi.“ „Každý říká, že musíme mít domy. Jen labouristé jsou připraveni udělat nezbytné kroky – plný program plánování výstavby a drastické kroky zajišťující výstavbu.“³⁰⁸ Labouristé požadovali posílení pravomocí místních úřadů ve výstavbě. Možnost vyvlastnění byla podle nich prvním krokem k cíli: znárodnění veškeré půdy pro potřeby národa.

Programy obou stran se lišily ještě v jedné kapitole, kterou měli jen konzervativci. Zatímco labouristé vyzývali všechny „pokrokáře“, aby jim dali hlas, konzervativci upozorňovali národ na byrokratickou kontrolu, která měla „pach totalitarismu.“³⁰⁹ Jinak obě strany slibovaly dokončení školské reformy, zavedení pojištění „od kolébky do hrobu,“ zdravotní systém zdarma pro všechny - s přátelskou spoluprací soukromých a státních nemocnic v případě konzervativců a s lepšími a lépe zařízenými nemocnicemi u labouristů.

Zjevný rozdíl byl i ve znárodnění. U labouristů bylo státní vlastnictví lékem lékem na nezaměstnanost, rychlou stavbu domů; plánování a státní kontrola byly jeho doplňkem tam, kde ještě firmy do státního vlastnictví „nedozrály.“ Predestinace: konkurence – monopol – státní vlastnictví – byla drtivým aspektem filosofie labouristického programu. Z programového hlediska tak britští voliči jednoznačně dali přednost znárodnění. Nutno dodat, že pokaždé, když bylo zmíněno znárodnění, následovaly „férové kompenzace“ pro původní vlastníky. Projevovala se tak snaha spojit liberální pluralismus se socialismem.

3. 10. Černý čtvrtek

Ve čtvrtek dopoledne 26. července 1945 obdržel Churchill špatnou zprávu: deset konzervativních volebních obvodů přešlo do rukou labouristů. Kolem oběda se premiér dozvěděl, že mandát ztratil také jeho syn Randolph Churchill a jeho zeť Duncan Sandys. Po obědě již bylo jasno. Vítěz války prohrál volby. Labouristé

308 *Let US Face the Future* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/lab45.htm>

309 *Mr. Churchill's Declaration of Policy to the Electors* na <http://www.psr.keele.ac.uk/area/uk/man/con45.htm>

získali 393 mandátů, konzervativci 214. Labouristé měli v parlamentu většinu 146 hlasů nad všemi ostatními poslanci. Churchill se ještě ten den odebral do Buckinghamského paláce, aby králi oznámil rezignaci. Večer si Churchill nechal zavolat svého pobočníka kapitána Pima. „Jsou zcela oprávněni volit, jak chtějí,“ řekl, „to je demokracie. Za tohle jsme bojovali.“³¹⁰ Druhý den ráno odletěl do Postupimi nový premiér Attlee. Churchill měl za čtyři měsíce oslavit jedenasedmdesáté narozeniny. Éra konzervativního paradigmatu skončila společně s poslední velkou rolí Británie ve světě.

V roce 1945 bylo přitom Britské impérium zdánlivě na vrcholu. Britské námořní síly měly nejvíce lodí v historii – dohromady 850 000 mužů a žen. V letectvu sloužilo více než milion lidí a britské zájmy ve vzduchu střežilo 55 469 letadel. Britové společně se spojenci kontrolovali Itálii, Německo a Rakousko. Byl to Churchill, který obrátil Mussoliniho sen *mare nostra* naruby a udělal ze Středozemního moře „britské jezero.“ Severní Afrika, Levanta a jižní Persie byly v briských rukou. Řecko se stalo podobně jako Portugalsko součástí britského mocenské perimetru.³¹¹

310 Gilbert, M.: *Churchill – život*, Praha 2002, s. 786.

311 Morris, J.: *Farewel the Trumpets – an imperial retreat*, New York 1978, s. 94.

Čtvrtá kapitola

Vzhůru k socialismu

Na nákupním lístku nadepsaném *Let Us Face the Future* byl seznam položek, které se musí koupit. Clement Attlee jako správný otec rodiny s tímto lístkem zamířil do Downing Street č. 10. Ministrem paliv a energetiky byl jmenován Manny Shinwell. Attlee ho požádal, aby znárodnil doly, rozvody a výrobu elektřiny a plynárenství. „Šel jsem zpátky do úřadu poradit se se svým stálým podsekretářem a s dalšími úředníky a oni mi řekli: „Tak to budete muset připravit návrhy ministře.“ Přirozeně. Pátral jsme tedy po nějakých informacích, po plánech, ale v úřadě žádné nebyly. Tak jsem šel do kanceláře *Labour Party*. Tam toho bylo také málo. Byl tam pamflet napsaný Arthurem Greenwoodem... Bylo tam několik rezolucí schválených na stranických konferencích, ale žádné plány. Tak jsem se do toho pustil, jako by to bylo něco nového. Bylo vskutku velmi obtížné to provést, vzpomínal Shinwell po letech.“³¹²

Jeden návod ale přesto existoval. V roce 1933 ho sepsal Herbert Morrison a jmenoval se *Socialisation and Transport*. Byl založen na jeho plánu z roku 1931, kdy vytvořil Výbor pro londýnskou dopravu (*London Passenger Transport Board*), jež byla autonomní veřejnou společností. Levice takový přístup kritizovala, protože byl založen na co největší efektivitě. Charakteristika veřejnoprávních korporací, které jsou velkou měrou britským vynálezem, je následující:

- a) je celá vlastněná státem, který dokonce může zvýšit její kapitál vydáním dluhopisů veřejnosti;
- b) je tvořena speciálním právem, a není podřízena - kromě takového rozšíření, které může být předepsáno - běžnému obchodnímu právu;
- c) je to právnická osoba, oddělená právnická entita, která může žalovat a být žalována, uzavírat smlouvy a získávat majetek vlastním jménem;
- d) je nezávisle financována, může si půjčovat, buď od ministerstva. financí nebo od veřejnosti a čerpá tržby z prodeje svých výrobků nebo služeb;

312 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 198.

- e) je zproštěna od forem parlamentní finanční kontroly a aplikované na vládní oddělení;
- f) její zaměstnanci nejsou státní úředníci a jsou rekrutováni a odměňováni na dobu a za podmínek, které si společnost sama zvolí.³¹³

Morrisonova veřejná společnost měla za úkol zkombinovat dvě vize: 1) obchodní pružnost, která chybí státní správě; komerční chování měly zajistit především poslední čtyři podmínky. 2) Veřejná kontrola měla být zajištěna prostřednictvím resortního ministra a jeho odpovědnosti v parlamentu. Ministr měl jmenovat rady společnosti. Pokud by si společnost chtěla půjčit (většinou od ministerstva financí nebo vydáním dluhopisů) půjčku musel schválit ministr financí a resortní ministr. Ministr by dostával výroční zprávy a účetní uzávěrku, kterou by předkládal parlamentu, stanovoval formu vyúčtování a vyžadoval kvalifikovaný komerční zisk společnosti ke kontrole. Po konzultacích s řídicím orgánem společnosti by byl oprávněn dát direktivu obecného charakteru.³¹⁴

Morrison kladl největší důraz na ekonomickou efektivitu. Jako předseda Výboru pro socializaci průmyslu (*Committee for Socialization of Industry*) se stal hlavním organizátorem znárodnování, i přesto, že s ním podle všeho nesouhlasil právě z ekonomických důvodů. Morrisonovi se nelíbilo, že se znárodnují takzvané „chromé kachny,“ které podle něj mohly přivést stát do potíží.³¹⁵ Díky Morrisonovu vlivu a praktické zkušenosti z vedení Londýna se tak prosadilo tzv. korporátní znárodnování.³¹⁶ Jeho nejdůležitějším prvkem byla snaha o dosažení co nejvyšší efektivity.

Tento názor s ním podle všeho sdílela celá vláda (s výjimkou Aneurina Bevana a stranické levice). Občas „děsivá upřímnost“ ministrů rozčeřila vody. „V Británii není příliš velké množství dělníků schopných řídit velké společnosti... Do doby, než bude více dělníků schopných řídit podniky, si myslím, že je nemožné mít v Británii dělníky kontrolovaný průmysl,“³¹⁷ prohlásil Stafford Cripps na

313 Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 13.

314 Tamtéž, s. 14.

315 více viz, Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 199-202.

316 Stát je akcionářem, podnik není řízen zaměstnanci a má právní subjektivitu a další znaky korporace. Jeho zaměstnanci nejsou státní úředníci.

317 Morgan, K. O.: *Labour in Power- 1945 – 1951*, Oxford 1985, s. 98.

stránkách *The Times* 28. října 1946. Bitvy za co nejvyšší efektivitu podniků Morrison svedl již v roce 1931.³¹⁸ S jeho názorem souhlasil také Attlee. Základ znárodnování byl tedy podle všeho technokratický. Labouristé tvrdili, že soukromé monopoly „zklamaly národ,“ a proto je měly nahradit státní.

První vlna znárodnování proběhla necelý rok po vítězství labouristů ve volbách. Čtyři znárodnovací zákony byly jen malou částí ze 75 opatření, které labouristická vláda prosadila během prvního roku u moci. S většinou 140 poslanců labouristé bez potíží prosazovali jeden plán za druhým. Na jejich straně stálo také veřejné mínění. Podle průzkumu Gallupova ústavu v prosinci 1945 podporovalo znárodnění dolů, dopravy, energetiky a dalších odvětví 62 % lidí.³¹⁹

Tempo znárodnování prováděného Labouristickou vládou³²⁰		
	Královský souhlas	Datum platnosti
Bank of England	14. 2. 1946	1.3. 1946
Letecká doprava	1.8. 1946	1.8. 1946
Uhlí	1.7. 1946	1.1. 1947
Cable and Wireless Ltd. (svěřené Poště)	6.11. 1946	1.1. 1948
Doprava	6.8. 1947	1.1. 1948
Práva na rozvoj půdy	6.8. 1947	1.7. 1948
Elektřina	13.8. 1947	1.4. 1948
Plyn	30. 7. 1948	1.5. 1949
Ocel a železo	24. 11. 1949	15.3. 1951

4. 1. Tři stránky pro „Starou dámu z Threadneedle Street“

Když labouristická vláda znárodnovala v březnu 2008 banku *Northern Rock*, potřebovala k tomu zákon o sedmnácti stránkách. Hugh Dalton spotřeboval na

318 více viz první kapitola této práce: Zrod znárodnovacích plánů

319 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 1245.

320 převzato z Abel, D.: *British Conservatives and State Ownership*, *Journal of Politics*, Vol. 19, 1957, s. 227 – 239, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 36.

znárodnění *Bank of England* – Staré dámy z Threadneedle Street – pouhé tři strany. Zákon o čtyřech člancích říkal jediné: „Stará dáma“ patří státu; dále přesně stanovil, jaké kompenzace mohou obdržet držitelé akcií, a sděloval jim, že mohou být vyplaceni tříprocentními vládními dluhopisy. *Bank of England* získala pravomoc požadovat informace, dávat rady a dohlížet na ostatní banky.³²¹ „Ministerstvo financí může čas od času dávat takové direktivy, které po konzultaci s guvernéry banky uzná za vhodné ve veřejném zájmu.“³²² Sama banka na svých webových stránkách tvrdí, že toto právo nikdy žádný ministr financí nevyužil.³²³ Po nutné diskusi v parlamentu byla banka znárodněna.

Hlavní změny ve fungování banky se odehrály během guvernérství Montagua Normana. Do křesla šéfa usedl v roce 1920 a když o 24 let později odcházel do důchodu, tak měl za sebou plodnou práci na poli „racionalizace.“³²⁴ Měnil se také vztah mezi „Starou dámou“ a „Pokladem.“ „Fondy, které banka rozmísťovala na trhu, tvořily čím dál častěji veřejné prostředky. Norman jednou pronesl, slavnou poznámku, že je „nástrojem Pokladu.“³²⁵ Již v roce 1942 dala vláda bance omezenou pravomoc dohledu nad komerčními bankami. Když později ministr financí Hugh Dalton ve sněmovně prohlásil, že dává do souladu „právo se situací, kterou sami způsobili,“³²⁶ nikdo neprotestoval. Konzervativci i labouristé s ním víceméně souhlasili. Bývalý ministr financí a nyní vůdce opozice Winston Churchill v projevu předneseném v srpnu 1945 prohlásil, že zákonu nebude stát v cestě.³²⁷ V Průmyslové chartě (*Industrial Charter*) konzervativci slibovali, že nebudou privatizovat „Starou dámu,“ ale budou „bedlivě zkoumat způsob jakým *Bank of England* jedná s komerčními bankami.“³²⁸ Zkoumání zřejmě dopadlo dobře. V jednom z nejdůležitějších poválečných konzervativních dokumentů, *The Right Road for Britain*, není totiž o zkoumání ani zmínka.³²⁹ Všichni byli zřejmě

321 <http://www.bankofengland.co.uk/about/legislation/1946act.pdf>

322 Článek 4 zákona, <http://www.bankofengland.co.uk/about/legislation/1946act.pdf>

323 <http://www.bankofengland.co.uk/about/history/timeline5.htm>

324 http://www.bankofengland.co.uk/about/history/major_developments5.htm

325 http://www.bankofengland.co.uk/about/history/major_developments5.htm

326 Abel, D.: *British Conservatives and State Ownership*, Journal of Politics, Vol. 19, 1957, s. 227 – 239, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 37.

327 Morgan, K. O.: *Labour in Power- 1945 – 1951*, Oxford 1985, s. 100.

328 *The Industrial Charter: A Statement of Conservative Industrial Policy*.

329 *Right Road for Britain: The Conservative Party's Statement of Policy*, London 1949, s.1-68.

spokojeni, a to i akcionáři a vedení banky. Konzervativní poslanec Robert Boothby dokonce zákon ve sněmovně podpořil.

Veškeré akcie banky, dosud ovládané zhruba 17 000 akcionáři byly převzalo ministerstvo financí a vyplácelo za ně předem vyměřené kompenzace podle zákona.³³⁰ Kompenzace překonaly odpor. V případě guvernérů banky pomohl jiný krok. Dalton nejprve požádal lorda Catta, aby zůstal ve vedení banky. Pak zredukoval Výbor ředitelů ze 24 na 16 a ponechal si pravomoc jmenovat jen 4 ročně. Nejdůležitější bylo, že ve funkci nechal všechny prominentní ředitele, včetně těch, které nenáviděly odbory a *Labour Party* pro meziválečnou politiku deflace. Neozval se ani hlásek proti.

Znárodnění *Bank of England* bylo zcela záležitostí Hughu Daltona, nikoli Morrisona. Dalton sledoval „Starou dámu“ dlouho. Před válkou byl členem diskusního Klubu X,Y,Z (*X,Y,Z Club*), podobně jako „architekti“ vládní ekonomické politiky Douglas Jay a Evan Durbin. Na diskusích v klubu se všichni shodli na tom, že nemá smysl znárodnit celý finanční sektor. Mnohem lepší bylo podle Daltona znárodnit jen „Starou dámu“ a dát jí pravomoc kontrolovat a usměrňovat ostatní finanční instituce. Cílem bylo dostat národní peněžní systém pod veřejnou kontrolu. Během diskuse, při níž se řešil problém *Bank of England* jako opory kapitalismu, Dalton sebevědomě prohlásil: „Udělejte mě kancléřem pokladu a dejte mi pohodlnou labouristickou většinu v parlamentu a já znárodním *Bank of England* během večírku. Později dodal: „Nakonec nebyl večírek ani nutný, bohatě stačil čaj pro dva (s Catem).“³³¹ Znárodnění „Staré dámy:“ *business as usual*.

4. 2. Letecká doprava

Začátky britské letecké dopravy byly ve znamení ostré konkurence. V srpnu 1919 vznikla úprvní letecká společnost - *Aircraft Transport and Travell AT&T*. Společnost provozovala komerční lety mezi Londýnem a Paříží. Cesta trvala 2,5

330 Abel, D.: *British Conservatives and State Ownership*, Journal of Politics, Vol. 19, 1957, s. 227-239, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 37.

331 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 203.

hodiny a základní jízdenka stála 15 liber.³³² Provozovatel linky George Holt Thomas s Geoffreyem de Havillandem kromě letecké dopravy letadla také vyráběli. Pionýrské doby se žádnou specializací nevyznačovaly. *Handley Page Transport* začala linku provozovat o týden později. V únoru 1920 založili podnikatelé v lodní dopravě společnost *Instone* a zprovoznili třetí linku Paříž – Londýn. *Handley Page* pak v létě začala létat také do Amsterdamu. Na této lince su konkurovala s nizozemskou společností KLM.

Konkurenci zlomili Francouzi. Dvě letecké společnosti začaly za pomoci státních subsidií vozit pasažéry mezi Londýnem a Paříží. V Británii, která až díky první světové válce začala vůbec pronikat do tajů regulace ekonomiky taková myšlenka zpočátku nenalezla úrodnou půdu. „Jestli chtějí soukromé letecké společnosti létat, musejí umět létat samy,“³³³ poznamenal tehdy Winston Churchill. „Británie je největší světovou mocností, největší námořní silou a přesto je v letecké dopravě závislá na zahraničních mocnostech,“ takový byl argument, který zlomil odpor ke státním subvencím. Škoda, že nezvítězil tento: je krásné, že Francouzi a Nizozemci jsou Velkou Británií tak ohromeni, že se jejím občanům skládají na levnou leteckou dopravu. Brity „popíchla pýcha.“ Vznikla komise pro subsidie na dopravu přes kanál La Manche, jež leteckým společnostem garantovala 10% zisk. Již v prvním roce fungování nového systému vyplatili daňoví poplatníci prostřednictvím komise 85 671 liber.³³⁴ Jakmile se přistoupilo na tento „racionální“ princip, tak racionalita pokračovala. Stát postupně začal společnosti slučovat. Pak je konzervativci před válkou sloučili do jedné firmy, aby zracionalizovali vyplácení subsidií. Největší racionalizaci v odvětví měl přinést zákon vytvoření *British Overseas Airways Company*. Ta *de facto* existovala již od roku 1940 a byla produktem chamberlainovského socialismu („odkoukaného“ od v Británii té doby populárního fašismu, tedy jeho korporativistické stránky) V roce 1946 tak vznikla monopolní struktura ve státním vlastnictví. Proti meritum zákona nikdo neprotestoval. Pokud nějaké drobné protesty byly, pak souvisely spíše s bojem o funkce a výhody. Sám zákon byl spíše „holí“ nebo „výtahem

332 Millward, R.; Singleton J.: *The Political Economy of Nationalisation in Britain 1920-1950*, Cambridge University Press 1995, s. 67.

333 Tamtéž, s. 68.

334 Millward, R.; Singleton J.: *The Political Economy of Nationalisation in Britain 1920-1950*, Cambridge University Press 1995, s. 68.

k něčemu.“ Když ho Herbert Morrison postoupil do parlamentu „citoval toryovské argumenty proti myšlence marnotratné soukromé konkurence v leteckých službách.“³³⁵ Rozdíl mezi koncepcí torye, lorda Swintona, a labouristy Herberta Morrisona byl minimální. Mohla za to válka. Swinton poté, co v roce 1935 převzal ministerstvo letectví, sice prosazoval rychlý rozvoj letectva a vliv státu na něj, ale jen kvůli válce.

Druhá světová válka znamenala právě pro letectví ohromný zlom. Díky letadlům začínal britský obranný perimetr nově na německých letištích. Za druhé světové války, kdy hrála letadla ohromující úlohu v bitvě o Británii, se zrodil mýtus o státu jako nejlepším vlastníku. Když bylo odvětví řízeno státem, nastal jeho největší rozkvět. To byla empirická zkušenost, na kterou Britové tolik dají. Odpor se proto nedal očekávat. Letectví nebylo znárodněno s argumentem, že cosí dluží národu a musí se pozvednout jako železnice. Nebylo ani páteří ekonomiky jako rozvody elektřiny a plynu. Nebylo znárodněno kvůli udržení zaměstnanosti jako těžba uhlí. Již válečná Bílá kniha *British Air Transport* označila letectví za přirozený monopol! Letectví tak bylo znárodněno kvůli starému marxistickému dilematu: buď bude monopol státní nebo soukromý. Peter J. Lyth – historik briské letecké dopravy vidí ve sborníku *Political Economy of Nationalization* pět hlavních důvodů, proč bylo znárodnění obecně považováno za racionální krok. Jsou to: 1) geostrategický důvod (letectví musí vlastnit stát kvůli dopravě do kolonií); 2) státní vlastnictví zajistí rychlý vývoj nových typů letadel; 3) je nutné zajistit leteckou dopravu na odlehlá místa, která by nebyla pro soukromého dopravce rentabilní; 4) demonstrace úspěšnosti státu (tím to také celé začalo; 5) restrikce konkurence přinese snížení nákladů.³³⁶ Línie byla stejná: regulace a subsidie – racionalizace – znárodnění. Stejně, jako když Aneurin Bevan zjistil, že stát dotuje většinu soukromých nemocnic – když už to platíme, tak to budeme také vlastnit.

Vláda proto začala financovat tři korporace a ministr jim říkal, jaká letadla mají používat a kde. Zákon z roku 1946 navíc opravňoval ministra k uhrazení ztrát

335 Morgan, K. O.: *Labour in Power 1945-1951*, Oxford 1985, s. 102.

336 Lyth, P. J.: *The Changing Role of Government in British Civil Air Transport, 1919-1949*, in: Millward, R.; Singleton, J.: *The Political Economy of Nationalisation in Britain 1920-1950*, Cambridge University Press 1995, s. 65-67.

národních společností. Zatímco první subsídie v roce 1921 stála něco více než 85 000 liber, od roku 1946 dokonale unifikované odvětví s vysokou mírou racionalizace spolykalo v letech 1946-1948 10 milionů liber ročně. Každý další rok až do roku 1956 to bylo 8 milionů liber. Za deset let tak náklady na státní „racionalizované letectvo“ přišly na 84 milionů liber.³³⁷ Na tento trend vláda reagovala unifikací. V roce 1949 sjednotila *British Overseas Airways Corporation* s *British South American Corporation*.

Dne 6. července 1950 konzervativní poslanec a expert na letectví A. T. Lennox-Boyd kritizoval vládní politiku: „Sněmovnu by mohlo zajímat srovnání mezi náklady *British European Airways* a náklady leteckých společností používajících podobná letadla na stejných trasách. V roce 1949 letadla BEA ... urazila 15,5 milionu mil a náklady byly 6,4 milionu liber. Jedna letecká míle tak vyšla na 8s 3d. Společnost létá na dakotách, vikingzích a rapidech. ... Soukromí operátoři tvrdí, že se stejnými letadly, trasami a tak dále mají zisk 472 000 liber namísto ztráty 2,5 milionu.“³³⁸

Konzervativci si v té době nemysleli, že je řešením privatizac, nýbrž řešení viděli reorganizace společnosti do 15 – 25 vzájemně si konkurujících jednotek. Cesta k soukromému vlastnictví byla ještě dlouhá. Náklady na subsidie vyplácené nejprve soukromým a posléze státním provozovatelům letecké dopravy, každopádně překročily sto milionů liber, vybraných od daňových poplatníků.

4. 3. Čtyři měsíce na doly!

V březnu 1944 se Gallupův ústav zajímal o to, co si lidé myslí o plánu labouristů vyřešit problém klesajících dodávek uhlí znárodněním dolů. Již tehdy se vytvořila koalice, která přetrvala až do konce čtyřicátých let - koalice 60 % Britů,³³⁹ kteří viděli řešení ve znárodnění uhlí. Žádné jiné znárodnění kromě resortu zdravotnictví nevyvolávalo taková očekávání. Znárodnění mělo být jasným rozchodem s „temnou minulostí.“

337 Abel, D.: *British Conservatives and State Ownership*, Journal of Politics, Vol. 19, 1957, s. 227-239, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 37.

338 Tamtéž, s. 38.

339 *British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946*, AHDS History, UK Data Archive, Dataset: 4403.

Vrcholem první vlny znárodnování bylo převzetí uhelného průmyslu státem. Hornické odbory již v roce 1919 došly k závěru, že jediným možným řešením složité situace v odvětví je zestátnění dolů. Horníci patnáct let propagovali tuto myšlenku s takovou razancí, že nikdo od labouristické vlády neočekával nic jiného než okamžité zestátnění celého průmyslu, a to i s ohledem na to, že hornické odbory sponzorovali zvolení více než třiceti labouristických poslanců.³⁴⁰

Bezprostředně poté, co labouristé vyhráli volby, byl oznámen jejich záměr znárodnit uhelný průmysl, a to 15. srpna 1945. Dne 19. prosince 1945 byl zákon vydán tiskem. Příprava trvala čtyři měsíce. „Zákon byl syrový a útržkovitý. Obsahoval málo. Zajišťoval, že stát převezme vlastnictví dolů prostřednictvím výboru o devíti mužích, kteří převezmou kompletní odpovědnost za toto odvětví.“³⁴¹

Během prvního roku znárodnování nenarazil tento krok ve společnosti na větší odpor. Jen velmi mírnou opozicí mu byli konzervativci. Anthony Eden během druhého čtení zákona projevil určitou míru kritiky,³⁴² jež ale víceméně nestála za řeč. Liberálové návrh zákon podpořili. „Obecně se uznávalo, že dědictví průmyslových vztahů mezi majiteli dolů a dělníky bylo děsivé...“³⁴³ Jediný problém měl ministr paliv a energetiky Emanuel Shinwell s přípravou a organizací znárodnění: jednoduše nevěděl, jak to má vlastně provést. Opět byl proto ustaven morrisonovský model centrálního řídicího výboru s devíti členy. „Zákon o znárodnění uhelného průmyslu dal Národnímu výboru pro uhlí odpovědnost za organizaci celého odvětví a nechal naprosto na něm, jakou formu řízení a decentralizace zvolí.“³⁴⁴ Každý z členů Výboru dostal konkrétní exekutivní odpovědnost. Dvě křesla ve Výboru dostali zasloužilí odboráři: Walter Citrine, z bývalý sekretář TUC, a Ebby Edwards, sekretář NUM. Oba rezignovali na své posty v odborech. Celé odvětví bylo rozděleno do osmi regionů, které sloužily jako prostředníky mezi Výborem a 48 oblastmi důlních skupin.

340 viz. první kapitola této práce: 1.3.1. Uhlý průmysl.

341 Morgan, K. O.: *Labour in Power- 1945 – 1951*, Oxford 1985, s.103

342 Tamtéž, s. 104.

343 Tamtéž, s. 104.

344 Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 15.

Konzervativci ponechali doly až do osmdesátých let ve státních rukou. Jediné, k čemu se odhodlali, byla reorganizace. Tak již ve *Right Road For Britain* a v *Industrial Charter* slibovali, že „decentralizují hierarchickou strukturu Národního výboru pro uhlí, stimulují místní entusiasmus, zruší staré divizní Výbory, ustaví nové oblasti, omezí funkce Národního výboru pro uhlí na takové věci jako vyjednávání o mzdách, koordinace prodejních cen, zvyšování kapitálu a utváření společných služeb jako je výzkum.“³⁴⁵ Podle jejich konkrétních kroků lze dovodit, že jediný problém se znárodněnými doly byla „mapa“ jejich organizace.

Jediní skuteční kritici znárodnování dolů byli levicoví aktivisté a politici. Velká část z nich měla problém s výší kompenzačních plateb, jež dosáhly 164,6 milionů liber ve vládních dluhopisech. Příčinou byl způsob, jak se k sumě došlo. Ta vznikla jednáním mezi ministrem a Důlní asociací. „Tribunál tří prominentních osob rozhodl, že vyplacená suma dosáhne 164,6 milionu liber; bez vysvětlení toho, jak k číslu došli.“³⁴⁶

Vláda vysvětlovala nutnost znárodnění dolů několika argumenty. Prvním bylo zjištění tzv. Reidovy komise, že uhelný průmysl nutně potřebuje reformu.³⁴⁷ Druhý argument byl, že znárodnění je dobré samo o sobě. V lidech to vyvolávalo dvojí očekávání: horníci očekávali výrazné zlepšení pracovních podmínek, a to i díky tomu, že se jejich předák stal členem řídicího Výboru. Pro horníky tak slovo znárodnování splynulo s vyššími mzdami, delší dovolenou, kratší pracovní dobou a dalšími benefity. Naopak konzumenti uhlí, tedy „zbytek“ národa plus průmysl, si od znárodnění slibovali nízké ceny uhlí, jeho bezproblémové dodávky a širokou dostupnost. Taková byla očekávání. Zdravému rozumu ale muselo dojít, že pokud má vláda zajistit levné uhlí a současně zvýšit personální náklady, musí zároveň dojít k razantní modernizaci těžby. Ta zvýší produktivitu práce a pomůže udržet ceny. Přesně to se ale nestalo. Vláda vyšla vstříc horníkům, současně platila kompenzace bývalým majitelům a držela ceny uhlí na nejnižší možné úrovni. Při nemožnosti provést rychlou modernizaci potřeboval kabinet zajistit pracovní síly

345 *Right Road for Britain: The Conservative Party's Statement of Policy*, London 1949, s. 28-29.

346 Kelf-Cohen, R.: *Nationalisation in Britain: The End of a Dogma*. London 1958, s. 25.

347 Více viz. první kapitola této práce: 1.3.1. Uhlenný průmysl.

pro doly. To však bylo během poválečného nedostatku pracovní síly standardními kroky neproveditelné.

Hornické odbory si při jednání s ministrem dojednaly tzv. Hornickou chartu (*Miners Charter*). Díky ní měli chodit do práce pět dní v týdnu a mít dovolenou dva týdny ročně místo dosavadního jednoho. Vláda navíc předpokládala, že změna vlastníka povede také ke změně v pracovních návycích horníků. Herbert Morrison tomu říkal „změna srdcí.“³⁴⁸ Jenže i horníci měli své představy o tom, jak by měl fungovat důl patřící národu, stejně jako management dolů. V roce 1955 konstatovala Fleckova komise v jednom ze svých závěrů, že doly přišly znárodněním o zkušené managery. „Když byl průmysl znárodněn, ztratil mnoho úředníků. Většina managerů velkých podniků se rozhodla nestát se úředníky Výboru,“³⁴⁹ cituje jeden ze závěrů komise historik britského znárodnění R. Kelf – Cohen. To vše vedlo ke nevalnému managementu dolů, které se po válce nacházely v neuspokojivé provozní situaci, ke špatné personální situaci (nedostávalo se pracovní síly), a tím pádem k nedostatku uhlí. Podinvestovanost dolů stejně tak jako železnice dala labouristické vládě největší ránu. V uhelném průmyslu pracovalo v té době 700 000 lidí. Uhlí zajišťovalo z 93 % národní spotřeby paliv.

V červnu 1946 Jay upozornil Attleeho na to, že klesající počet uhelných skládek může být během příštího jara zredukován na „nemožnou úroveň 3 až 4 milionů tun.“³⁵⁰ V červenci Meade a Jay Attleeho varovali, že v říjnu se vytěžilo jen 11 tun uhlí, což bylo o 20 % méně v meziročním srovnání. Začalo hrozit, že by zima mohla zredukovat rezervy uhlí na úroveň týdenní spotřeby země. Na konci července proto Attlee označil uhlí za „nejurgentnější ekonomický problém země.“³⁵¹ Souhlasili s ním také Herbert Morrison a Hugh Dalton, členové vládního Výboru pro uhlí. Energetický problém začal dostávat politický podtext. Očekávaný kolaps dodávek nejcenější energetické suroviny měl přijít v okamžiku, kdy Národní výbor pro těžbu uhlí převezme kontrolu nad celým odvětvím.

348 Kelf–Cohen, R.: *Nationalisation in Britain: The End a Dogma*. London 1958, s. 33.

349 Tamtéž, s. 37.

350 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 213.

351 Tamtéž, s. 278.

Levicoví politikové toužili desítky let po státních dolech. V okamžiku, kdy si své touhy splnili přišla, největší krize vlády. Již v létě 1946 byl z důvodů solidarity s Německem a kvůli hladomoru v Asii zaveden přidělový systém na chléb. Takové opatření nebylo nutné po celou válku. Dne 1. ledna 1947 byly znárodněny doly. Dva měsíce na to se zhroutila ekonomika země kvůli nedostatku uhlí. Silné lednové mrazy vrátily Británii o pár století zpět. Týdny mrzlo a celý únor nesvítilo slunce. Kvůli silnému mrazu se nedaly používat železniční tratě, lodě s uhlím zamrzly v přístavech. RAF shazovala jídlo pro lidi a zvířata. Uhlí zamrzlo v dolech, lodě v přístavech.

Pracovalo se při světlech svíček. Města se zahalila do tmy – veřejné osvětlení bylo vypnuté, stejně jako výtahy v domech. Noviny, které měly dosud tloušťku sebraného vydání Marxových spisů, se smrskly na čtyři strany. Zastavila se výroba. Dva miliony lidí nemohly chodit do práce. Nezaměstnanost vzrostla z 400 000 na 1,75 milionu lidí. Export byl v troskách. Například firmě *Austin* palivová krize téměř „zlomila vaz.“ „Nikdo nemohl použít elektrický vařič od od 9:00 hodin do 12:00 a od 14:00 do 16:00 hodin.“³⁵² A co hůř, zamrzla také hodinová mechanika v Big Benu.

Palivová krize se spojila s chladným počasím. Na prvních stránkách okleštěných britských novin lidé mohli číst titulek: *Shiver with Shinwell and starve with Strachey*,³⁵³ tedy „klepání se zimou se Shinwellem“³⁵⁴ a hladovění se Stracheyem.“³⁵⁵ Krizi ještě zhoršovala totální neschopnost obou ministrů. Hennessy v této souvislosti napsal: „Nebylo to jen výjimečné zimní počasí, které udeřilo 23. ledna 1947. Bylo v tom cosi více. Mnohé z toho mělo něco společného s politickou korupcí (či špatným hospodařením) s národním černým zlatem – uhlím - dodavatelem 93% domácí energie.“³⁵⁶

Ve druhém březnovém týdnu přišla obleva. Po rekordní zimě přišly rekordní povodně. Británie se změnila v Bangladéš se všemi neduhy. Byl nedostatek pitné

352 Tamtéž, s. 277.

353 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 277.

354 ministr paliv

355 ministr zásobování a zapálený marxista

356 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 278.

vody. Uprostřed března vláda jednala o situaci v Řecku: bez světla, bez výtahů a bez vody. Ministrům rozhodnutí ulehčoval svit svíček a rozvrácená země. Roli Britů na světové scéně převzali Američané. Kuriózně to bylo uhlí, které stálo za pádem velmocí. Labouristická vláda musela zareagovat popřením práv odborů. Do dolů nastoupili polští dělníci, kteří opět bojovali za záchranu země. To mohlo mít jediný výsledek: v létě 1947 vypukly v jižním Walesu neoficiální stávky, stejně tak jako v Grimerthorpe a v dalších dolech v Jižním Yorkshiru. Příkazy nenáviděných vlastníků dolů nahradily příkazy státních úředníků a politiků. Mezi dělníky se začal šířit názor, že „znárodnění bylo trikem vlastníků dolů, kteří se po reorganizaci průmyslu za státní peníze vrátí zpět.“³⁵⁷

V květnu 1948 odstoupil na protest proti „managerské neschopnosti a extensivní centralizaci“ Sir Charles Reid z Národního výboru pro uhlí. Architekt „přestavby“ dolů znechuceně „opustil loď.“ Dne 24. listopadu 1948 pro *The Times* nastínil nutnost přestavby odvětví na holdingovou společnost. Požadoval nový systém řízení, větší odpovědnost manažerů a reorganizaci společnosti. Doufal, že se poté dostaví konkurence mezi jednotlivými součástmi celé firmy. Navrhoval oslabit centrálu v Londýně a její pravomoci přesunout na jednotlivé korporace holdingu. Výbor v Londýně měl sloužit jako sbor zástupců korporací a pracujících. Poslední mezititulek jeho článku se jmenoval „Nebezpečí státních monopolů.“ „Soukromý podnik závisí na svých vlastních zdrojích pro přežití. Kontrola, kterou akcionáři uplatňují nad managementem, je nutí být ve střehu. Na druhou stranu, u státních podniků s jejich monopolem není snadné zvednout cenu komodit. Je těžké se ubránit se neefektivností a výstřednostem. Je tu tendence utrácet státní peníze bez velkého rozvažování a dívat se na výrobní náklady jako na nedůležité. Je mnohem obtížnější bránit se nadměrným požadavkům na růst mezd ze státního měšce, který má výbor k dispozici; taková cesta k uklidnění zaměstnanců je pro manažery lákadlem. Proto je nutná reorganizace, která přinese personální odpovědnost.“³⁵⁸ Po roce státní správy dolů začala pomalá eroze názoru, že znárodnění vede k racionalizaci, efektivitě a blahu národa. Ten měl v této době uhlí ještě pořád na příděl.

357 Kelf-Cohen, R.: *Nationalisation in Britain: The End a Dogma*. London 1958, s. 30.

358 Charles Reid : *The Problem of Coal, III-New Structure proposed for the Industry*, The Times Publishing Company Limited 1948, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 124.

Dolování uhlí patřilo již od první světové války mezi silně regulovaná odvětví. Mezi válkami se do „nejlepší kondice“ dostalo ve třicátých letech. Klesaly absence, zvyšovala se produktivita práce. V roce 1938 Chamberlainova vláda okleštila pravomoci vlastníků dolů. Stát *de facto* převzal doly během války. Od chvíle, kdy tak učinil, klesala produktivita práce a ruku v ruce s ní také těžba. Problémem uhlí byly zjevně zásahy státu. Problém se léčil zestátněním dolů. Na generace dopředu tak byli daňoví poplatníci zavázáni platit úroky z kompenzačních plateb, dotovat ze svých daní každý vytěžený metrický cent „černého zlata.“ Kroky labouristické vlády byly navíc nevratné. Teprve úpadek celého odvětví v osmdesátých letech a vzestup ekonomiky poháněné ropou vedly alespoň k privatizaci dolů. Mezitím ale každý britský daňový poplatník uhradil ze svého tisíce liber kvůli myšlence státního vlastnictví dolů.

4. 4. Cable and Wireless

Zatímco nedostatky v těžbě uhlí zasadily Britskému impériu „první ránu,“ telekomunikace ho měly scelit. Již od roku 1902 se datovala spolupráce zemí impéria v telekomunikacích. Od té doby se také začal stát zajímat o podnikání firem v oboru. Po ustavení *Pacific Cable Board* se začalo s pokládáním prvních telegrafních kabelů spojujících Velkou Británii s jejími dominii: Austrálií, Kanadou a Novým Zélandem. Vláda v Londýně, i ty v dominiích zvažovaly strategické aspekty vzájemného telegrafního spojení. Díky subvencím na cenově náročnou pokládku telegrafických kabelů na ni také měly monopol. To ovšem změnil prudký komerční rozvoj radiokomunikací, jenž vedl ke konkurenci soukromých poskytovatelů spojení mezi Británií a Indií, Kanadou, Austrálií, Novým Zélandem a Jižní Afrikou.

„Toto nové médium znamenalo ohrožení komerčních zájmů společností, jež poskytovaly kabelové spojení na velké vzdálenosti,“³⁵⁹ píše se ve studii *Institute of Commonwealth Studies*. To vyvolalo obavy, že staré subsidie budou ztraceny společně s kontrolou komunikace. Na mezivládní konferenci o kabelech a sítích v roce 1928 tak bylo doporučeno „vytvoření jedné komunikační společnosti, která

359 http://www.aim25.ac.uk/cgi-bin/search2?coll_id=4576&inst_id=16

převezme a bude obsluhovat všechny komunikační systémy všech radiokomunikací a telegrafních společností napříč *Commonwealthem* a impériem, včetně *British Post Office* a *Pacific Cable Board*.³⁶⁰ Tak vznikla společnost *Imperial and International Communications*, později přejmenovaná na *Cable and Wireless Limited*.

Současně vznikl Imperiální poradní výbor pro komunikace (*Imperial Communications Advisory Committee* - ICAC), se kterým měla společnost za povinnost konzultovat veškeré kroky své obchodní politiky, především v oblasti poplatků. Austrálie, Británie, Kanada, Indie, Irský svobodný stát, Nový Zéland a Jižní Afrika měly v komisi svého zástupce. Zástupci všech zemí se měli snažit o unifikaci a modernizaci komunikačních technologií v celém pozdějším *Commonwealthu*. Druhá světová válka znamenala, že se členové poradního sboru již nescházeli v Londýně, ale zůstávali každý ve své zemi. Na jeho jednání v Londýně v roce 1944 požadovaly země *Commonwealthu* akceleraci centrální koordinace telekomunikací ve společenství.

Dne 1. listopadu tak mohl ministr financí Hugh Dalton Dolní sněmovně sdělit čtyři body, podle kterých se měly měnit telekomunikační služby v *Commonwealthu*. Tomu předcházela mise lorda Reitha v Indii a dalších zemích a telekomunikační konference zemí *Commonwealthu* v roce 1944. Reith vypracoval zprávu, na základě které 1. listopadu 1945 Dalton seznámil parlament s následujícími změnami:

- 1) Fundamentální změna v organizaci telekomunikačních služeb v *Commonwealthu*;
- 2) Veřejné vlastnictví všech zámořských telekomunikačních služeb všemi vládami *Commonwealthu*;
- 3) Změnu existující Telekomunikační rady *Commonwealthu* na nový Výbor s více funkcemi, reprezentující všechny vlády *Commonwealthu*;
- 4) Finanční kontribuce členů *Commonwealthu* za udržení a užívání kabelového systému.³⁶¹

360 http://www.aim25.ac.uk/cgi-bin/search2?coll_id=4576&inst_id=16

361 *HC Deb 01 November 1945 vol 415 cc634-5*.

Dalton k tomu dodal, že „vláda Jeho Veličenstva ve Spojeném království se rozhodla tato doporučení akceptovat.“³⁶² Labouristé navíc vytvořili atmosféru, v níž byl každý, kdo se postavil proti tomuto návrhu, označen za nepřítele impéria. Byly to přece země impéria, které takovou změnu požadovaly; společný znárodněný podnik měl podle výkladu labouristů posílit jednotu. Churchill očividně nebyl naladěný na stejnou notu. „Předpokládám, že budeme mít možnost o záležitosti diskutovat,“³⁶³ nesmířil se neměností návrhu. „Ano, až bude zákon uveden na program schůze, bude hojnost příležitosti,“³⁶⁴ odvětil mu Dalton.

Poté, co se tak stalo bránil, konzervativní pohled na věc především Oliver Lyttelton. „Nemohu nechat třetí čtení tohoto zákona bez protestu. Jestliže potřebuje impérium efektivní telekomunikační služby, tak současná společnost, která nebyla nikdy obviněna z neefektivnosti, je může zajistit, protože bude poskytovat lepší služby impériu, než mohou být poskytovány mrtvou rukou státní kontroly,“³⁶⁵ zlobil se. Marně. Akciová společnost měla 30 milionů jednolibrových akcií, vláda jich dosud spravovala 2,6 milionu. Zbytek byl v soukromých rukou. Změna vzbudila malý ohlas zejména díky tomu, že šlo o víceméně technickou operaci, navíc ve stínu znárodnování uhelného průmyslu.

Společnostem, vlastnícím akcie, byly kompenzace postupně vypláceny od 1. března 1947 do 28. února 1949. Absolutní většinu z 32,195 milionu liber vyplácených v této době (s tříprocentním zhodnocením od znárodnění) dostali ve státních papírech; něco málo přes dva miliony liber byly vyplaceny v hotovosti.³⁶⁶ Alespoň to vyplývá ze zprávy ministra financí Stafforda Crippse z 1. března 1949. Jedinou změnou oproti minulosti tak bylo, že ze státem kontrolované firmy se stala firma státní a v situaci napjatého rozpočtu byly vlastníkům akcií vypláceny kompenzace. Znárodnění bylo evidentně chápáno jako imanentně dobré, jako lék na všechny neduhy. Dalton si tak mohl při projednávání zákona ve sněmovně

362 *HC Deb 01 November 1945 vol 415 cc634-5.*

363 *HC Deb 01 November 1945 vol 415 cc634-5.*

364 *HC Deb 01 November 1945 vol 415 cc634-5.*

365 *HC Deb 11 July 1946 vol 425 cc715-29.*

366 *Deb 01 March 1949 vol 462 cc25-6W*

dramaticky poznamenat: „Včera to bylo uhlí, dnes kabely. Socialistický postup, pokračuje.“³⁶⁷

4. 5. Doprava

Celkem 77 minut trvalo ministru dopravy Alfredu Barnesovi vysvětlit 16. prosince 1946 poslancům obsah nového dopravního zákona. „Zákon, jež vám zde dnes představuji, přináší největší a nejrozsáhlejší socializační opatření, které kdy bylo kdy představováno svobodnému demokratickému parlamentu,“³⁶⁸ nechal se hned ze začátku strhnout dějinami. Ostatně, měl pravdu. Znárodnění dopravy bylo nejambicióznějším projektem socialistické vlády: hlavní ideou bylo integrovat železnici, silniční dopravu a říční dopravu pod Britskou dopravní komisi (*British Transport Commission*) a vytvořit podnik se 750 000 zaměstnanci; kromě toho také obchodní přístavy a hotely patřící dopravním společnostem. „Z 18 milionů osob zaměstnaných v britském průmyslu bude 1, 25 milionu z nich postiženo tímto zákonem. Nebude se jich týkat bezprostředně, ale zhruba 750 000 z nich se stane zaměstnanci Britské dopravní komise, tedy pokud toto opatření parlament schválí,“³⁶⁹ pokračoval Barnes.

Britská dopravní komise měla být rozdělena do čtyř hlavních sekcí: jedna pro železnici, jedna pro přístavy, doky a vnitrozemské vodní cesty, další pro silniční dopravu zboží a osob; Londýnský výbor pro osobní dopravu měl být přejmenován na Londýnskou dopravní exekutivu. Obří podnik měl být završením „přirozeného vývoje.“ „Nyní je čas, kdy můžeme ukončit nejistotu posledních sta let a dokončit proces unifikace,“³⁷⁰ přesvědčoval Barnes poslance. Jinak by hrozila „nemoudrá konkurence,“ která znamená „nerovnoměrné rozdělení zdrojů.“ Řešení bylo podle něj jednoduché: znárodnit, unifikovat a monopolizovat. Jedině tak se údajně dalo zabránit nutnému plýtvání, které s sebou nese konkurence. Pokud by se takové opatření provedlo, tak „neexistují žádné fyzické nebo finanční důvody, proč bychom neměli mít nejefektivnější, nejpohodlnější, nejrychlejší a nejlevnější dopravní systém na světě!“³⁷¹ Znárodnění tak mělo vyřešit problém zastaralosti

367 Morgan, K. O.: *Labour in Power: 1945 – 1951*, Oxford 1985, s. 101.

368 *HC Deb 16 December 1946 vol 431 cc1617-722*.

369 *HC Deb 16 December 1946 vol 431 cc1617-722*.

370 *HC Deb 16 December 1946 vol 431 cc1617-722*.

371 *HC Deb 16 December 1946 vol 431 cc1617-722*.

vozového parku způsobeného válkou. Především si ale od něj labouristé slibovali, že opět vrátí starý lesk a slávu železniční a vodní dopravě, které upadaly v konkurenčním boji s dopravou silniční, nejméně regulovanou a také nejméně dotovanou.

Barnes konzervativce upozornil také na to, že znárodnění dopravy přiblíží Británii ostatním zemím impéria. „Kanada má ve státním vlastnictví 55 % dopravy, Austrálie a Nový Zéland dokonce 95 %. V jihoafrické unii stát vlastní 81 %. A ve Velké Británii? 100 % v soukromých rukou,” postěžoval si. Konzervativci se jen malátně stavěli na odpor, zejména poté, co jim Barnes připomněl, že to byli oni, kdo svými hlasy schválili unifikaci železničních společností a že jejich současný vůdce Winston Churchill tehdy tento krok podporoval jako nejefektivnější možné řešení. Stejně tak britská konzervativní většina v roce 1934 schválila vytvoření Londýnského výboru pro osobní dopravu, jenž vznikl znárodněním 14 městských a 70 soukromých podniků. A výsledek? „Se všemi obtížemi je Londýnský dopravní systém nejlepší na světě,”³⁷² uzavřel Barnes poté, co se mu Quintinn Hogg vysmál za víru ve znárodnění. Poté již byl přerušen je málokdy.

Posléze Barnes zdůrazňoval, jak bylo pro potřeby obou válek nutné unifikovat železnici, protože „konkurenci na ní znamenal podkopání stability a efektivity.“ Toryové na to nenašli žádnou odpověď. U železnice se pak následně přeli jen o výši kompenzací, když bojovali za co největší odškodnění pro dopravce. Nejcitlivějším na znárodnění dopravy byla ta silniční. Barnes a jeho kolegové proto nasadili nejtěžší kalibr: jde o dějinou nevyhnutelnost. „Doprava směřuje k monopolizaci,”³⁷³ tvrdili.

Podle labouristů se jednalo o stejný problém, jaký v roce 1921 řešil Eric Geddes – odborník z oblasti obchodu ve vládě Lloyda George, který zredukoval počet železničních společností ze 120 na čtyři. Labouristická vláda se dle svého výkladu jen snažila urychlit přirozený vývoj. Dopravci byli podle zákona z roku 1933 rozděleni na tři skupiny. Znárodnění se týkalo všech tří. Každý podnik, který

372 *HC Deb 16 December 1946 vol 431 cc1617-722*

373 *HC Deb 16 December 1946 vol 431 cc1617-722*

dopravoval zboží či pasažéry na vzdálenost větší než 40 mil měl být znárodněn. Týkalo se to 86 000 vozů pod A licencemi, které vlastnilo 19 000 subjektů. Na základě licencí B „křížovalo“ Británii 53 000 vozů, které měly 27 000 majitelů. Největší skupinu tvořilo 149 tisíc malých podnikatelů s licencí C, kteří vlastnili 306 000 aut. Většina z nich měla jeden či dva vozy. Boj proti konkurenci a kapitalismu dostal kuriózní podobu. Stát si také zákonem přišel na 11 000 železničních vozů a lokomotiv a další tři tisíce, které se železnicí souvisely. „Dohromady bude získáno 30 až 35 000 silničních vozů jako výsledek povinných odvodů,” spočetl Barnes plánovaný vozový park a rozdrážděn poznámkami konzervaticních poslanců pokračoval: „Dejte této labouristické vládě pět let u moci, a lidé této země uvidí větší pokrok, než jaký proběhl za pět set let panování toryů.“³⁷⁴

To ale bylo „příliš velké sousto“ i pro silnou labouristickou vládu. Odpor veřejnosti, desetitisíců malých dopravců, ze kterých se měli stát státní zaměstnanci, vládě vyrazil dech. To také dodalo sílu konzervativcům ve sněmovně. Dva dny nakonec trvalo bouřlivé první čtení zákona. Konzervativci se soustředili na útoky proti znárodnění dopravních živností s C licencí. Široký odpor začal brát odvahu vládním politikům. „Douglas Jay přiznal, že Dopravní zákon byla chyba, ... která zdiskreditovala ideu veřejného vlastnictví.“³⁷⁵

Největší bitva se odehrála při projednávání návrhu zákona ve Sněmovně lordů. V příslušném výboru proběhla velké bitva a lordi se vůbec poprvé postavili proti znárodnovacím záměrům vlády. Vládní Komise pro socializaci průmyslu se zvláště díky tlaku Barnese, ale také Morissona, tlaku vzpírala. Nakonec rozhodl kabinet dne 13. března 1947 stáhnul pasáž o znárodnění dopravců s C licencí. Zákon pak prošel téměř bez odporu.

V červnu 1947 byl jmenována *Road Haulage Executive*. „Úkol, který stál před tímto orgánem, byl hrozivý; za tři roky získal přes 3500 společností a 42 000 dopravních prostředků a vytvořil z nich jednotnou národní službu s 80 000

³⁷⁴ HC Deb 16 December 1946 vol 431 cc1638.

³⁷⁵ Morgan, K. O.: *Labour in Power: 1945-1951*, Oxford 1985, s. 105.

zaměstnanci, známou jako *British Road Services*,³⁷⁶“ obdivně konstatuje historik byrokracie J. H. Smith. Pod státním dozorem rostl kolos, který se za normálních podmínek buduje desítky let. Stát získal na jedné straně staleté firmy jako *Carter Patersons* a *Pickfords*, na straně druhé to byli silniční dopravci. Žádná firma v tomto odvětví nekontrolovala více než jedno procento trhu! „Tři sta držitelů licencí mělo více než 24 vozidel, kolem 3 000 mělo 5-25, více než 23 000 operátorů mělo méně než pět dopravních prostředků. Po vypuknutí války vlastnilo 350 největších společností 10 000 dopravních vozidel, v průměru 28 na firmu.“³⁷⁷ Do té doby byla doprava v Británii záležitostí rodiných podniků. Účetnictví se dělalo v neděli u krbu v hale. Zaměstnanci byli potomci. Žádné odbory, žádné kolektivní vyjednávání. Jiné to bylo u železnice. Tam již od roku 1933 ve společnostech *Pickford*, *Carter Paterson* a *Hay's Wharf* vznikla také odborová organizace bílých límečků: *Railways Clerks Association*. Díky válce zaměstnávaly tyto společnosti v roce 1944 2100 úředníků. Pro účel unifikace a vytvoření nové obří firmy se tyto poměry měly začít měnit.

Šéfem nové státní dopravní firmy se stal voják z povolání. Pro převzetí 3 500 podniků vytvořil silný administrativní aparát. Zatímco v roce 1931 každý dvacátý zaměstnanec v dopravě byl úředník, v letech 1948-1953 byl úředníkem dokonce každý pátý. „Od začátku nový podnik expandoval fenomenální rychlostí. Celkový počet dopravních prostředků vzrostl z 8208 v lednu 1949 na 42 000 v lednu 1953; počet zaměstnanců z 23 000 na 70 000. V letech 1949-51 převzal přes 3 000 firem v ceně 80 milionů liber, v létě 1949 byla rychlost převzetí podniků 200 za týden,“³⁷⁸ vypočítává v působivém článku o nárustu byrokracie po válce sociolog J. H. Smith.

V *Right road for Britain* konzervativci veřejnosti a dopravcům okamžitě slíbili, že jejich vláda přikročí k navrácení svobodného vlastnictví těm částem dopravy, které byly znárodněny. „Operátoři obdrží licence „A“ či „B“ podle zákona z roku 1933. Noví účastníci ale musí dokázat, že jejich byznys nemůže být levnější a

376 Smith, J. H.: *The Rise of Bureacrasy*, Transactions of the Third World Congres of Sociology, Vol. II, s. 56-70, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 210-216.

377 Tamtéž, s. 210-216.

378 Tamtéž, s. 216.

efektivněji provozován existujícími dopravci, ať už na silnici, či na železnici. Omezení na soukromé dopravce by mělo být postupně omezeno. Současná svoboda licencí „C“ nebude omezována,³⁷⁹ slibovali.

Konzervativní vláda chtěla zastavit jakékoli další plány na znárodňování omnibusů a tramvajových podniků a kde to bylo možné, slibovala vrácení jejich bývalým vlastníkům, buď samosprávě nebo soukromníkům. Dráhy měly být reorganizovány do vhodného počtu regionální soustav, každá s vlastní identitou – koordinované v širší politice centrálním orgánem. Každá regionální soustava měla mít vlastní ředitelství.³⁸⁰

Nelenil ale ani trh. Stejně jako úředníci „fenomenální rychlostí“ rekvírovali jeden nákladní vůz za druhým, stejně tak se činili jejich původní majitelé, kteří žádali o „C“ licence. Na začátku roku 1947 bylo při projednávání zákona 149 000 udělených „C“ licencí. V červnu 1951 jich už bylo „neuvěřitelných“ 766 578.³⁸¹ Konkurence a trh si našly své „místo na slunci.“

V roce 1953 konzervativci prosadili nový Dopravní zákon (*Transport Act*). Ten přinesl ve své době převratnou novinku: způsob dopravy si mohl vybrat pasažér, stejně jako jeho výdaje, které měly odpovídat nákladům za vybranou službu. Celá sekce silniční dopravy byla prodána soukromým podnikatelům. Zůstala ale byrokracie, dosud řídící státní silniční dopravu. Nyní jí byly přiděleny pravomoce operátora, díky nimž zůstala zachována. „Konzervativci udělali v roce 1953 v *Transport Act* velký krok směrem ke konkurenci a k liberálním hodnotám ekonomické svobody, ale stále chránili železnice před silniční dopravou v duchu konzervativních zákonů z roku 1930 a 1933,³⁸² kriticky hodnotí Deryck Abel ve svém skvělém článku z roku 1957. Toryové svůj stín ze třicátých let nepřekročili.

379 *Right Road for Britain: The Conservative Party's Statement of Policy*, London 1949, s. 26.

380 Tamtéž, s. 29.

381 Morgan, K. O.: *Labour in Power: 1945-1951*, Oxford 1985, s. 108.

382 Abel, D.: *British Conservatives and State Ownership*, *Journal of Politics*, Vol. 19, 1957, s. 227-239, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 40.

4. 6. Silkingrad – půda a její rozvoj

Již v roce 1944 vládní koalice podpořila zákon o plánování měst a venkova (*Town and Country Planning Act*), který dával místním samosprávám pravomoc povinně vykupovat vybombardované a opouštěné pozemky za ceny z roku 1939. Úmyslem vlády bylo zabránit poválečným spekulacím, které by „prodražily“ obnovu země. Stejně tak zákon o rozmístění průmyslu z roku 1945, který vycházel z Barlowovy zprávy a dával ministerstvu obchodu pravomoc nepovolit vznik nových továren a nebo velkých přístaveb ke stávajícím provozům. Opatření mělo donutit průmysl odejít Londýna a přesunout se do regionů s vysokou nezaměstnaností. O dva roky později musel být zákon ještě zpřísněn. Firmy si vždy našly způsob jak ho obejít. Buď tak, že koupily nějakou starou továrnu, nebo rozšířily tu stávající. V tomto opatření se jednoznačně projevila největší chyba plánování a znárodnování: statický pohled. Každé plánování předpokládá, že historické situace jsou opakovatelné. Vůbec nebere v potaz jedinečnost každé historické události. A tak Barlow, Abvercrombie, Uthwatt a politici vykonavatelé jejich nápadů nevzali v potaz poválečné ekonomické změny. Poválečná ekonomika již nestála na těžkém průmyslu, ale na strojírenství. Zejména ve městech jako je Londýn se boomu dočkal sektor služeb. Opatření se tak minulo plánovaným cílem i vývojem.

V roce 1947 předložil ministr pro urbanistické plánování Lewis Silkin parlamentu zákon přinášející největší změnu v pojetí vlastnictví půdy od středověku. Do Dolní sněmovny dorazil zákon o urbanistickém plánování měst a venkova. Stát si ulehčoval pozici pro vyjednávání se soukromými majiteli při jednáních o výkupních cenách pozemků. Přinášel „znárodnění práv na rozvoj půdy.“ To bylo opatření, které doporučila Uthwattova zpráva v roce 1942 pro zemědělskou půdu. Zákon z roku 1947 ho rozšiřoval na veškerou půdu. Soukromí vlastníci mohli i nadále prodávat půdu soukromým developerům. „Uthwattovy návrhy byly konsistentnější pro predikovanou poválečnou situaci, tj. pro svět ve kterém ohromující většina veškerých nových staveb byla ve státní režii,³⁸³“ vysvětluje urbanista Peter Hall. To souviselo se zákony prosazenými v roce 1946 Aneurinem Bevanem, podle nichž dostávali obce subsidie na stavbu nových bytů. V letech

383 Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002, s. 115.

1945-1951 si soukromé osoby postavily 158 000 bytů z celkového počtu 1,25 milionu. Vláda tak financovala stavbu osmi bytů z deseti.³⁸⁴ V roce 1951 přesto chybělo podle odhadů téměř dva miliony bytů, zejména pro sociálně slabší rodiny. Labouristé omezili práva vlastníků půdy, protože potřebovali naplnit předvolební sliby. Zejména Ernest Bevin na mítincích sliboval, že vláda postaví čtyři až pět milionů nových bytů. Dalším opatřením, které mělo zlepšit situaci podnájemníků v podmínkách nedostatku nového bydlení, bylo zmrazení nájmu. To pomáhalo zejména u starších domů. Nájemy byly zmrazeny na úroveň roku 1939. V roce 1946 bylo takto regulováno nájemné u miliónu bytů. V tomtéž roce byl zákonem ustanoven tzv. Tribunál pro nájemy (*Rent Control Tribunal*). Zákon o kontrole nájmu z roku 1949 zařadil na seznam „regulovaných“ domů také nezařízené domy. „Toto opatření se ale již nepovedlo zavést do praxe,“³⁸⁵ poznamenává na okraj Pollard.

Znárodnění práva na rozvoj půdy mělo jediný cíl: zjednodušit centrálně plánovanou výstavbu země. Celá státní mašinerie byla použita a soustředěna na to, aby řešila všechny makroekonomické problémy na úkor zahraniční politiky a aktivity. Zákon z roku 1947 ale nepřinášel jen znárodnění práva na rozvoj půdy. Převratnou změnu znamenal také v oblasti centralizace urbanistického plánování. Počet úřadů se zodpovědností za urbanistické plánování byl zredukován z 1441 na 145 v Anglii a Walesu. Cílem bylo vytvořit státní orgány, které budou mít dvě funkce: veřejnou kontrolu rozvoje a využití půdy dle připravených plánů.³⁸⁶ Síť 145 pracovišť byla přímo podřízena ministerstvu plánování. Každý z nich měl na starost vytvořit plán pro svoji oblast na příštích dvacet let. Vlastníci mohli zvrátit plány úředníků se svými pozemky jediným způsobem: mohli si stěžovat na ministerstvu. Vytvoření plánu v kombinaci se znárodněním práva na rozvoj půdy znamenalo degradaci vlastnických práv půdy.

Další důležitou pasáží zákona byly logicky kompenzace. Stejně jako byly vypláceny majitelům akcií železničních společností, i majitelé půdy měli dostat

384 Pollard, S.: *The Development of British Economy: 1914-1950*, London 1963, s. 403.

385 Tamtéž, s. 403.

386 Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002, s. 115.

„rovné a spravedlivé odškodnění“³⁸⁷ za ztrátu práv na svůj majetek. Řada lidí si půdu kupovala proto, že očekávala její zhodnocení, například v blízkosti měst nebo průmyslových celků. „Zákon přinášel následující formulaci: všechny práva na rozvoj půdy v zemi byla oceněna a spočítána, poté zredukována s ohledem na párový účet.“³⁸⁸ Vlastníci mohli podle zákona pokračovat ve stávajícím užívání půdy, ale již neměli právo na její rozvoj a zhodnocení. Stát nebo místní orgán ministerstva plánování uplatnit právo na její další rozvoj nebo využití naopak mohl.

To vedlo k poslednímu důležitému ustanovení zákona. Jestliže byla znárodněna práva na rozvoj půdy, jejíž majitelé byli kompenzováni, ztratili veškeré finanční benefity z jejího možného zhodnocení. Jestliže tedy dostali od místního orgánu či od ministerstva plánování povolení změnit účel užívání půdy například na stavbu domů, čímž vzrostla cena pozemků, nebyl zisk jejich, ale státu. Příklad: farmář s pastvinami poblíž města prodá pastviny na stavbu rodinných domů soukromému developerovi (což nejde bez povolení příslušného úřadu, který zkoumá, zda je to v souladu s plánem) a získá tržní hodnotu pozemku, která je díky bytům vyšší než úřední cena. Jelikož ale ztratil právo na rozvoj půdy, musí státu zaplatit takzvaný „zvelebovací poplatek“ nebo „poplatek ze zvýšené hodnoty.“ Ten zákon stanovil na 100 % hodnoty zisku, což plně odpovídalo zásadám rovnosti v socialistické společnosti. Opatření navíc vycházelo z přísné logiky věhlasných urbanistických plánovačů. Mělo ale malou chybu: nefungovalo. Proč by někdo prodával pozemky, když by z toho nic neměl? Došlo tak k tomu, že opatření zdražovalo výstavbu. Kupující platili jeden poplatek státu a další majiteli, aby měl vůbec nějakou motivaci jim pozemek prodat.

Labouristé odložili vyplácení kompenzačních plateb v tváři tvář napjatému státnímu rozpočtu na rok 1954. Stát jim měl vyplatit téměř 300 milionů liber. Konzervativci sice neměli konkrétní volební plán, jak celý problém vyřešit ale 300 milionů liber byla dobrá motivace. V roce 1953 konzervativci zrušili „zvelebovací poplatek“ a to za křiku labouristů, že by ho stačilo pouze zredukovat, a zrušili plošné vyplácení kompenzací. Do tohoto roku mohl majitel půdy dostat

387 Tamtéž, s. 115.

388 Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002, s. 116.

kompenzaci pouze v případě, že mu státní úřady odmítly odsouhlasit jeho záměr s vlastněnou půdou. Například když chtěl postavit dům a to bylo zamítnuto. Pokud ale stavbu realizoval na jeho pozemku stát, například pro silnici nebo školu, dostal majitel pouze stávající hodnotu pozemku. To zavádělo zásadní nerovnost pro majitele půdy. Když byla využívána pro soukromé investory, šlo na ní vydělat. Pokud ale začal stavět stát, tak majitelé o zisk přišli. V roce 1959 se změnil zákon a také stát začal vyplácet majitelům pozemků plnou tržní hodnotu při povinném odkupu. Jedinou výjimkou zůstávalo „stavění měst na zelené louce.“³⁸⁹

A právě to vyvolalo největší odpor proti labouristické politice plánování výstavby. Plán stavby čtrnácti nových měst určených zejména pro dělníky v okolí Londýna rozhořčilo tamní rezidenty. Ti založili Organizaci na ochranu starousedlíků ve Stevenage (*Residents' Protection Organisation*)³⁹⁰. V květnu 1946 na mítingu ministra Silkina na něj křičeli hesla typu: „gestapo“ a „Diktátor.“ Poté, co prosadil zákon budující nová města na zelené louce, přejmenovali zastávku metra poblíž jeho ministerstva na Silkingrad. To vedlo „republikány ve Spojených státech k poznámce, že peníze z americké půjčky byly nality do neo-marxistických socialistických experimentů.“³⁹¹ Nedostatek peněz nicméně způsobil, že řada plánovaných měst zůstala jen na papíře. Dělníci dostali dočasné prefabrikované domy z aluminia. „Továrny na letadla je začaly chrlit z hliníku, protože nebylo železo. Cíl byl sto tisíc prefabrikátů, jeden za 600 liber, nakonec stál jeden 1 000 liber. Do roku 1948 jich bylo postaveno 125 000.“³⁹² Většina „dočasně“ sloužila do sedmdesátých let, řada až do devadesátých.

Do nových měst se nakonec stěhovali jen movitější lidé, kteří měli na bydlení v nich peníze. Šterlingová krize a hospodářské problémy znamenaly konec socialistickým snům. A tak lidem znovu přišla vhod Churchillova zkušenost. On sám nabádal labouristy, aby lidem nedávali nesplnitelné sliby, neboť vyvolají očekávání, které nebude možné splnit. Ve volbách v roce 1945 proto nic konkrétního nesliboval a prohrál je.

389 Při psaní této kapitoly jsem vycházel zejména z knihy: Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002.

390 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 172 – 173.

391 Tamtéž, s.173.

392 Tamtéž, s. 174.

4. 7. Elektřina

Již v roce 1882, tedy mnohem dříve než v parlamentu zasedli labouristé poslanci odhlasovali, že jednou by měla být elektřina ve státním vlastnictví.³⁹³ Konzervativní premiér Stanley Baldwin v roce 1926 vytvořil zákonem Centrální výbor pro elektřinu (*Central Electricity Board*) a sjednotil tak všechny městské energetické stanice. Až do znárodnění dvě třetiny odvětví patřily samosprávě. Pro Hennessyho je udivující, že elektřina zůstala tak dlouho v soukromých rukou. Jasná linka od osmdesátých let 19. století až po znárodnění ale neexistuje, a to i přesto, že lze vystopovat mnoho prolegomen.

Ve třicátých letech 20. století začala přicházet na přetřes otázka efektivitý zásobování elektřinou. Dle britského zvyku vláda ustavila komisi, která měla tento problém prozkoumat. Zejména šlo o přívod elektřiny ke konečným spotřebitelům ve všech oblastech. Zejména odlehlé části venkova a pětina městských oblastí byl bez dostatečného zásobování elektřinou.³⁹⁴ To reflektovala zpráva komise, podle které „mnoho malých podnikatelů nemá zájem na takové diverzitě.“³⁹⁵ Komise vyjádřila se současným stavem nespokojenost. „V každém případě všechny asociace a jednotlivci, kteří byli před námi vystoupili, uvedli, že současná organizace je neuspojivá a volá po zlepšení,“³⁹⁶ tvrdilo se v jednom z článků její závěrečné zprávy. Lišily se jen názory jak to udělat.

Hennessy tvrdí, že komise přišla jen s návrhem organizace elektřiny na národní respektive státní bázi podobně jako u pošty.³⁹⁷ Komise ale netvrdila, že je to jediná nutná cesta. V článku 86, o kterém je řeč, konstatovala: „Například bylo navrženo, aby zásobování elektřinou bylo založeno na národní bázi srovnatelné s poštou, aby byl ustaven jeden Národní výbor pro elektřinu (*National Electricity Board*), pod

393 Tamtéž, s. 206.

394 Chick, M.: *Industrial Policy in Britain 1945-1951*, Cambridge 1998, s. 79.

395 Ministry of Transport: *Report of the Committee on Electricity Distribution*, May 1936, s. 84-93, 96-133 and 137-140, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 53.

396 Tamtéž, s. 50.

397 Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 206.

který by spadaly všechny autorizované elektrické podniky.³⁹⁸ Tato část závěrečné zprávy je víceméně sumáží navržených řešení. Komise rozhodně žádala změnu organizace. Její členové se nakonec se shodli na tomto závěru: „nějaký plán pro zlepšení distribuce musí v principu obsahovat jeden nebo druhý z následujících principů:

1) Beprostřední a kompletní reorganizaci na regionální bázi pod veřejnou kontrolou, se zavedením regionálních výborů, které by měly koupit všechny existující podniky.

2) Uchování a využití, kde to bude možné, větších a úspěšnějších podniků (vlastěných jak soukromníky, tak veřejnými úřady) k absorpci menších a méně účinných podniků.³⁹⁹

Hlavní překážku zlepšení distribuční sítě a tím i v zásobování elektrinou méně dostupných či profitabilních oblastí viděla komise v příliš velkém počtu soukromých společností. V letech 1933-1934 podnikalo elektroenergetice 635 soukromých a obecních společností a 400 z nich prodávalo méně než 10 % celkové produkce.⁴⁰⁰ Komise usoudila, že nejrozumější by byla redukce 640 společností na 250. Velké společnosti měly postupně absorbovat ty malé. Komise také pregnatně vyjádřila kategorický imperativ paradigmatu „velké je krásné.“ „Velké podniky mají schopnost plánovat v delším horizontu, jsou v lepší pozici při nakupování surovin, techniky a služeb a navíc mají finální zdroje na výplaty atraktivní pro správné typy lidí s nezbytnou kvalifikací pro různé expertní pozice,⁴⁰¹ tvrdilo se ve zprávě. Ještě v třicátých letech si ale „odborníci“ v komisi nedokázali představit, že by někdo zcelil odvětví jedním zákonem. Předpokládali, že „nutný přechod bude trvat minimálně padesát let.“⁴⁰² V této době komise doporučovala jednoznačně druhé řešení ze dvou navržených.

398 Ministry of Transport: *Report of the Committee on Electricity Distribution*, May 1936, s. 86, 96-133 and 137-140, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 50.

399 Ministry of Transport: *Report of the Committee on Electricity Distribution*, May 1936, s. 88, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 51.

400 Chick, M.: *Industrial Policy in Britain 1945-1951*, Cambridge 1998, s. 80.

401 Ministry of Transport: *Report of the Committee on Electricity Distribution*, May 1936, s. 109-140, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 54.

402 Tamtéž, s. 56.

Válka všechno změnila. V roce 1942 přišla elektřina znovu na přetřes. V srpnu téhož roku William Jowitt, třetí muž na ministerstvu financí⁴⁰³ předložil zprávu o elektrárénství. Ta nebyla ničím jiným než doporučením, aby toto odvětví prošlo „beprostřední a kompletní reorganizaci na regionální bázi pod veřejnou kontrolou, se zavedením regionálních výborů, které by měly koupit všechny existující podniky.“⁴⁰⁴ Jowitt prostě vybral první variantu ze zprávy McGowanovy komise. Časy se změnily a díky válce a labouristům se „nemyslitelné“ stalo realitou. Jowitt navíc protknul svoji zprávu rovnostářským duchem. Elektřina „není luxus, býbrž nutnost.“⁴⁰⁵ Jako by to nějako souviselo s vlastnictvím.

Subkomise pro Budoucnost elektrárénství⁴⁰⁶ (*Sub-Committee on the Future of the Electricity Industry*) rok poté navrhla, aby místo 580 podniků vzniklo 14 regionálních výborů pro distribuci. Organizační struktura nesla rukopis Herberta Morrisona. Hlavním cílem byla jednotná cena poplatků za elektřinu po celé zemi. Ty se měly snížit díky unifikaci a znárodnění. Pro Morrisona byla ostratně trojice nízké rovné ceny, efektivita a dostupnost zajistitelná jediným možným krokem: znárodněním. Historik poválečné britské ekonomiky Martin Chick k tomu poznamenává: „všechno co zásobovalo kuchyň v domácnosti, bylo v zájmu vlády nutné znárodnit.“⁴⁰⁷ Plyn, elektřina, uhlí ale také cukr a bavlna byly ostatně položky denní spotřeby.

Jako první ještě během války znárodnňoval Tom Johnson, ministr pro Skotsko, když znárodnil hydroelektrárny na Vysočině zákonem v roce 1943. Po válce ho následovali labouristé. Dne 1. dubna 1948 tak bez většího zájmu veřejnosti vznikl z 560 podniků v elektrárénství jeden. Dvě třetiny z nich přitom dosud patřily municipalitám. Skutečně přirozený vývoj směrem k monopolizaci. Elektrárénství splňovalo jediné z kritérií labouristického programu, „bylo důležité pro život společnosti.“⁴⁰⁸

403 *paymaster general*

404 Chick, M.: *Industrial Policy in Britain*, Cambridge 1998, s. 80.

405 Tamtéž, s. 81.

406 Spadala pod Rekonstrukční komisi Válečného kabinetu.

407 Chick, M.: *Industrial Policy in Britain*, Cambridge 1998, s. 81.

408 Viz druhá kapitola této práce: 2.5. Odbory.

Celý návrh byl připraven již za války. Jediné, co mu stálo v cestě, byli někteří konzervativci. Ti ale také došli k závěru, že státní vlastnictví unifikovaného elektrárénství je zřejmě nejlepší řešení. „Je dosud příliš brzy vybrat konečnou formu těchto odvětví,“⁴⁰⁹ vyhýbavě napsali voličům v *Right Road for Britain* o plynu a elektřině. K tomu dodávali, že budou zkoumat možnost zmenšit oblasti spravované výbory, aby byly blíže potřebám místních lidí. Je kuriózní, že dnes se právě rozdrobení a demonopolizace výroby a distribuce elektřiny považuje za jedno řešení energetické krize.

4. 8. Padesát hodin jednání pro státní plyn

Třináct měsíců po elektrárénském průmyslu přišel na řadu plyn respektive plynárénství. Také toto odvětví bylo „špatně organizované (rozuměj s konkurencí)“ a příliš rozdrobené. K těmto závěrům došla Heyworthova komise s vládou v prosinci 1945. Komisi jmenoval syn slavného otce Gwilym Lloyd George již během války.

Stojí za to seřadit si vedle sebe argumenty odborníků pro sjednocení celého odvětví do jedné firmy. „Lze očekávat, že sdružování do větších jednotek povede k těmto základním cílům:

- 1) redukce produkčních nákladů;
- 2) zlepšení pracovních podmínek;
- 3) větší úspora v kapitálovém účtování;
- 4) intenzivnější studium problémů distribuce (s možností plánování na delší dobu);
- 5) větší koncentrace na prodej;
- 6) větší koncentrace na rozvoj okrajových a venkovských oblastí;
- 7) větší rozšíření třídění koksu a prodejní úspěšnosti;
- 8) expanzi vývoje a jeho aplikací.“⁴¹⁰

Unifikace měla léčit vše. Zpráva doporučila decentralizovanou formu řízení odvětví. To bylo také respektováno při psaní návrhu zákona. Nad ní dozoroval

409 *Right Road for Britain: The Conservative Party's Statement of Policy*, London 1949, s. 29.

410 *Report of the Committee of Enquiry into the Gas Industry*, 1945, Cmd 6699, s. 231-8, 245 and 247, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 47-48.

Národní výbor pro plyn (*National Gas Board*). Z původních tisíce společností z velké části vlastněných municipalitami se měla stát jedna. V cestě dalšímu postupu v „socializaci“ Spojeného království stálo jen jednání ve sněmovně.

Tentokrát ale nechtěli konzervativci dát nic zadarmo. Posílení rezignací ministra paliv a energetiky Emanuela Shinwella, který musel z vlády odejít kvůli palivové krizi, připravili labouristům horké chvíle. Na jednání o plynárenství si připravili více než osm set pozměňovacích návrhů a začali vést bitvu v příslušném výboru Dolní sněmovny. Nová „hvězda“ *Labour Party* Hugh Gaitskell, který vystřídal v křesle Shinwella, se setkal s dosud největším odporem konzervativců. V květnu 1948 se vláda pustila do bitvy ve výboru. Dvě noci a dva dny nepřetržitě poslanci bojovali, padesát hodin bez jediné pauzy. Konzervativci zvolili taktiku obstrukce.

Hodinové proslovy Brendana Brackena dráždili Gaitskella k nepřičetnosti. „Je pro mě těžké udržet znechucení a temperament na uzdě,“⁴¹¹ zapsal si do diáře. Nakonec se mu to nepodařilo. Ve třetím čtení zákona přirovnal hlas Brendana Brackena k Hitlerovu. Ve sněmovně nastala vřava. Plynárenství bylo přesto znárodněno nebo spíše převedeno z rukou municipalit pod křídla státu. Část historiků⁴¹² se shoduje v tom, že zejména v souvislosti s pozdějšími kroky konzervativní vlády nešlo ani tak o plynárenství jako o volby. Mlhavé formulace v konzervativním volebním programu takový názor jen podporují. Pozdější činy konzervativců ho přímo utvrzují.

4. 9. Ocel a železo

Zatímco o plynárenství se několik dní přela celá sněmovna kvůli výrobě oceli a železa se rozhádali už členové vlády. V žádném programovém dokumentu socialistů ve třicátých letech se nemluvílo o znárodnění výroby oceli a železa. Do železa a oceli byli labourističtí předáci dotlačeni stranickou konferencí v Blackpoolu proti vůli Herberta Morrisona. Hned po volbách se očekávalo rychlé znárodnění celého odvětví, ale nestalo se tak. Za prvé výroba

411 Morgan, K. O.: *Labour in Power- 1945 – 1951*, Oxford 1985, s. 108.

412 K této problematice blíže srv.: Morgan, K. O.: *Labour in Power- 1945-1951*, Oxford 1985, s. 109; Hennessy, P.: *Never Again: Britain 1945-51*, London 1992, s. 206.

oceli uspokojivě stoupala⁴¹³ a labourističtí předáci se obávali, že by mohli jen něco pokazit. Navíc ocel již měla mnoho co dočinění se strojírenstvím a státní podnikání v tomto oboru nahánělo hrůzu. Křivka výroby oceli pomalu rostla již od třicátých let. Od roku 1932 toto odvětví úzce kooperovalo se státem.

V roce 1932 vytvořili ocelářské společnosti na Britských ostrovech kartel – Federaci železa a oceli (*British Iron and Steel Federation*), podobně jako to udělali jejich konkurenti v Československu a dalších zemích. Obrana proti hospodářské krizi byla všude podobná. V roce 1933 si federace vymohla od státu bezprecedentní opatření, tj. získala 33% celní ochranu před konkurencí z dovozu. „Železo a ocel jsou názorným příkladem dokládajícím ekonomické myšlení konzervativců uprostřed století. Fiskální revoluce v roce 1932, svržení svobodného obchodu a návrat před rok 1846 s politikou protekcionismu stimuloval v železu a oceli, stejně jako v dopravě, novou fázi vládních intervencí do organizace průmyslu. Cestou zpět do roku 1932, racionalizace byla pořádkem dne,“⁴¹⁴ stěžuje si Deryck Abel. V parlamentu proti clům bojovali liberálové a labouristé. Mezi *British Iron Steel Federation* a Poradní komisí pro cla (*Import Duties Advisory Committee*) vznikla ekonomická aliance. Společně zafixovaly ceny, kontrolovaly konkurenci a rozvoj. Komise poskytovala dotace konkurenci neschopným výrobcům a chránila kartel v souboji s kontinentálními kartely, například tak, že omezila maximální import železa a oceli na půl milionu tun ročně.⁴¹⁵

Spolupráce kartelu a vlády vyvrcholila za druhé světové války, kdy se dlouholetý šéf kartelu Andrew Duncan stal ministrem zásobování.⁴¹⁶ V té době dosáhla výroba vrcholu - 72 milionů tun oceli. Stát řídil distribuci výroby prostřednictvím ministerstva obchodu. Po válce tak bylo pro labouristické předáky těžké argumentovat, že jde o upadající odvětví jako v případě těžby uhlí. Řada ministrů si proto pokládala otázku, jaké výhody se dají získat znárodněním celého průmyslu, navíc v situaci, kdy odbory v odvětví nebyly

413 Butler, D. E.; Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968. s. 222-223.

414 Abel, D.: *British Conservatives and State Ownership*, Journal of Politics, Vol. 19, 1957, s. 227-239, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 43-44.

415 Tamtéž, s. 43.

416 Butler, D. E.; Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968. s. 29.

znárodnění nakloněny, zejména proto, že vztahy mezi zaměstnanci a zaměstnavateli byly výtečné. „Lincoln Evans, pravicový generální sekretář *Iron and Steel workers* v letech 1947–1953 se konsistentně vyslovoval proti znárodnění,⁴¹⁷ připomíná Morgan.

Vláda dostala první návrhy na znárodnění odvětví v dubnu 1946. Předložil je John Wilmot, ministr zásobování, který neměl křeslo v kabinetu. Herbert Morrison se postavil proti znárodnění. Ani Wilmot se do něj nehrnul. Výsledkem bylo, že kabinet sice potvrdil cíl znárodnit železo a ocel, ale zároveň navrhl odložit celé opatření až na léta 1947-1948.⁴¹⁸ V intermezzu měl být ustaven Výbor pro kontrolu oceli (*Steel Control Board*). Ten měl po konzultacích s majiteli odvětví dohlížet na rozvoj a plánování a připravit eventuální schéma pro znárodnění. Vláda také do roku 1948, plně v souladu s politikou podpory nízkých cen, dotovala výrobu oceli. „Od prvního dubna 1949 vládní subsidie skončily ... Jedním z důsledků byl největší nárůst cen oceli od války,⁴¹⁹ upozorňuje Martin Chick na ekonomické pozadí politické debaty.

Mezitím začala ministerstvo paliv a energetiky trápit palivová krize. Morrisona to jen utvrdilo v pochybnostech, zda znárodnění oceli povede ke zvýšení efektivity. Kupodivu se k němu přidal levicový ministr paliv a energetiky Shinwell. Proti nim se utvořil druhý tábor pod vedením ministra financí Hughha Daltona a Aneurina Bevana. Na jejich stranu se přidali Cripps a Ellen Wilkinson. Stejně tak A. V. Alexander, jak poznamenává Morgan; jeho obvykle pracivový názor byl tentokrát v rozporu s obhajobou mandátu za průmyslový Sheffield. To všechno vedlo spíše k přešlapování na místě, protože ani jeden z táborů nebyl schopen získat většinu na úkor toho druhého. Wilmot, kterému se do znárodnění oceli příliš nechtělo, začal považovat ustavení Výboru pro kontrolu oceli za alternativu ke znárodnění, a to i díky tomu, že v letech 1946-1948 výroba oceli neustále rostla.⁴²⁰ Kromě toho Dalton

417 Morgan, K. O.: *Labour in Power- 1945 – 1951*, Oxford 1985, s.111.

418 Morgan, K. O.: *Labour in Power 1945-1951*, Oxford 1985, s.113.

419 Chick, M.: *Industrial Policy in Britain*, Cambridge 1998, s. 174.

420 Butler, D. E.; Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968, s. 222-223.

„označoval šéfa ocelářského kartelu Duncana za velkého managera.“⁴²¹ Ten to ostatně dokazoval kroky, které vládě „braly vítr z plachet.“ Například prosadil zavedení 48hodinového pracovního týdne a pravidelná jednání tripartity v odvětví.

Kabinet znovu projedával znárodnění oceli 6. dubna 1947. Nakonec zvítězil názor, že před znárodněním oceli má dostat přednost plynárenství. Ve stejném měsíci se zrodil Wilmotův návrh, aby ocelářství bylo znárodněno, ale jeho struktura zůstala nedotčena. Jinými slovy řečeno společnosti by sice získaly nového vlastníka, ale neslučovaly by se do jedné právní entity. Jedním z důvodů byla obava, aby výrobní průmysl na totální monopolizaci nedopltil. Protestoval pouze Shinwell. Ocelářství by podle něj nebylo řádně „socializováno.“ „... 28. dubna kabinet nechal Wilmota, aby připravil zákon na základě svých kabinetních návrhů.“⁴²²

Britské ostrovy se ocitly ve šterlingové krizi kvůli konvertibilitě. Tu vyžadovali Američané výměnou za půjčku Spojenému království. Vládě docházely finanční rezervy a stát se začal dostávat do platební neschopnosti. V důsledku krize začalo erodovat postavení Clementa Attleeho. Morrison s Wilmotem toho využili a předložili vládě společné memorandum, které navrhovalo zachovat pro ocelářství stávající režim. To byl ale problém pro zahraničí politiku: Ernest Bevin prosazoval pro Porúří státní vlastnictví výroby oceli. Proto bylo těžké pak vysvětlovat Němcům, proč sami nejdou příkladem. Vláda byla opět rozdělena. Attlee navrhl obnovit její poslední rozhodnutí ohledně znárodnění uhlí a oceli: trvat na znárodnění a odložit ho na léta 1948-1949. Attlee ale dal svůj názor jasně najevo. V říjnu 1947 vyměnil Wilmota za George Strausse.

Nový ministr pro zásobování byl starý socialistický harcovník, a proto se od něj očekávaly rázné kroky. Dalton ho ale podle Morgana kritizoval více než Wiltona. Straussem navrhovaný plán nebyl daleko od toho, který prosazoval Wilmot. V říjnu 1948 ho předložil vládě. 107 společností s 200

421 Morgan, K. O.: *Labour in Power 1945-1951*, Oxford 1985, s. 114.

422 Morgan, K. O.: *Labour in Power 1945-1951*, Oxford 1985, s.115.

tisíci zaměstnanci a s kapitálovou hodnotou 195 milionů liber mělo být znárodněno. Nakonec vláda stihla znárodnit jen 92 společností.⁴²³

Znárodnění mělo být dokončeno 1. května 1950.⁴²⁴ Strauss to oznámil Dolní sněmovně ve druhém čtení s tím, že tak nastanou šťastnější časy pro ocelářství. „To by mohly být volby,“⁴²⁵ přerušil ho suše Churchill. „To by mohly,“⁴²⁶ připustil Strauss.

Na přetřes přišly také vztahy mezi zaměstanci a zaměstnavateli v průmyslu. Strauss naznačoval sněmovně, že dobré vztahy v tomto odvětví jsou jen hrané, zejména díky politické orientaci vedení odborů. Na Churchillovu otázku, kdo mu takovou informaci sdělil, ale neodpověděl. „Byl to soukromý rozhovor a já nejsem připraven říci vám jméno,“⁴²⁷ pravil.

Celá západní Evropa v té době sledovala dění ve střední a jihovýchodní Evropě. Měnilo se politické klima. Vikomt Hinchingbrooke proto zaútočil na Strausse kvůli jeho socialistickému přesvědčení. „Určitě by vás nikdo nechtěl obvinít z toho, že na tváři nosíte jizvy ďábelského komunismu. Již ale víme, díky zkušenosti mnoha východoevropských zemí, že sociální demokracie je poslem totalitního pořádku,“⁴²⁸ opřel se do dalšího znárodnování. To, co bylo tak jednoduché po válce, začínalo tři roky po ní získávat jinou dimenzi. Jen druhé čtení zákona trvalo dva dny, od rána do desíti hodin do večera. Lordi zákon vrátili poslancům. Ti přehlasovávali jejich veto v roce 1949. Proti zákonu rostl odpor také díky tomu, že přicházel krátce před volbami a byl posledním znárodnovacím plánem vlády.

Socialistické většině se podařilo dokončit legislativní proces až na konci roku 1950. Přišla u něj o tři poslance, kteří se postavili proti znárodnění ocelářství.⁴²⁹ Naopak lidé jako Ian Mikardo navrhovali ve znárodnění

423 Tamtéž, s.118.

424 *HC Deb 15 November 1948 vol 458 cc53-163*

425 *HC Deb 15 November 1948 vol 458 cc53-163*

426 *HC Deb 15 November 1948 vol 458 cc53-163*

427 *HC Deb 15 November 1948 vol 458 cc53-163*

428 *HC Deb 15 November 1948 vol 458 cc53-163*

429 Morgan, K. O.: *Labour in Power 1945-1951*, Oxford 1985, s.119.

pokračovat. Na seznam „nákupního lístku“ státní domácnosti měly být zapsány také strojírenství, obráběcí stroje anebo výroba letadel. Tentokrát už ale Mikardo na svou stranu nikoho nestrhl. Vliv lidí jako byl Aneurin Bevan, klesal.

Pro konzervativce nebylo díky tomu, že nedošlo k reorganizaci odvětví, tak složité celý proces obrátit a ocelářství opět zprivatizovat. Ministr zásobování Duncan Sandys pro změnu poslancům vysvětloval, proč je nutné takový krok učinit. „Návrh zákona má dva hlavní cíle. Prvním je ustavit obsáhlý systém veřejného dozoru nad celým odvětvím, a tak ukončit škodlivé rozštěpení vytvořené v roce 1949. Druhým je obnovit nezávislost, iniciativu a finanční odpovědnost společností, a zajistit tak, že budou mít silnější stimuly produkovat co nejlevněji a nejúčinněji, jak to bude možné. V krátkosti, usilujeme o ochranu impulzů soukromého majetku, podléhajícímu veřejné kontrole,⁴³⁰ přesvědčoval poslance. Neoponoval mu nikdo jiný než jeho předchůdce Strauss. „Veřejné vlastnictví je ta nejlepší cesta ke kontrole,⁴³¹ tvrdil. To už ale měla Británie „socialistickou vlnu“ za sebou, a to bez ohledu na to, že znárodnění velké části průmyslu bylo na desítky let nevratným krokem.

4. 10. Znárodňovací doslov

Ve třicátých letech patřil Hugh Gaitskell mezi levicové ekonomy, kteří politiky *Labour Party* seznamovali s ekonomickými názory J. M. Keynese. V roce 1945 získal poslanecký mandát (podobně jako téměř každý, kdo se o něj za labouristy ucházel) a stal se posledním ministrem financí premiéra Clementa Attleeho. Studená válka a její konkrétní projev v Koreji zasadili levicovým snům o socialistické Británii poslední ránu. Churchill sám odmítal Beveridgovu zprávu, protože jí považoval vzhledem k výdajům na obranu země za příliš nákladnou (viz, výše). Gaitskell došel jako ministr financí ke stejnému názoru v roce 1950. Jeho rozpočet, který počítal s úsporami v sociální oblasti, například sezavedením poplatků za zubní protézu, vyprovokoval střet

430 H. C. deb., 508, c. 266 – 7, 268-71, 281-2.

431 H. C. deb., 508, c. 266 – 7, 268-71, 281-2.

mezi ministrem financí a stranickou levicí reprezentovanou Aneurinem Bevanem. Důsledkem stranických půtek byly prohrané volby v roce 1951.

Gaitskellovo vystřízlivění z radikální politiky kontroly ekonomiky prostřednictvím státního vlastnictví největších firem našlo své uplatnění v jeho boji za modernizaci *Labour Party*. Ve svém projevu na stranické konferenci v roce 1956 poprvé zaútočil proti politice znárodnování. „Více rovnosti do Británie nepřineslo ani tak znárodnování, jako růst sociálních služeb, přísné zdanění vysokopříjmových vrstev vyplývající z války, a růst národního důchodu,⁴³²“ tvrdil delegátům. Gaitskell se socialistou nenarodil, nýbrž se jím stal studiem Keynesových názorů a ekonomických teorií. Pro Gaitskella nebylo znárodnování cílem, ale prostředkem řízení ekonomiky. A opět řízení ekonomiky nemělo za cíl socialistickou společnost, nýbrž tlumit negativní projevy hospodářského cyklu jako například nezaměstnanost.

V projevu Gaitskell sumarizuje překvapení socialistů z úpadku státem vlastněných firem, jejich kapitálové nedostatečnosti a neschopnosti generovat zisk nebo, alespoň nevytvářet ztrátu.⁴³³ Kritizuje fakt, že státní společnosti si musí na svoji existenci půjčovat od soukromých bank, které na tomto faktu vydělávají. Gaitskell si všiml reality a artikuloval ji, to bylo ale jeho maximum. V roce 1959 sice navrhl změnit článek IV. labouristických stanov,⁴³⁴ ale neuspěl a díky ztracené prestiži musel odejít z vedení strany. Téměř na třicet let si tak žádný další vůdce Labour Party neodvážil na „posvátný“ článek IV. zaútočit.

Gaitskellovo pozitivní východisko si zaslouží pozornost: dle jeho názoru znárodnění jako kontrola ekonomiky neuspělo, a proto navrhl další socialistický experiment – alternativní formy státního vlastnictví. „Stát může získávat kontrolu nad firmami, tak, že jako dědickou daň nebude vybírat peníze, ale akcie či budovy. Podobně u daně z kapitálu. Na správu takto získaných majetků by vznikla jedna či dvě veřejnoprávní korporace, které by

432 Gaitskell, H.: *Socialism and Nationalization*, Fabian Tract 300, 1956, s. 5-7 and 31-36, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 23.

433 Tamtéž, s. 23.

434 Článek IV. stanov požadoval „veřejné vlastnictví“ pro velkou část soukromého sektoru.

působily jako investiční trusty, podléhajícími kontrole ministerstev. Z těch by měla profit celá společnost. Vedlejším produktem by tak byla větší sociální spravedlnost.“⁴³⁵ Pojetí státu jako akcionáře jen zdokonaluje Morrissonovu linii. „Všichni by byli akcionáři ve firmách, které by vlastnili lesy, domy, továrny a doky. Je v tom budoucnost socialistické politiky na příštích dvacet let,“ tvrdil Gaitskell.

Nespokojena s výsledky znárodnování byla v padesátých letech také stranická levice. „Hluboký dluh znárodněného průmyslu se zvyšuje rychle. Finanční pasiva velkého znárodněného průmyslu byly 2 100 milionů liber, když byl převzat státem. V roce 1958 už dosáhly zhruba 5 000 milionů liber a v současnosti rostou rychlostí 500 milionů liber ročně. Již v roce 1958 roční platby úroků více než třikrát překročili platby za počáteční kompenzaci,“⁴³⁶ stěžuje si ve fabiánských dokumentech John Hughes. Labouristická politika, podle které mohl mít podnik v některých letech ztrátu, aby udržel nízkou nezaměstnanost měla své důsledky.⁴³⁷ Hugh Gaitskell ostatně takto argumentoval i na odborných fórech, kde říkal, že „podnik může mít v určitých letech ztrátu, aby pomohl udržet zaměstnanost v časech deprese.“⁴³⁸

Podniky se těmito zájmy státní politiky také držely. „V roce 1949 platby úroků za veřejné korporace jako celek byly 91 milionů liber ročně, v roce 1958 vzrostli na 221 milionů ročně; v současnosti je příjem rentiérů z veřejných korporací každý rok přes 250 milionů liber. Z posledních pět let samotné poplatky úroků zrozené ve veřejných korporacích přesáhly 1000 milionů liber. Za současného trendu můžeme očekávat roční zátěž 350 milionů v polovině šedesátých let a platby úroků v příštích pěti letech kolem 1500

435 Gaitskell, H.: *Socialism and Nationalization*, Fabian Tract 300, 1956, s. 5-7 and 31-36, in: Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 23.

436 Hughes, J.: *Nationalized Industries in the Mixed Economy*, Fabian Tract 328, October 1960, s. 8-11, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 269.

437 Cassel, F.: *The pricing Policies of the Nationalized Industries*, Lloyds Bank Review, October 1956, s. 2-18, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 218.

438 Tamtéž, s. 218.

milionů liber,⁴³⁹ vypočítával John Hughes náklady na tento druh politiky zaměstnanosti. A posteskl si, „místo redistribuce příjmů v komunitě, přispěla cenová tvorba ke stále se zvětšujícímu nadoru poplatků placených rentiérům.“⁴⁴⁰ K takovému výsledku přivedla socialistické hnutí rovnost veřejných služeb a šestiletá vláda.

439 Hughes, J.: *Nationalized Industries in the Mixed Economy*, Fabian Tract 328, October 1960, s. 8-11, in: Hanson, A. H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963, s. 269.

440 Tamtéž, s. 269.

Závěr

Střet tří motivů – ekonomického, společenského a politického – vedl ke znárodnování. Byla to ekonomická víra v nevyhnutelnou unifikaci, která je nejdokonalejším výrazem organizace výroby. To se kombinovalo s odsouzením konkurence jako principu ekonomického plýtvání se zdroji. Bylo to završení trendů z třicátých let, kdy lékem na krizi byla kartelizace všech odvětví a vznik korporativismu. A to i třeba v Československu. Druhým vlivem je působení války na společnost a podniky. Všechny znárodněné podniky byly válkou vnitřně vyčerpané (s výjimkou výroby železa a oceli) a poté, co byly státem dočasně využity ve válečném usílí, tak je měl nyní sanovat, a tím jim pomoci. Higgsova krizová hypotéza a princip západky dostaly v poválečné Británii téměř krystalicky čistou formu.

V tento moment ale přichází na scénu socialistická ideologie: ta viděla ve znárodnění naplnění touhy po kontrole nezaměstnanosti a cen. Tedy dva první faktory zdánlivě připravily půdu pro logický krok, kterým bylo znárodnění podniků, etatizace veřejných služeb jako bylo zdravotnictví a školství a znárodnění výnosů z půdy. Filosoficky šlo posun od atomismu k holismu. Ve Velké Británii mají pro tento jev dokonce jméno: duch Dunquerque.

Důležitým aspektem, který umožnil znárodnování ve státě, jehož občané si již v 17. století spojili svobodu s vlastnictvím,⁴⁴¹ je „expertní názor“. V tu chvíli, kdy tzv. nezávislí odborníci na urbanistiku, ekonomii, rodinou politiku, letectví a další, spolu se socialisty „všech stran“,⁴⁴² přijali znárodnění či větší vliv státu za legitimní nástroj zvyšování ekonomické a sociální efektivity, byly „prolomeny hráze“. Válka pak vytvořila vhodnou „atmosféru“, přinesla vysoké daně, ohromující náklady na zbrojení vyvolaly dojem, že peníze jsou a jen se musí přeměrovovat na financování „státu hojnosti“.

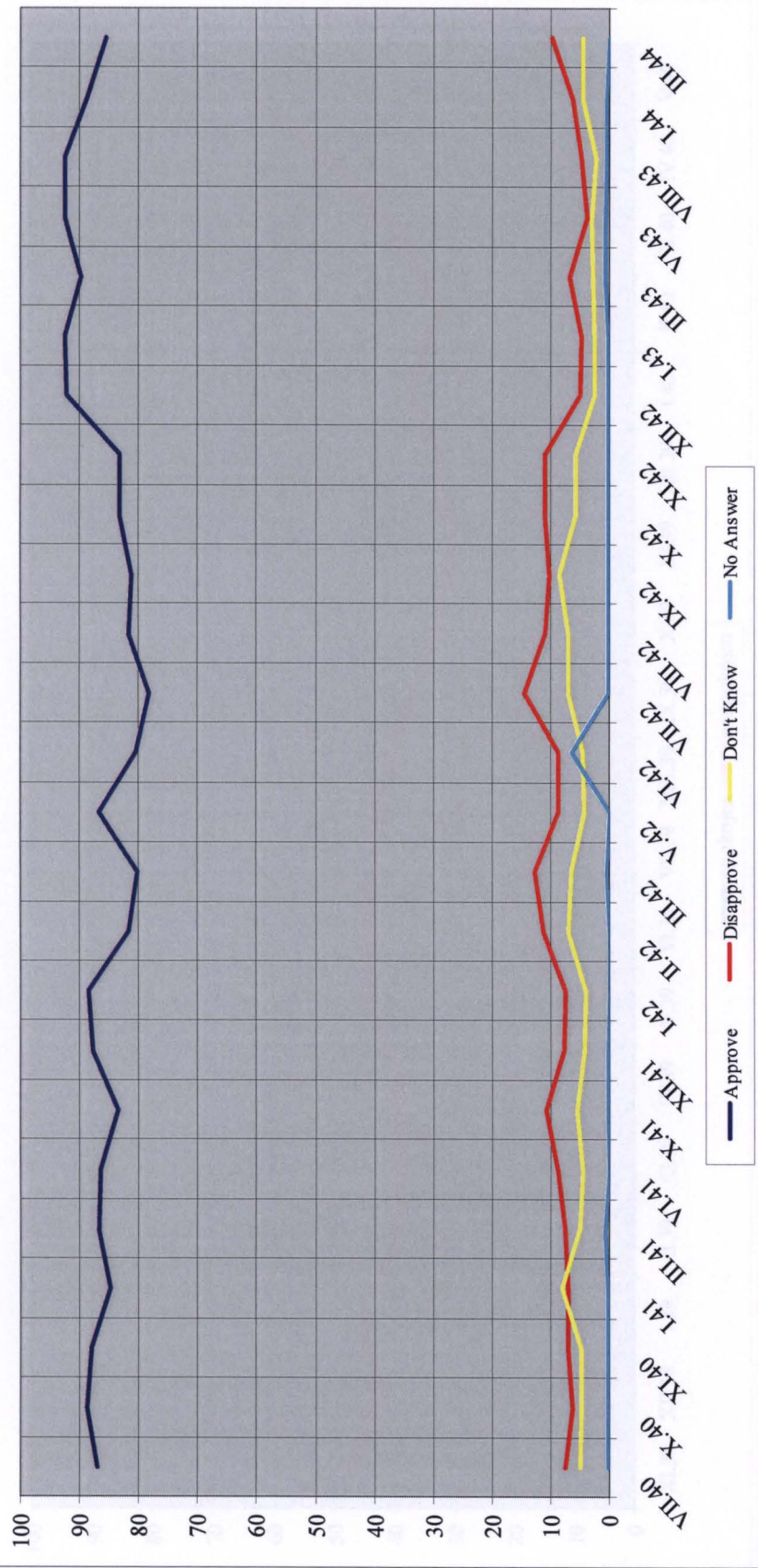
Svoji roli hrála také válečná propaganda. Beveridgeova zpráva se měla stát trumfem proti Goebbelsově propagandě, jejím bezprostředním důsledkem

441 Pipes, R.: *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008, s. 45-53.

442 více viz. Hayek, F. A.: *Cesta do otroctví*, Praha 1996.

byla Atlantická charta a zavedení tzv. „pozitivních práv,“ jež vedou k přesvědčení, že jedinec má plné a základní právo na část majetku jiných. V tomto ohledu se s důsledky druhé světové války budeme potýkat ještě dlouho. Současný svět vznikl právě na jejích základech a znárodnování se stalo modelem pro další afirmativní akce. Presentace politického názoru za názor odborný je jedním z důsledků a tragédií poválečného světa. Vytlačuje politický souboj o podobu veřejných věcí totalitním „expertním názorem“. Souboj s ním je vykládán jako souboj vědecké pravdy se „zpátečnickým tmářstvím“. Ze zpětného pohledu přitom vypadá stejně absurdně jako tvrzení středověkých autorit o podobě planety.

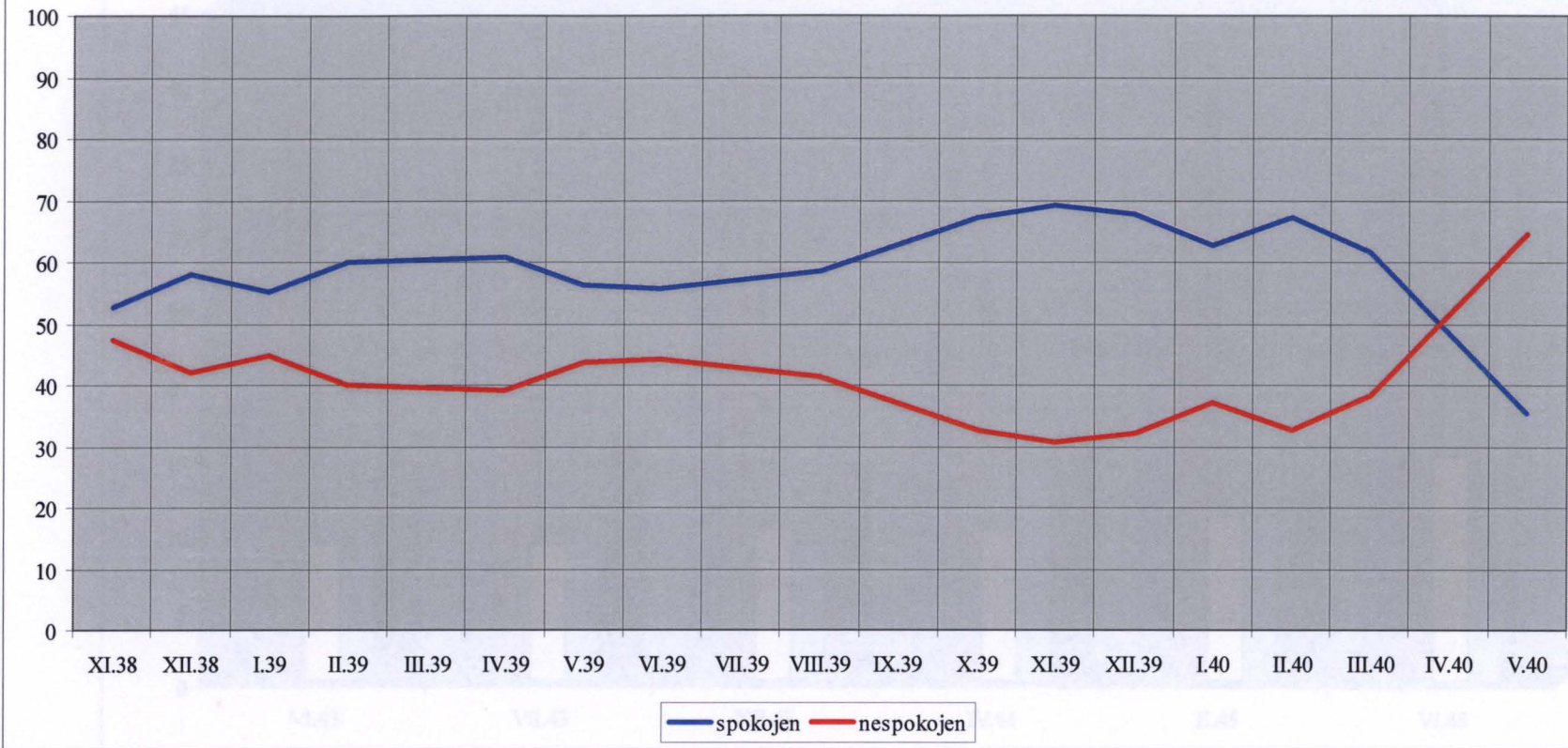
Schvalujete nebo neschvalujete W. Churchilla jako premiéra?



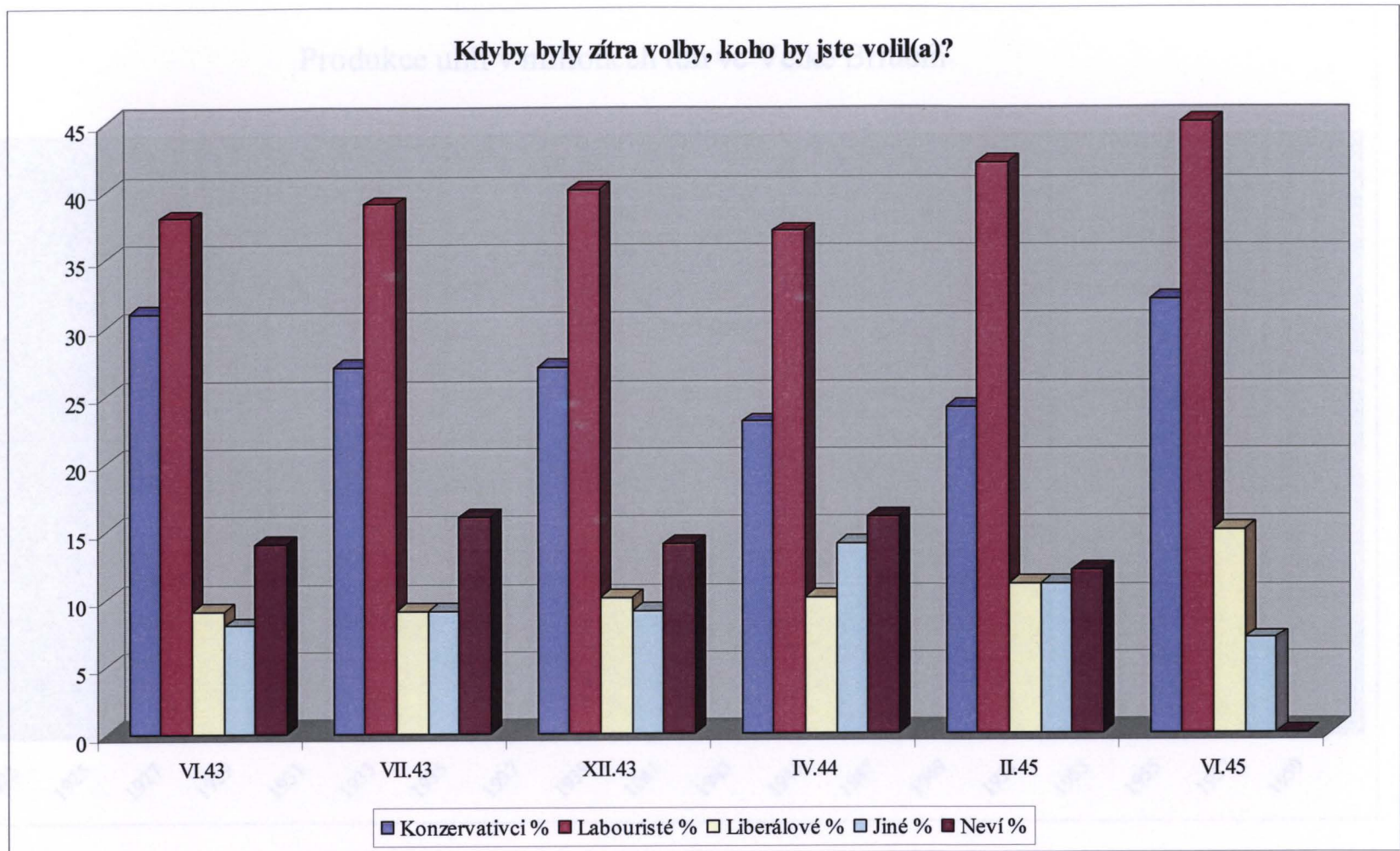
443

443 Zdroj: British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946, AHDS History, UK Data Archive.

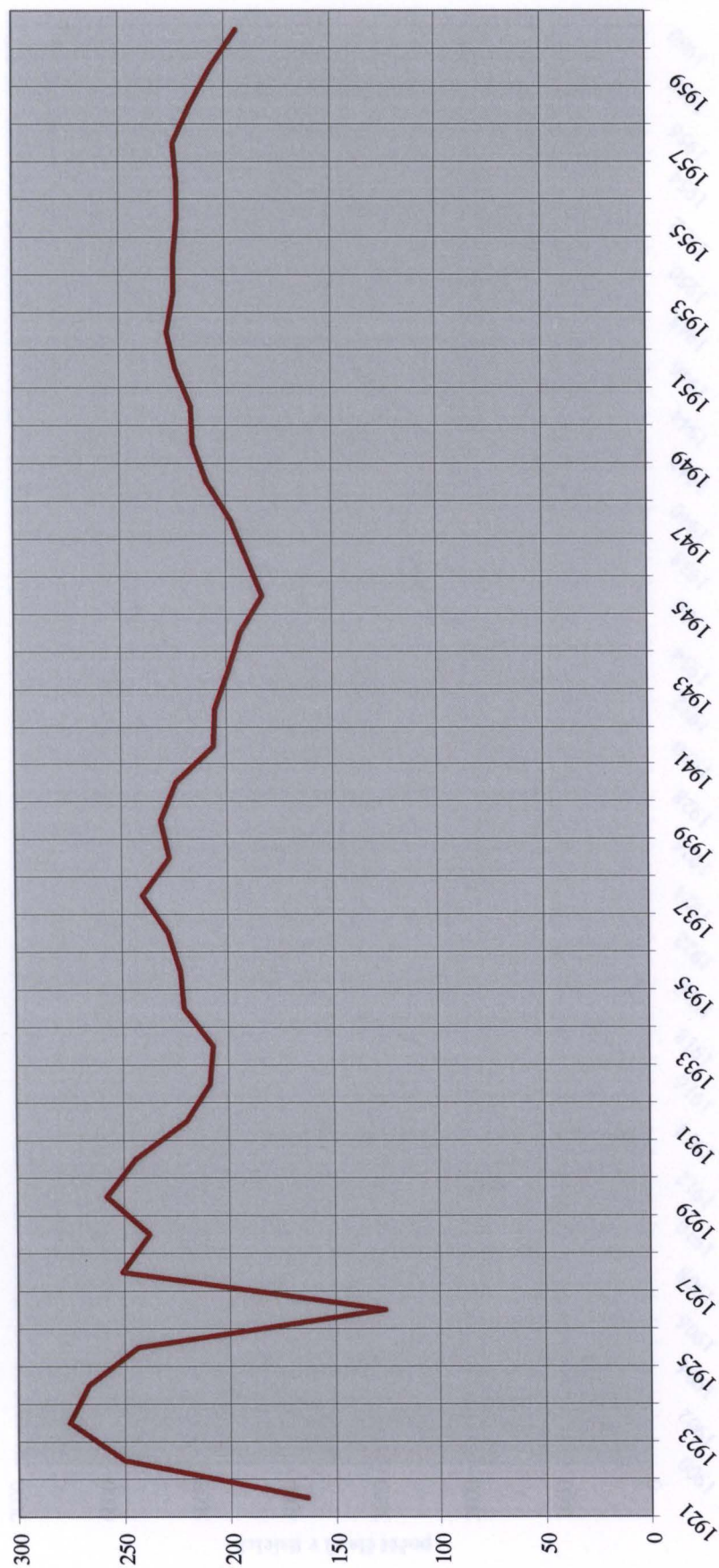
Spokojenost s premiérem Nevillem Chamberlainem



444



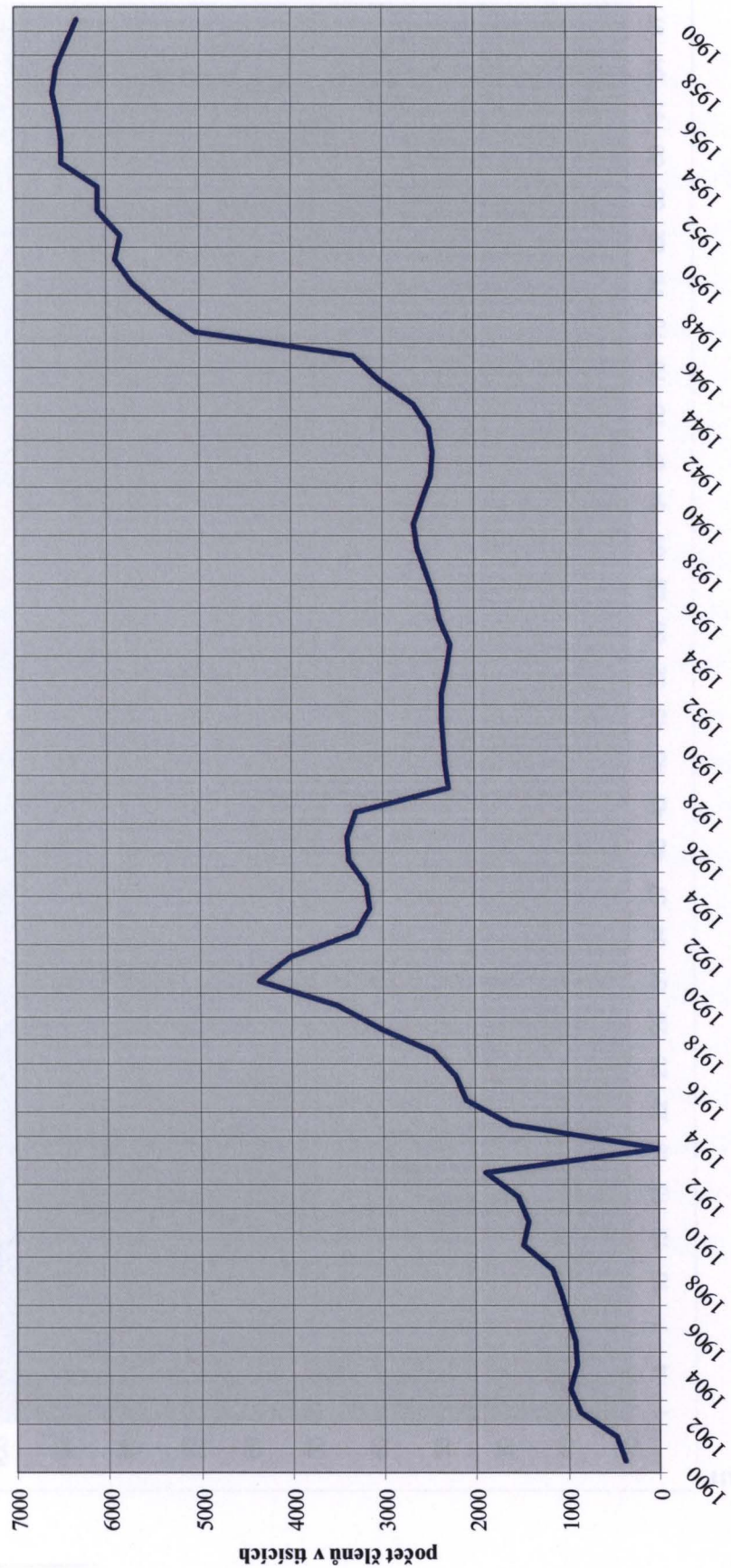
Produkce uhlí v milionech tun ve Velké Británii



445

445 Butler, D. E., Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968, s. 222-223.

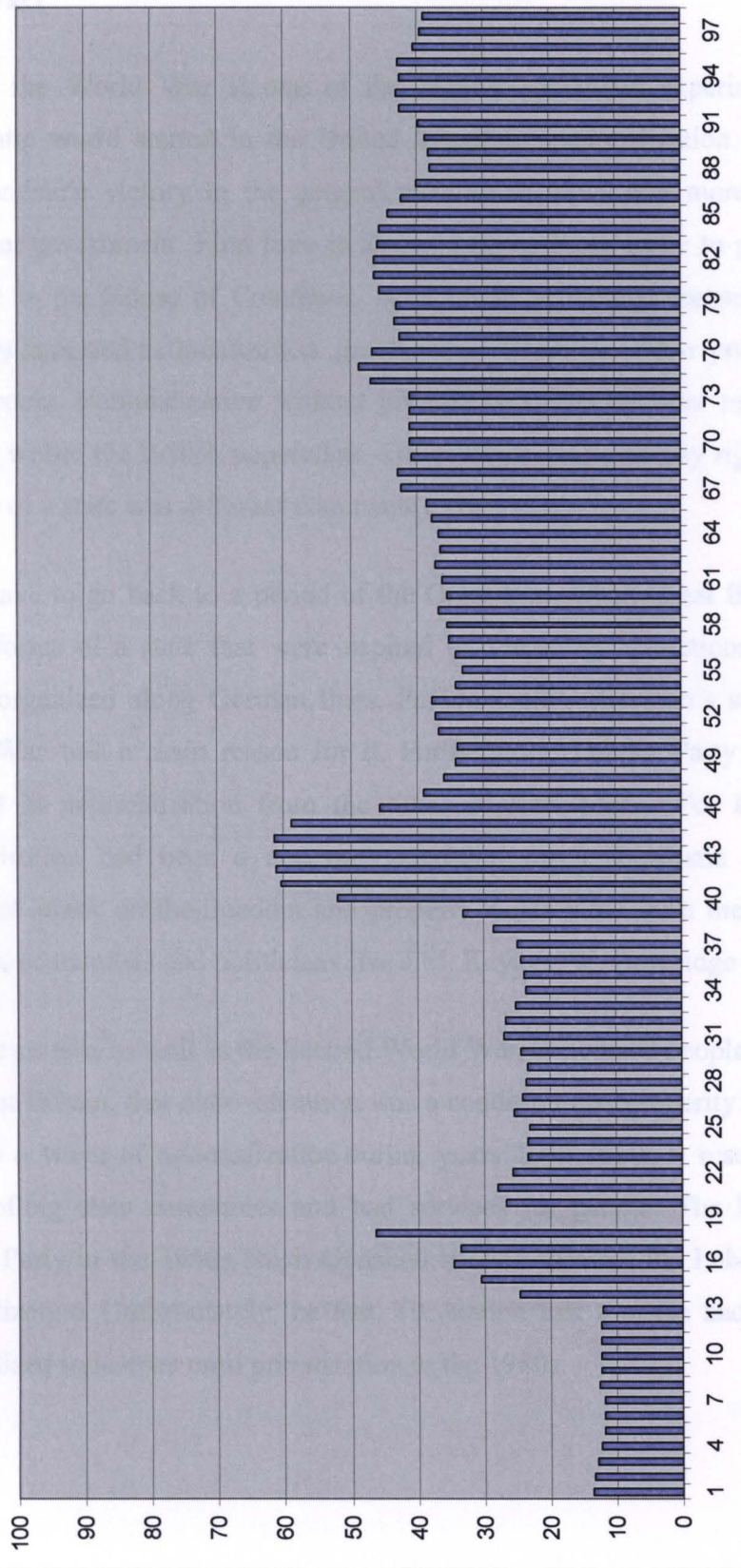
Labour Party – statistika členské základny 1900 – 1960



446

446 Butler, D. E., Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968, s. 98.

Procentuální podíl vládních výdajů na hrubém domácím produktu v letech 1901 až 1998



447

447 Zdroj:

<http://www.statistics.gov.uk/StatBase/xsdataset.asp?More=Y&vlnk=295&All=Y&B2.x=82&B2.y=17>

Abstract

After the World War II, one of the biggest socialistic experiments in the democratic world started in the United Kingdom: nationalization. The Labour Party landslide victory in the general election of 1945 was more than just a change of government. First time in history Labour Party came to power with a majority in the House of Commons. As a result of these processes the Labour ministers launched nationalization programme. However, these processes have deeper roots. Nationalization without protests was possible after many years of changes within the British population. The perception of property rights, freedom and role of a state was different than twenty years ago.

We have to go back to a period of the Great War, when Great Britain started with reforms of a state that were inspired by Germany. Functions of the state were reorganized along German lines. Paradoxically, „German’s succes“ in the World War was a main reason for it. Furthermore, Labour Party had strongly believed in nationalization from the times of Karl Marx. For Labour Party nationalisation had been a necessary condition for a socialistic society. The dangerest attack on the freedom and property rights came from the middle way activists, economists and politicians like J.M. Keynes, W. Beveridge and others.

These people, as well as the Second World War, convinced people and elites in the Great Britain, that nationalization was a condition for prosperity and equality. It led to a wave of nationalization during years 1945-1950. It resulted in huge losses of big state companies and bad services for people. The leader of the Labour Party in the 1950s Hugh Gaitskell tried to reassess the Labour policy of nationalization. Unfortunately, he lost. The nation lost too. He had to subsidize nationalized industries until privatization in the 1980s.

Prameny a literatura

A) Prameny

- British Institute of Public Opinion (Gallup) Polls, 1938-1946
(<http://www.data-archive.ac.uk/findingData/snDescription.asp?sn=3331#doc>)
- Hansard, the Official Report, the edited verbatim report of proceedings in both Houses of Parliament.
(<http://hansard.millbanksystems.com>)
- Mass-Observation Studies 1937-55
(<http://www.sussex.ac.uk/library>)
- UK General Elections: Party Election Manifestos
(<http://www.psr.keele.ac.uk>)
- Institute of Commonwealth Studies: Commonwealth Telecommunications Organisation
(<http://www.aim25.ac.uk>)
- Bank of England Act 1946 (9 & 10 Geo. 6 c. 27)
- State Transport Act 1938
- Statistická data hospodářství Velké Británie
(<http://www.statistics.gov.uk>)
- *Right Road for Britain: The Conservative Party's Statement of Policy*, London 1949.
- *Labour's Aims in War and Peace*, New York 1940.
- *Report of Royal Commission on the Distribution of the Industrial Population*. Presented to Parliament by Command of His Majesty January 1940. London 1940.

B) Literatura

- Addison, P.: *The Road to 1945: British Politics and Second World War*, London 1975.
- Addison, P.: *Churchill: the unexpected Hero*, Oxford 2005.
- Aron, R.: *Historie XX. století*, Praha 1999.
- Aron, R.: *Angažovaný pozorovatel*, Praha 2003.
- Aster, S.: *Anthony Eden*, New York 1976.

- Baldwin, G. B.: *Beyond Nationalisation: The Labor problem of British Coal*, Oxford 1955.
- Bastiat, F.: *The Law*. New York 1997.
- Botos, W. N.: *Political Economy of Government and Science*.
http://fee.org/videos/economics_of_science/
- Barker, R.: *Education and politics 1900 -1951: a study of the labour party*, Oxford 1972.
- Beveridge, W.: *Výtah z Beveridgeovy zprávy o sociálním pojištění a příbuzných službách*, London 1942.
- Buchanan, J. M.; Tollison, R. D.: *The Theory of Public Choice*, Chicago 1984.
- Butler, D. E.: *The study of political behaviour*, London 1958.
- Butler, D. E.; Freeman, J.: *British political facts 1900-1967*, London 1968.
- „Cato“: *Guilty Men*, London 1940.
- Calder, A.: *The People's War: 1939-1945*, New York 1969.
- Coates, D.: *The Labour Party and the Struggle for Socialism*, Cambridge 1975.
- Cowling, M.: *The impact of labour 1920-1924 : the beginning of modern british politics*. London 1971.
- Daunton, M.: *Wealth and Welfare: An Economic and Social History of Britain 1851-1951*, Oxford 2007.
- Davies, N.: *Ostrovny: dějiny*, Praha 2003.
- Dutton, D.: *History of the liberal Party in the Twentieth Century*, Basingstoke 2004.
- Eldon, B. E.: *Nationalisation in British Politics: the Historical Background*, Stanford University Press 1965.
- Fisher, J.: *British Political Parties*, Hertfortshire 1996.
- Gamble, A.: *The Conservative Nation*, London 1975.
- Gasset, J. O.: *Vzpoura davů*, Praha 1993.
- Gilbert, B.: *Churchill – život*, Praha 2002.
- Gregg, P.: *Social an Economic History of Britain 1760-1965*, London 1967.
- Grove, J.W.: *Government and Industry in Britain*, London 1962.
- Hall, P.: *Urban and Regional Planning*, London 2002.
- Hayek, F. A. : *Cesta do otroctví*, Praha 1996.
- Hayek, F. A.: *Kontrarevoluce vědy. Studie o zneužívání rozumu*, Praha 1995.
- Hanson, A.H.(ed.): *Nationalization: A book of Readings*, London 1963.

- Henessy, P.: *Never Again: Britain 1945-1951*, London 1992.
- Higgs, R.: *Crisis and Leviathan*, Oxford 1987.
- Hobbes, T.: *Leviathan*. Praha 1941.
- Hoppe, H. H.: *The Economics and Ethics of Private Property*, Auburn 2006.
- Hülsmann, J. G.: *The Last Knight of Liberalism*, Auburn 2007.
- Huxley, A.: *Nový krásný svět*, Praha 1970.
- Inwood, S.: *Historie Londýna*, Praha 2003.
- Jessop, B.: *Traditionalism Conservatism and British Political Culture*, London 1974.
- Judd, D.: *Impérium: britská imperiální zkušenost od roku 1765 do současnosti*, Praha 1999.
- Kant, I.: *K věčnému míru*, Praha 1999.
- Kant, I.: *Základy metafyziky mravů*, Praha 1999.
- Kelf-Cohen, R.: *Nationalisation in Britain: The End of a Dogma*, London 1958.
- Kirk, R.: *Konzervativní myšlení*, Praha 2000.
- Kirzner, I.: *Competition and Entrepreneurship*, Chicago 1978.
- Kuhn, T.S.: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997.
- Kutílek, M.: *O hypotézách se nesmí hlasovat*, In: Lidové noviny. 10. listopadu 2009.
- Lindsay, T. L.; Harrington, M.: *The Conservative Party 1918-1970*, London 1974.
- Locke, J.: *Druhé pojednání o vládě*, Praha 1992.
- Loužek, M.: *Metodologie ekonomie*, Praha 2009.
- Kelly, S.: *The Ghost of Neville Chamberlain: Guilty Men and the 1945 Election*, In: Conservative History Journal, Autumn 2005, s. 18-25.
- Kumarasingham, H.: *The Political Demise of Neville Chamberlain*, in: Conservative History Journal, Summer 2004, s. 13-17.
- Lowe, R.: *The Welfare state in Britain since 1945*, MacMillan 1999.
- Marwick, A.; Ciardi, J.: *British Society since 1945*, London 2003.
- Mikardo, I.: *Backbencher*, London 1988.
- Milward, A. S.: *War, Economy and Society: 1939-1945*, London 1977.
- Millward, R.; Singleton J.: *The Political Economy of Nationalisation in Britain 1920-1950*, Cambridge University Press 1995.
- Mises, L. von: *Human Action*, Auburn 1998.

- Mises, L. von: *Theory and History*, Auburn 2007.
- Mises, L. von: *Socialism*, Indianapolis 1981.
- Mises, L. von: *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*, Auburn 1990.
- Mises, L. von: *Liberalismus*, Praha 1997.
- Morgan, K.O.: *Labour in Power 1945-1951*, Oxford 1984.
- Morris, J.: *Farewel the Trumpets – an imperial retreat*, New York 1978.
- Novák, M.: *Systémy politických stran*, Praha 1997.
- Orwell, G.: *Lev a jednorožec: socialismus a génius Anglie*. In.: *Uvnitř velryby a jiné eseje*, Brno 1997.
- Owen, T. L.: *Empire, welfare state, Europe: History of the United Kingdom, 1906-2001*, Oxford 2002.
- Pearce, M.; Geoffrey, S.: *British Political History 1867-2001*, New York 2002.
- Pelling, H.: *A Short History of the Labour Party*, London 1972.
- Pollard, S.: *The Development of British Economy, 1914-1950*, London 1963.
- Pollard, S.: *The End of the Old Europe*, London 1973.
- Ponting, C.: *Winston Churchill*, Praha 1997.
- Popper, K. R.: *Logika vědeckého zkoumání*, Praha 1997.
- Putnam, R.D.: *The comparative study of political elites*, New Jersey 1976.
- Ramsden, J.(ed.): *Oxfordský průvodce britskou politikou 20. století*, Praha 2006.
- Robbins, L.: *The Great Depression*, Alabama 2007.
- Rose, R.: *Churchill: Nepoddajný život*, Praha 1994.
- Rose, R., Suleiman, E. (ed): *Presidents and Prime Ministers*, Washington 1980.
- Rovná, L.: *Kdo vládne Británii*. Praha 2004.
- Rousseau, J.J.: *Rozpravy*, Praha 1989.
- Rubinstein, W.D.: *Capitalism, culture and decline in Britain 1750-1990*, London 1994
- Scas, R.: *Social Democracy in Capitalist Society : Working-class politics in Britain and Sweden*, London 1977.
- Stiglitz, J.E.: *Economics of the Public Sector*, New York 1986.
- Tichelar, M.: *The Labour Party, Agricultur policy and the retreat from rural Land nationalisation during the Second World War*, in: *The Agriculture History Review*, Volume 51, Part 2, 2003
- Webster, Ch.: *National Health Service: A Political History*, London 2002.

Westergaard, J., Weyman, A., Wiles, P.: *Modern British Society* (a bibliography),
London 1977.

- White, L.: *The Economic History of the 20th Century*, <http://fee.org/audio/236>